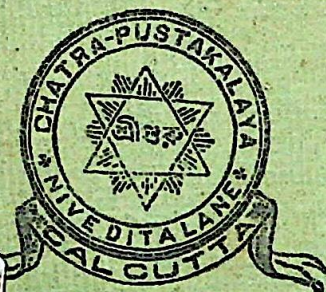

हिन्दुमन्त्र

015, LGAN,
F6

श्रीमद् गुरुनाथ विद्यानिधि-सम्पादिता ।

भूषण पादोनरूप्यकम् - ॥०॥

015, IGAN, 1 1271

F6

Gangadas.

Chhandomanjari

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

छन्दोमञ्जरी ।

वैद्यमहामहोपाध्याय—
श्रीमद्-गङ्गादास विरचिता ।

श्रीमद्-गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्यकृत-
टीकानुवादप्रभृतिभिः समलंकृता

कलिकाता, निवेदिता लेनस्थित संस्कृतविद्यालयतः
श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थेन
प्रकाशिता ।

१३३२ वङ्गाब्दे पुनःसंस्करणम् ।

मूल्यमेकोनपादरुप्यकम् ॥) ।

प्राप्तिस्थान—

छात्रपुस्तकालय

निवेदिता लेन, बाग़्वाज़ार

कलिकाता ।

015.164N.1
F6

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. ~~1009~~.....

1271

Printed by
M. N. GHOSE.
GHOSE PRESS,
38, Sibnarayan Dass's Lane,
CALCUTTA.

निवेद्यम् ।

इह खलु साहित्यसंसारे छन्दोविज्ञानं विशेषेण कथयितुणा-
मुपकारं साधयति, छन्दोविज्ञातारश्च अनायासेनैव शक्ता भवन्ति
काव्यनिर्माणेऽपि किमधिकमत्र वक्तव्यम् । प्राचीनकाले सैतव-
काश्यप-कात्यायनमाण्डव्यपिङ्गलप्रभृतिभिर्मुनिभिः बहुविधश्छन्दो-
ग्रन्थो विनिर्मितः । तस्य छन्दोग्रन्थस्य पिङ्गलादिभेदेन बाहुल्ये-
ऽपि छन्दोमञ्जरीमेव विद्यार्थिनां परमोपयोगित्वेन अङ्गोक्तुवन्ति
विपश्चितः । तथाचास्मिन् यत्र यादृशं छन्दः समुपक्रान्तं,
तस्य लक्षणं तत्र तादृशेनैव छन्दसा निबद्धं, येन शिक्षार्थिना-
मननुशीलनाशुद्भवुद्धोनामपि मानसमुकुरे छन्दोग्रन्थमात्र-
शरणानां जनगणानामपदर्यालोचनयापि प्रतिफलति छन्दःस्वरूप-
प्रकाशः । तेनैव छन्दोमञ्जरामिमां कवयो नितरां प्रशस्तां
मन्त्रन्ते । इयञ्च राजकोयकाव्योपाधिपरीक्षायामेव विशेषतः
पाठ्यरूपेण निर्वाविता विविधविद्यागौरवपरीक्षकैः कर्तृपक्षीयैः
तत्र च परीक्षार्थिनामतिसरलतयापि प्रसिद्धो विषयः परीक्ष-
णीयतया समुपस्थापितो दुर्गमतामवलम्बत इति विज्ञातवन्तो
वयमस्या ललिततमायाः सहजगम्याया अपि नितरां सुगमता-
मुद्गापयितुं स्वीकृतवन्तो यत्नविशेषम् । ग्रन्थस्यास्य निर्माता
खलु वैद्यवंशजो गोपालदासात्मजः पण्डिताग्रगण्यो महामहो
पाध्यायः श्रीमद्गङ्गादासः । स हि अच्युतचरितं नाम महाकाव्यं,
गोपालशतकं, सूर्यशतकञ्च प्रणिनाय । अस्य इतोऽधिकः परि-

चयः सुदुर्लभः । अस्मिन् ग्रन्थे अनर्घाराघवीयश्लोकदर्शनात्
तत्प्रणेतुमुंरारिमिश्रस्यार्वाचीनोऽयं गंगादास इति निर्धारणं न
दोषाय प्रभवति । छन्दसः प्राचीनत्वं तत्प्रशस्तिश्च भूयसीं समुप-
पादितवन्तो वयं अस्मत्प्रकाशिते पिङ्गलच्छन्दःसूत्र एव बहुधेति
नात्र बाहुल्येन तद्विषयकालोचना समीचीनतया प्रतिभाति ।
तथापि संक्षेपतः किञ्चित् समालोच्यते । 'छन्दः पद्ये च वेदे
च' इत्यमरवचनात् छन्दस एव नामान्तरं पद्यमिति प्रतीयते ।
किन्तु अनयोर्भेदोऽपि समुपलक्ष्यते, यथा—'छन्दोवद्वपद' पद्य-
मिति । अतः बहुमिच्छन्दःशास्त्रपारंगतैः परिदितैर्यदुच्यते—'लघुगुरु-
स्वरव्यवस्थाविशेषश्छन्दः' इति तन्न असमीचीनम्, 'स्वराः अक्षर-
संज्ञा स्युर्हलस्तदनुयायिनः' इति रुद्रयामलीयप्रमाणात् ; छन्दसो
नियामकाः स्वरवर्णाः व्यञ्जनानि तु तदनुयायोनीति तेषां हृदयम् ।
चतुर्दशसु विद्यासु छन्दःशास्त्रमेका विशिष्टा विद्या । यथा विष्णु-
पुराण—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्म-
शास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' वेदस्य षडङ्गानि यथा—
"दिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द इत्यपि । ज्योतिषामयन-
ञ्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥" दृश्यते पाणीनियशिक्षायां—'छन्दः
पादौ तु वेदस्य' यथा पदभ्यां विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्तरेण
वेदस्य अवस्था दुरवस्थैव भवति । छन्दोज्ञानं सविशेषं प्रयो-
जनीयम् । तथाच श्रुतिः—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो दैवत
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति, वा स्थाणूँ वच्छति
गर्तं वा पद्यति प्रमीयते, पापीयान् भवति ॥ (आ, ब्रा-२१)

पाणिनीयशिक्षायामपि—‘आर्षे’ छन्दश्च दैवत्यं विनियोगः
 पुनः पुनः । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ मन्त्रो हीनः
 स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो
 यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥” “छादयति
 एनसः पापात् कर्मणः ।” इति श्रुतिः । ‘छन्दांसि छादनात् इति
 यास्क्रेण लिखितम् । चन्दयति ह्यादयति इति छन्दः, ‘चन्दे-
 रादेश्च छः’ इति पाणिनिः । वेदे गद्यं पद्यं च उभयमेव
 दृश्यते । तत्र गायत्रादीनि सप्त च्छन्दांसि व्यवहृतानि । श्रीमता
 गङ्गादासेन छन्दोमञ्जर्यां केवलं लौकिकछन्दसां लक्षणानि
 प्रकटितानि, अत एवात्र वैदिकच्छन्दसामालोचनेनालम् । वैदिक-
 छन्दोभ्यः लौकिकछन्दसामाविर्भाव इत्यत्र नास्ति सन्देहाव-
 सर । संस्कृतभाषायां छन्दसो यथा सख्याधिक्यं दृश्यते न
 तथापरभाषासु । सत्सु असंख्येषु छन्दःसु प्राचीनयुगे आदिकविना
 तत्रभवता वाल्मीकिना स्वप्रणीते आदिकाव्ये रामायणे त्रयोदश
 छन्दसां अवतारः कृतः । ततो मुनिवरेण्यः श्रीकृष्णद्वैपायनो
 वेदव्यासश्चाष्टादशभिः छन्दोभिः महाभारतं प्रणीताय । अथ
 क्रमेण संस्कृतसाहित्येषु बहूनां छन्दसां व्यवहारोऽजायत ।

आदिसंस्कृतकाव्यात् रामायणादारभ्य माघसमयपर्यन्तं
 क्रमशः केन प्रकारेण छन्दसां आविर्भावः समपद्यत संस्कृत-
 साहित्येषु तद्विज्ञानाय प्रख्यातयशसा महामहोपाध्यायेन पण्डित-
 शिरोमणिना श्रीमता रामतारणशिरोमणिना विरचिता काचित्
 सूचिपत्री अत्र सन्निवेश्यते ।

चयः सुदुर्लभः । अस्मिन् ग्रन्थे अनर्घाराघवीयश्लोकदर्शनात्
तत्प्रणेतुमुंरारिमिश्रस्याव्याचीनोऽयं गंगादास इति निर्द्धारणं न
दोषाय प्रभवति । छन्दसः प्राचीनत्वं तत्प्रशस्तिश्च भूयसीं समुप-
पादितवन्तो वयं अस्मत्प्रकाशिते पिङ्गलच्छन्दःसूत्र एव बहुधेति
नात्र बाहुल्येन तद्विषयकालोचना समीचीनतया प्रतिभाति ।
तथापि संक्षेपतः किञ्चित् समालोच्यते । 'छन्दः पद्ये च वेदे
च' इत्यमरवचनात् छन्दस एव नामान्तरं पद्यमिति प्रतीयते ।
किन्तु अनयोर्भेदोऽपि समुपलक्ष्यते, यथा—'छन्दोवद्भपद' पद्य-
मिति । अतः बहुभिश्छन्दःशास्त्रपारंगतैः पण्डितैर्यदुच्यते—'लघुगुरु-
स्वरव्यवस्थाविशेषश्छन्दः' इति तन्न असमीचीनम्, 'स्वराः अक्षर-
संज्ञा स्युर्हलस्तदनुयायिनः' इति रुद्रयामलीयप्रमाणात् ; छन्दसो
नियामकाः स्वरवर्णाः व्यञ्जनानि तु तदनुयायीनीति तेषां हृदयम् ।
चतुर्दशसु विद्यासु छन्दःशास्त्रमेका विशिष्टा विद्या । यथा विष्णु-
पुराण—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्म-
शास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' वेदस्य षडङ्गानि यथा—
"विक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द इत्यपि । ज्योतिषामयन-
ञ्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥" दृश्यते पाणीनियशिक्षायां—'छन्दः
पादौ तु वेदस्य' यथा पदभ्यां विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्तरेण
वेदस्य अवस्था दुरवस्थैव भवति । छन्दोज्ञानं सविशेषं प्रयो-
जनोयम् । तथाच श्रुतिः—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो दैवत
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति, वा स्थाणूँ वच्छति
गत्तं वा पद्यति प्रमीयते, पापीयान् भवति ॥ (आ, ब्रा-२१)

पाणिनीयशिक्षायामपि—‘आर्ष’ छन्दश्च दैवत्यं विनियोगः पुनः पुनः । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराध्नात् ॥” “छादयति एनसः पापात् कर्मणः ।” इति श्रुतिः । ‘छन्दांसि छादनात् इति यास्केन लिखितम् । चन्दयति ह्यादयति इति छन्दः, ‘चन्दे-रादेश्च छः’ इति पाणिनिः । वेदे गद्यं पद्यं च उभयमेव दृश्यते । तत्र गायत्रादीनि सप्त छन्दांसि व्यवहृतानि । श्रीमता गङ्गादासेन छन्दोमञ्जर्यां केवलं लौकिकछन्दसां लक्षणानि प्रकृतानि, अत एवात्र वैदिकछन्दसामालोचनेनालम् । वैदिक-छन्दोभ्यः लौकिकछन्दसामाविर्भाव इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः । संस्कृतभाषायां छन्दसो यथा सख्याधिक्यं दृश्यते न तथापरभाषासु । सत्सु असंख्येषु छन्दःसु प्राचीनयुगे आदिकविना तत्रभवता वाल्मीकिना स्वप्रणीते आदिकाव्ये रामायणे त्रयोदश छन्दसां अवतारः कृतः । ततो मुनिवरेण्यः श्रीकृष्णद्वैपायनो वेदव्यासश्चाष्टादशभिः छन्दोभिः महाभारतं प्रणीताय । अथ क्रमेण संस्कृतसाहित्येषु बहूनां छन्दसां व्यवहारोऽजायत ।

आदिसंस्कृतकाव्यात् रामायणादारभ्य मात्रसमयपर्यन्तं क्रमशः केन प्रकारेण छन्दसां आविर्भावः समपद्यत संस्कृत-साहित्येषु तद्विविज्ञानाय प्रख्यातयशसा महामहोपाध्यायेन पण्डित-शिरोमणिना श्रीमता रामतारणशिरोमणिना विरचिता काचित् सूचिपत्री अत्र सन्निवेश्यते ।

	रामायणे	महाभारते	भागवते	शिशुपालवधे	
अनुष्टुप्	बाल २।१५	द्रोण ८४०८	१०।१।१	०	सर्ग
इन्द्रवज्रा	उत्तर ६४।१६	आदि २११२	१०।२।२१	३	सर्ग
उपेन्द्रवज्रा	„ ७६	„ ७०१८	१०।१।५	४।२७	„
वंशस्थविलं	बाल २।४२	„ ३१४१	१०।२।२६	१	„
इन्द्रवंशा	सुन्द ८ सर्ग	आदि ३२४१	१०।२।२६	१२	„
वैश्वदेवी	„ ६५।२८	०	०	०	
प्रहर्षिणी	अयो १०७।१७	आदि ६६०	१०।८।१०	८	„
रुचिरा	„ २१।६५	„ ११७६	१०।१८।१६	१७	„
वसन्ततिलकं	उत्तरा १०६।२३	„ ६५६	१०।१।१३	५	„
पुष्पिताग्रा	बाल २।४३	शान्ति ६६७६	१०।७।२१	७	„
अपरवक्त्रम्	अयो ८१।१३	„ ७१२५	०	०	
औपच्छन्दसिकम्	उत्तर ६७।२१	०	०	२०	„
सुन्दरी	उत्तर ७३।२५	०	१०।६०।१४	०	
रथोद्धता	०	शान्ति ७१२६	०	१४	„
प्रमाणिका	०	„ १२०३६	७।८।४८	०	
शालिनी	०	आदि २१८६	१०।३।२२	१८	„
भुजङ्गप्रयात	०	शल्य २३५७	४।७।३२	०	
द्रुतविलम्बित	०	द्रोण ८४०६	१।१।३	६	„
पञ्चचामर	०	शान्ति १०३६	०	०	
मालिनी	०	कर्ण ३०५	१०।४६।०	११	„
शार्दूलविक्रीडितं	०	कर्ण ४६६६	१।१।१	१।७५	„

	रामायणे	महाभारते	भागवते	शिशुपालवधे
इन्द्रिया	०	०	१०।३।१।१	० सर्ग
मन्दाक्रान्ता	०	०	१०।८।२।१	७७४ ,,
शिखरिणी	०	०	४।७।४०	५।६।६ ,,
नर्दटक	०	०	१०।८७।१।१	०
स्वागता	०	०	१०।३।५।१	१० ,,
मञ्जुभाषिणी	०	०	७।८।४।५	१३ ,,
वृगेन्द्रमुख	०	०	१२।१२।५०	०
लव्गिणी	०	०	७।३।४।४३	४।४२ ,,
लम्धरा	०	०	१०।६०।२।४	१४।६।६ ,,

शिशुपालवधे निम्नलिखितानामपि २० छन्दसामुल्लेखो
 दृश्यते, तद्व्यथा प्रमिताक्षरा—६ सर्गे, दोधक ४।४५, जलोद्धतिगतिः
 ४।५४, प्रभा—६।६।८, कुटजा—६।७३, अतिशायिनी ८।७१,
 भ्रमरविलसित ४।६२, मत्तमयूर ४।४४, कुररीकृता ४।४१, पृथ्वी
 ४।६६, 'व' शपत्रपतित ४।६७, जलधरमाला ४।३०, मेघविस्फूर्जिता
 २०।७६, पञ्चकावरी ३।८२, हारिणी १२।७७, महामालिनी
 ११।६७, वैतालीय १६ सर्गे, उद्गता १५ सर्गे, पथ्या ४।२४,
 आर्यागीति ४।४८ ।

भवतु तावत् अत्रैव वाचां परिशेषः । निःशेषत्वं गते पूर्व-
 मुद्रिते पुस्तके वत्सरात् पूर्वमेव पुनः संस्करणस्य प्रयोजनीयता
 अन्वभूयत, किन्तु नानाविधासहनीयविपत्पातवशात् तिरोहितो-
 ऽभूत् सर्व्व एवास्माकमुद्यमः । परं प्राप्ता सम्प्रति घोषवैद्यूतिक-

मुद्रालयाधिपस्य परमकल्याणीयस्य श्रीमतो मन्मथनाथखोषस्य
सकाशात् मुद्रणविषये महती सहायता, तेनैव प्रकाशितमिदं
पुस्तकम् । दीर्घजीवी भूयादनुजकल्पः सपरिवारः स श्रीमान् ।
वारेऽस्मिन् हिन्दुस्थानस्थितानां विद्यार्थिनां सन्तोषाय हिन्दी-
भाषानुवादोऽपि सन्निवेशितः ।

संशोधनविषये कृतेऽपि महति प्रयत्ने 'गच्छतः स्खलन'मिति
न्यायेन अल्पधो-मानव-स्वभावसुलभं स्खलितं क्षन्तव्यमिति कृपा-
परतन्त्राणां ग्रन्थशोधनायासविदां विदुषां सविधे प्रार्थनेति दिक् ।

१८४७ जकाब्दीयो
वंशाखी पूर्णिमा ।

}

आश्रव—प्रकाशकस्य ।

विषयसूची ।

विषयाः	पृष्ठे
मुखबन्धः	१
समवृत्तम्	१८
अर्द्धसमवृत्तम्	१५०
विषमवृत्तम्	१५७
मात्रावृत्तम्	१६२
गद्यप्रकरणम्	१७३
हिन्दीभाषानुवादः	१७७

सूचीपत्रम्

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
अचलधृतिः	१५५	इन्दुवदना	११८
अतिशायिनी	१७२	इन्द्रवज्रा	४१
अद्वितनया	२१७	इन्द्रवंशा	६७
अर्णवादि	२२७	उज्ज्वला	८४
अनङ्गशेखरः	२३१	उद्गता	१५२-२५३
अनवसिता	६०	उद्गीतिः	८
अनुकूला	४८	उपचित्रं	५८
अनुष्टुभ्	२४०	उपचित्रम्	२३७
अपरवक्त्रम्	२४०	उपजातिः	४३
अपराजिता	११३	उपमालिनी	३४४
अपवाहम्	२२५	उपस्थितं	
अशोकपुष्पं	२३२	उपस्थितं	
अश्वगतिः	१८०	उपस्थिता	
अश्वगतिः	१५८	उपेन्द्रवज्रा	
असम्वाधा	१११	ऋषभं	
आख्यानकी	२४६	ऋषभगजविलसितम्	१४६
आर्या	क. ख	एला	१४१
आर्यागीतिः	ठ	औपच्छन्दसि(स)कं	२६०
इन्दिरा	६४		

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
कन्या	५	गजगतिः	२१
कन्दुकं	१०६	गजेन्द्रलता	१८८
कमला	२६	गरुडहतं	१५६
कलहंस	१०१	गीतिः	३३
कान्ता	१७१	गोतिका	२०५
का(मा)लभारिणी	२५१	चकिता	१५०
किरीटं	२२१	चञ्चरीकावली	१०४
कुटजगतिः	१०८	चण्डवृष्टिप्रपातम्	२२६
कुटिलं	१३३	चण्डी	६८
कुपुरुषजनिता	५६	चन्द्रकान्ता	१४२
कुमारललिता	१४	चन्द्ररेखा	१०५
कुमारी	११६	चन्द्रलेखा	१३८
कुसुमविचित्रा	६७	चन्द्रलेखा	१६२
कुसुमस्तवकं	२२६	चन्द्रवर्त्म	६५
कुसुमितलतावेल्लिता	१७४	चन्द्रिका	१००
केतुमती	२४५	चक्रपदं	१३०
केसरं	१८५	चन्द्रौरसः	१२८
कोकिलकं	१६७	चपला	१८६
कौमुदी	२४६	चलं	१८६
क्रीडाचक्रं	१६१	चित्रं	१४८
कौञ्चपदा	२२३	चित्रं	१४८

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
चित्रपदा	१६	द्रुतपदं	८८
चित्रलेखा	१८२	द्रुतमध्या	२४३
चित्रलेखा	१७७	द्रुतविलम्बितं	७४
चित्रा	१३६	धीरललिता	१५७
छाया	१६५	नदी	११६
जघनचपला	(ज)	नन्दनम्	१७५
जलधरमाला	८०	नर्दटकम्	१६६
जलोद्धतगतिः	६८	नलिनी	१४६
तनुमध्या	६	नवमालिका	८५
तन्वी	२२०	नान्दीमुखी	११७
तरलनयनं	६४	नाराचम्	१७६
ताम्ररसः	७७	नाराचिका	२३
तूणकं	१३७	नारी	३
तोटकं	७०	निशिपालकं	१४७
त्वरितगतिः	३३	पङ्क्तिः	७
दण्डकम्	क	पञ्चभट्टिका	२६१
दीपकमाला	३६	पञ्चचामरः	१६६
दुर्मिलम्	२२२	पञ्चचामरः	१७३
दोधकं	५१	पञ्चचामरः	१५१
दोहड़िका	२६२	पञ्चचामरः	६०
द्रुता	६३	पणवः	३६

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
पथ्या	(घ)	भद्रविराट्	२४४
पथ्यावक्त'	२५७	भद्रिका	५५
परामती	२४८	भद्रिका	२८
पुट'	८१	भाराक्रान्ता	१६६
पुष्पिताग्रा	२४१	भुजगशिशुभृता	२४
पृथ्वी	१६३	भुजङ्गप्रयातं	६६
प्रवरललितं	१५४	भुजङ्गविजृम्भितं	२२४
प्रचितक्रं	२२४	भुजङ्गसङ्गता	२६
प्रबोधिता	१०२	भ्रमरपद'	१८
प्रभद्रकं	१५०	भ्रमरविलसित'	४७
प्रभावती	११०	मकरन्दिका	२०
प्रमदा	१२४	मञ्जरी	२३२
प्रमाणिका	२०	मञ्जरी	१२५
प्रमिताक्षरा	७३	मञ्जु भाषिणी	६६
प्रहरणकलिका	११४	मञ्जु सौरभं	२५०
प्रहर्षिणी	६५	मञ्जुहासिनी	१०७
प्रियंवदा	८२	मणि नल्पलता	१५६
प्रिया	८	मणिगुणनिकरः	१३३
फुल्लदाम	१६८	मणिमध्यं	२५५
ब्रह्मरूप	१६०	मणिमञ्जरी	२०२
भद्रकं	२१४	मणिमाला	७६

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
मत्तमातङ्ग	२३०	मुखचपला	(छ)
मत्तमातङ्गलीलाकरः	२३५	मृगी	१३
मत्तमयूरं	६७	मृगेन्द्रमुखं	१०३
मत्ता	३२	मेघविस्फूर्जिता	१६४
मत्ताक्रीडं	२१८	मेला	१४१
मत्तेभविक्क्रीडितम्	२०६	मोटकं	६३
मदनललिता	१५२	मोटनकं	५२
मदलेखा	१५	मौक्तिकदाम	६२
मदिरा	२१३	रथोद्धता	४६
मधुमती	१३	रुक्मवती	३१
मध्यक्षामा	१२२	रुचिरा	६६
मनोरमा	३४	रूपकं	८७
मन्दाकिनी	७५	रूपमाली	३०
मन्दाकान्ता	१६४	रूपमालिनी	१४३
मयूरसारिणी	३७	लक्ष्मीः	१२०
महास्वधरा	२१६	ललना	८६
माणवकं	१७	ललितं	८७
मानसहंसं	१४५	ललितं	२५५
मालती	७८	ललिता	८३
मालभारिणी	२५१	लालसा	१८३
मालिनी	१३४	लालित्यं	२१५

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
लीलाखेलं	१३५	वृत्ता	५४
लोला	११६	वेगवती	२३८
वशपत्रपतितम्	१६३	वैतालीयं	२५६
वंशस्थविलं	६६	वैश्वदेवी	७२
वक्तृ	२५६	शशिकला	११३
वरयुवतो	१६०क	शशिवदना	१०
वसन्ततिलकं	११२	शार्दूलं	१८४
वाणिनी	१५३	शार्दूलललितं	१७८
वातःस्मो	४६	शार्दूलविक्रीडितं	१६६
वाला	१६०ख	शालिनी	४५
वासन्ती	११५	शिखण्डितं	७
वासन्ती	१२६	शिखरिणी	१६१
विद्याधारः	८६	शुद्धविराट्	३५
विद्यन्माला	१८	शीमा	२०७
विद्युल्लेखा	१२	श्येनी	५३
विध्वङ्गमाला	६१	श्रीः	१
विपिनतिलकं	१३६	सती	६
विपुला	४	समानिका	१६
विपरीतपूर्वा	२४७	समुद्रतता	२०३
विम्बं	२००	सरसी	२११
वृत्तं	२०६	सान्द्रपदं	६२

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
सारङ्ग	६१	स्रक्	१३२
सिंहविक्रान्त	२३६	स्रग्धरा	२१०
सिंहविक्रीड	२३३	स्रग्विणो	५१
सिंहविस्फूर्जिता	१८६	स्वागता	३८
सुकेसरं	१२७	हंसमाला	४
सुधा	१८१	हंसस्तं	२२
सुन्दरिका	२०६	हंसी	४०
सुन्दरी	२४२	हंसी	२१२
सुपवित्रं	१२१	हरनत्तनं	१६०
सुमुखी	४४	हलमुखी	२७
सुरसा	११६	हरिः	१७०
सुवदना	२०४	हरिणप्लुता	१७६
सुवशा	२०८	हरिणप्लुता	२३६
सोमराजी	११	हरिणी	१६५
सौरभं	२५४	हारिणो	१६८
स्त्री	२	हीरकं	१६३

छन्दोमञ्जरी ।

प्रथमः स्तवकः ।

देवं प्रणम्य गोपालं वैद्यगोपालदासजः ।

सन्तोषातनयश्छन्दो गङ्गादासस्तनोत्यदः ॥१॥

सन्ति यद्यपि भूयांसश्छन्दोग्रन्था मनीषिणाम् ।

तथापि सारमाकृष्य नवकार्थो ममोद्यमः ॥२॥

नमो विघ्ननाशाय । अन्यकर्त्ता अन्यारम्भे निखिलविघ्नविघाताय अभीष्टदेवता-
प्रणामरूपमङ्गलाचरणपुरःसरं अन्यप्रतिपाद्यं प्रतिपादयति—देवमिति । वैद्यः वैद्य-
दंशोत्पन्नः यो गोपालदासः तस्मात् जात इति वैद्यगोपालदासजः, वैद्यहस्तेर्गोपालदासस्य
पुत्र इति केचित् ; सन्तोषाख्या रमणी तस्यास्त्रनयस्तदगर्भसमुद्भूतः गङ्गादासः गङ्गादास-
नामा कविः, देवं अभीष्टदेवं गां पालयतीति गोपालसं श्रीकृष्णं प्रणम्य, अदः एतत्
छन्दः छन्दसां परिचायकं शास्त्रं तनोति प्रणयति । १ ॥

ननु पिङ्गलप्रभृतीनां पूर्वाचार्याणां बहव एव छन्दोग्रन्था वर्त्तन्ते, तत् किमिति
तवायमारम्भः इत्याशङ्कामपनेतुमाह—सन्तीति । यद्यपि मनीषिणां पूर्वपण्डितानां
पिङ्गलादीनां भूयांसः बहुतरां छन्दोग्रन्थाः छन्दःशास्त्राणि सन्ति वर्त्तन्ते, तथापि तेषु

१ । वैद्यवशः, गोपालनामाश्रय, सन्तोषागर्भजात, गङ्गादासनामक
कवि यत्र अभीष्टदेवता श्रीकृष्णकं अंगाय करिषा छन्दःशास्त्रं अंगरत्नं करितेहेन ।

२ । मनीषिगणैव विरचितं बहून् छन्दोऽथ च वर्त्तमानं धार्मिकेण, बालक-

इयमच्युतलीलाद्या सद्वृत्ता जातिशालिनी ।

छन्दसां मञ्जरी कान्ता सम्यकण्ठे लगिष्यति ॥३॥

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥४॥

सत्स्वपि सारं सारांशं पिङ्गलादीनां ग्रन्थेषु इत्यर्थः, आकष्य संगृह्य, नवकाः अनु-
कम्पाद्वा ये बालकाः, अनुकम्पार्थे नवशब्दात् कप्रत्ययः । तदर्थः तेषां व्युत्पत्तये
इत्यर्थः । अथवा नवानां बालकानां कार्यः सुखार्थः । 'सुखशीर्षजलेषु कम्' इति
मेदिनी । मम उद्यमः छन्दोग्रन्थप्रणयने प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु बालकार्यं प्रणीते ग्रन्थे सम्यक्छन्दानां का श्रद्धा भवेदित्यत आह—इयमच्युत-
लीलेति । इयं वक्ष्यमाणा अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य लीलया क्रीडया आख्या युक्ता,
सद्वृत्ता मनोरमपद्यान्विता । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे च' इत्यमरः । जातिशालिनी जातिः
मात्रानियता आर्याप्रभृतिः, तथा शालते शोभते या सा । कान्ता मनोज्ञा छन्दसां
मञ्जरी सम्यकण्ठे सभ्यानां सामाजिकानां कण्ठे गले लगिष्यति सङ्गता भविष्यति ।
श्रीकृष्णलीलावर्णनात् सद्ब्रह्मदयाः छन्दोमञ्जरीमिमां कण्ठस्थां करिष्यन्तीति भावः ।
पद्ये कान्ता रमणी चेति ध्वन्यते । रमणीपद्यं—अच्युता सम्पूर्णा या लीला विलाससय्या
आख्या युक्ता । सद्वृत्ता सञ्चरिता । जातिशालिनी कुलीना । मञ्जर्याः कर्णभूषणत्वेन
प्रसिद्धावपि वाङ्मयत्वात् रमणीसादृश्याच्च कण्ठलग्नत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु श्रीकृष्ण-
लीलारसरसिकानां श्रोतवर्गाणां श्रुतिभूषणे सामर्थ्यात् मञ्जरीत्वेन निर्द्देशः ॥ ३ ॥

इदानीं प्रकृतमारभते—पद्यमिति । चतुर्णां पादानां श्लोकस्य तुरीयभागाणां
समाहारश्चतुष्पदी, समाहारद्विगुः । पद्यं नाम कण्ठ्यते इति शेषः । चतुसरणा-

मिग्रेत्र शैत्र द्युपश्लिभाजार्थं प्राचीनं यद् इहेते मात्र मङ्गलनं करिष्या एहे यद्
अग्नने आमि अत्रुष्ट इहेतेहि ।

७ । लीकृष्णलीलावर्णनात्, इतिशालिनी, जातिशोभिता, मनोज्ञा एहे
छन्दोमञ्जरी सामाजिकवर्गेण कण्ठदेशे विराज्य करिष्ये ।

সমমর্দসমং বৃহৎ বিষমশ্চেতি তৎ ত্রিধা ।

সমং সমচতুষ্পাদং ভবত্যর্দসমং পুন: ॥৫॥

আদিষ্টুতীয়বদ্ যস্য পাদস্তুর্যো দ্বিতীয়বত্ ।

মিহচিহ্নচতুষ্পাদং বিষমং পরিকীৰ্ত্তিতম্ ॥৬॥

অক্ষয় পদ্যমিতি সংজ্ঞা জ্ঞাতব্যা ইত্যর্থঃ । তত্র পদ্যং বৃহৎ বৃহচ্ছব্দং, জাতি: জাতি-
সংশ্লকমিতি এবম্বকারেণ দ্বিধা দ্বিপ্রকারং প্রসিদ্ধমিতি শ্রেষ: । তত্র অক্ষরসংখ্যারং
অক্ষরৈ: একত্বাদিবর্ণৈ: সংখ্যাতং পরিগণিতং যত্ তত্ বৃহৎ-নাম ভবেত্ । যা, মাত্রা:
অক্ষরাবয়বরূপা: তাभि: ক্রতা নিবন্ধা সা জাতির্নাম ভবেত্ । গণনা তু লঘুবর্ণ এক-
মাত্র:, গুরুস্তু দ্বিমাত্র ইতি এবম্বকারেণ জ্ঞাতব্যা । তথাচ—‘একমাত্রো ভবেদ্রস্কো
দ্বিমাত্রো দীর্ঘ উচ্যতে । ত্রিমাত্রস্তু ভবেত্ পুতৌ ব্যঞ্জনস্বার্থমাত্রকম্’ ইতি ॥ ৪ ॥

সমমিতি । তত্ পূর্ব্বে পরিমাপিতং বৃহৎ সমম্, অর্দসমং, বিষমশ্চ ইতি ত্রিধা ত্রিবিধং
ভবতি । তত্র সমচতুষ্পাদং সমা: তুল্যসংখ্যাবর্ণাখলার: পাদা যস্য তত্ সমম্ ।
যস্য বৃহত্স্য আদি: প্রথম: পাদ: অংশ: দ্বিতীয়বত্ দ্বিতীয়পাদতুল্য:, এবং তুর্য: চতুর্থ:
পাদ: দ্বিতীয়বত্ দ্বিতীয়পাদতুল্য:, তত্ পুন:, ‘পুনরिति বাক্যমিদে’, অর্দসমং নাম পদ্য—
পরিকীৰ্ত্তিতম্ । মিত্রচিহ্নচতুষ্পাদং মিত্রং চিহ্নং লক্ষণং যेषাং তে মিত্রচিহ্না:, তাহ্মশা:
চলার: পাদা যস্য তত্, বিষমবর্ণং পরিকীৰ্ত্তিতং কথিতমিত্যর্থ: ॥ ৫। ৬ ॥

৪। সংস্কৃত (ভাষা) গল্প ও গল্প ভেদে দ্বিবিধ । তন্মধ্যে বাহাতে
চারিটী পাদ (চরণ) থাকে, তাহার নাম গল্প । ‘মাতৃকশ্চ চতুর্ভাগ পাদ
ইত্যভিধীয়তে’ মাতৃকশ্চ শ্লোকশ্চ ইত্যর্থ: । শ্লোকের চারিভাগের একভাগের
নাম পাদ । ঐ গল্প বৃত্ত ও জাতিভেদে দ্বিবিধ,—অক্ষর গণনানিয়মে নিবদ্ধ
গল্পের নাম বৃত্ত । মাত্রার সংখ্যাশুসারে রচিত গল্পের নাম জাতি ।

৫—৬ । ঐ বৃত্ত আবার দ্বিবিধ, যথা—সম, অর্দসম ও বিষম । বাহা চারিটী
চরণই সমান সমান অক্ষরে নিবদ্ধ, তাহাকে সমবৃত্ত কহে, যেমন—অম্লষ্টগ

ম্বরস্তজন্মগৌলান্তৈরেমির্দশমিরক্ষরেঃ ।

সমস্তং বাঙ্ময়ং ব্যাস্তং ত্রৈলোক্যমিচ বিষ্ণুনা ॥৩॥

মল্লিগুরুল্লিলঘুশ্চ নকারো

মাদিগুরুঃ পুনরাদিলঘুর্যঃ ।

ছন্দোল্লেখোপযোগিনঃ সাঙ্কেতিকান্ দশগণান্ নির্দিশতি—ম্বরস্বেতি । এমি:
অন্তে লঃ যेषাং তে লান্তাঃ তৈঃ, ময় যয় রয় সয় তয় জয় ময় নয় গয় তৈঃ ম্বরস্ত-
জন্মগৌঃ, এতৈঃ ম য র স ত জ ম ন গ লকারৈর্দশমিরক্ষরৈর্বর্ণৈঃ সমস্তং বাঙ্ময়ং
বাঙ্মপুং ছন্দঃশাস্ত্রং বিষ্ণুনা ত্রৈলোক্যং ত্রয়াণাং লোকানাং সমাচারঃ ত্রিলোকী ত্রিলোকী
এব ত্রৈলোক্যং ত্রিমুখনম্ ইব ব্যাস্তম্ । বচ্যমাণসঙ্কেতেন মকারাদিমির্দশমির্বর্ণৈরেব
সমস্তানাং ছন্দসাং লক্ষণানি লক্ষয়িষ্যামি ইত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

সঙ্কেতং দর্শয়তি—মল্লীতি । সঃ, ত্রিগুরুঃ ত্রয়ো বর্ণা গুরবো যব সঃ কথিতঃ ।
পূর্ব্বোক্তা মকারাদযো দশবর্ণা এব দশগণা যদ্বীতব্যাঃ, যথা—মগণাঃ, যগণাঃ, রগণাঃ
ইत्याদি । ত্রয়ো বর্ণা গুরবঃ एवं প্রকারক একো গণাঃ মকারেণ জ্ঞাতব্যঃ । যথা—

প্রভৃতি । বাহার অর্ধেক অপর অর্ধেকের তুল্য, তাহাকে অর্ধসম বলে ; অর্থাৎ
প্রথম পাঁদে বত অক্ষর তৃতীয় পাঁদেও তত অক্ষর, আবার দ্বিতীয় পাঁদে বত
অক্ষর চতুর্থ পাঁদেও যদি তত অক্ষর থাকে, তাহার নাম অর্ধসমবৃত্ত । যথা—
বিরোগিনি (সুন্দরী) প্রভৃতি । বাহার চারি চরণই চারি প্রকার, (অর্থাৎ
প্রত্যেক চরণেই বিভিন্নসংখ্যক অক্ষর থাকে) তাহাকে বিবসমবৃত্ত বলে ।

৭। গ্রন্থকার নিম্নলিখিত সঙ্কেত দ্বারা ছন্দের লক্ষণ করিতেছেন।—
ম, ব, র, স, ত, জ, ভ, ন, গ এবং ল এই দশটি অক্ষরে সমস্ত বৃত্ত পরিব্যাপ্ত,
অর্থাৎ এই দশটি অক্ষর দ্বারা যে সঙ্কেত করা হইবে, তদ্বারাই সমস্ত বৃত্ত বুঝিতে
পারা যাইবে । বিষ্ণু যেমন বিশ্বসংসার ব্যাপিয়া আছেন, একপ এই দশটি
অক্ষর দ্বারা সমস্ত বৃত্ত পরিব্যাপ্ত ।

জো গুরুমধ্যগতো রলমধ্য:

সোঃস্তগুরু: কথিতোঃস্তলঘুস্ত: ॥ ৮ ॥

শ্রীদুর্গা । অত্র ত্রয়ো বর্ণা এব গুরব: । এব শ্রীকালী, বাগীশ: ইত্যাদি । নকার: নগণ: ত্রিলঘু: ত্রয়ো লঘবো যত্র স: কথিত:, যথা—বিহর, বিজয়, পবন ইত্যাদি । ম: ভগণ:, আদিগুরু: আদি: প্রথমো বর্ণ: গুরুর্য়ত্র স: কথিত: । মশাসী আদিগুরু-য়েতি কর্মধারয়: অথবা ম ইতি লুপ্তপ্রথমৈকবচনম্ । বর্ণত্রয়েণ হি একো গণ: স্মাতৃ তত্র আদিবর্ণস্য গুরুত্বাভিধানেন পরী দ্বৌ বর্ণৌ লঘু ইতি প্রতিপত্তব্যম্ । যথা—শঙ্কর, সংহর ইত্যাদি । য: আদিত্রিলঘু:, আদি: প্রথমো বর্ণ: লঘুর্য়ত্র স: কথিত: । আদি-বর্ণস্য লঘুত্বাভিধানাত্ পরৌ দ্বৌ বর্ণৌ গুরু ইতি জ্ঞেয়ম্ । সর্বত্রৈব এব নিয়মোঃশু-সর্গব্য: । যগণো যথা—গুরুভ্য: মহেশ: ইত্যাদি । জ: গুরুমধ্যগত:, গুরুবর্ণৌ মধ্যগতো মধ্যস্থিতৌ যস্য স: কথিত:, আদ্যন্তৌ লঘু মধ্যৌ গুরু: এব প্রকারো গণ: জকার: । যথা—শ্রিবায, নতৌঃস্থি ইত্যাদি । র ইতি লুপ্তপ্রথমৈকবচনম্ । র, ল: লঘু: মধ্য: মধ্যস্থিতৌ যস্য স: কথিত: । আদ্যন্তৌ বর্ণৌ গুরু, মধ্যবর্ণৌ লঘু এব গণ: রবর্ণেন জ্ঞাতব্য: । যথা—চন্দ্রমা: দেবর: ইত্যাদি । স: সকার:, অন্ত-গুরু: অন্ত: অন্তিমো বর্ণ: গুরুর্য়ত্র স: কথিত: । আদৌ দ্বৌ বর্ণৌ লঘু অন্তিমো বর্ণৌ গুরু: এব গণ: সকারেণ জ্ঞাতব্য: । যথা—রমণৌ, শরণম্ ইত্যাদি । ত: অন্তলঘু: অন্তৌ লঘুর্য়স্য স: কথিত: আদিমধ্যৌ বর্ণৌ গুরু অন্তিমো বর্ণৌ লঘু: এব গণ: তকারেণ জ্ঞাতব্য: । যথা—ভাস্কলি, রবানি ইত্যাদি ॥ ৮ ॥

৮ । তিনটি তিনটি অক্ষরে এক একটা গণ হয় । পূর্বেই স্মৃতি হইতে ন পর্য্যন্ত আট অক্ষরের নামে তিন অক্ষর-বটিত আটটি গণ বুঝিতে হইবে । ক্রমে তিনটি অক্ষর গুরু নাম মগন অর্থাৎ ম বলিলেই ক্রমে তিনটি অক্ষর গুরু ইহা বুঝিতে হইবে । ক্রমে তিনটি 'অক্ষর লঘু নাম নগণ, অর্থাৎ ন বলিলেই ক্রমে তিনটি অক্ষর লঘু ইহা বুঝিতে হইবে । এইরূপ মর্স্বত্ব । ত বলিলে আদি অক্ষরটি গুরু (পরের দুইটি হ্রস্ব) ; য বলিলে আদি অক্ষরটি লঘু (পরের দুইটি

গুরুকো গকারস্তু লকারো লঘুরেককঃ ।

ক্রমেণ চৈषাং রেखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥ ৬ ॥

জ্ঞেয়াঃ সর্ব্বান্তমধ্যাদিগুরবোঽত্র চতুষ্কলাঃ ।

গণাশ্চতুর্লঘুপেতাঃ পञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ ১০ ॥

গুরিত্যাदि ।—একো বর্ণো গুরুঃ গকারঃ, গকারেণ একো বর্ণো গুরুঃ স্যাৎ ইতি বোধব্যম্ । যথা—গ্ৰীঃ, যা, সা, ইত্যাদি । এককো একো বর্ণঃ লঘুর্লকারঃ, লকারেণ একো বর্ণো লঘুঃ স্যাৎ ইতি জ্ঞাতব্যম্ । যথা—চ, ছি, তু, ইত্যাদি । ক্রমেণ মকারাদিক্রমেণ ইত্যর্থঃ । এষাং মকারাদীনাং গণানাং রেखाभिঃ আকৃতিবিশেষৈঃ চিহ্নবিশেষৈঃ সংস্থানং আকৃতিঃ দর্শ্যতে । বক্ররূপো জকারৈকদেশো গুরোৰাকারঃ (১) এবম্ । লঘৌস্তু সরলরেখাকারঃ (।) এবম্ । পাথ্যাত্মমতে গুরোৰাকারঃ (—) এবম্ । লঘৌ-
রাকারঃ (৷) এবম্ ॥ ৬ ॥

সম্প্রতি জাতিগণান্ নির্दिशति—জ্ঞেয়া ইতি । অত্র চতুর্লঘুপেতাঃ চতুর্লঘুসংস্থিতাঃ সর্ব্বান্তমধ্যাদিগুরবঃ হ্রস্বাৎ পরং শূন্যমাণ্যঃ শব্দঃ প্রত্যকমমিসম্বল্লভ্যতে ইতি ন্যায়াৎ সর্ব্বত্র গুরুশব্দস্য সম্বল্লভ্যঃ, অতঃ সর্ব্বগুরুঃ (১ ১ ১) অন্তগুরুঃ (। । ১) মধ্যগুরুঃ (। ১ ।) আদিগুরুঃ (১ ।) চতুর্লঘুঃ (। । । ।) এবম্ প্রকারাঃ পঞ্চ চতু-

গুরু), জ বনিলে মধ্য অক্ষরটি গুরু ; মধ্য অক্ষরটি লঘু হইলে তাহার নাম মগণ ; জ-গণ দ্বারা অন্ত অক্ষরটি গুরু, এবং ত গণ দ্বারা অন্ত অক্ষরটি লঘু একগণ বৃদ্ধিতে হইবে । টীকা দ্রষ্টব্য ।

৯ । গ এবং ল দ্বারা একটা একটা অক্ষরের পরিচয় হয় । গ বনিলে একটা অক্ষর গুরু । ল বনিলে একটা অক্ষর লঘু একগণ বৃদ্ধিতে হইবে । ক্রমে রেখা দ্বারা গুরু লঘু প্রদর্শিত হইবে । (১) এইটা গুরু অক্ষরের চিহ্ন । (।) এইটা লঘু অক্ষরের চিহ্ন ।

১০ । মাত্রা-গণনা অনুসারে নিবন্ধ শ্লোকের নাম জাতি, ইহা পূর্বেই উক্ত হইয়াছে । এক্ষণে ঐ মাত্রার নিয়ম লিখিত হইতেছে । আখ্যাদি জাতিতে

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ ११ ॥

काला चतुर्मात्रात्मका गणाः अत्र आर्यादिषु जातिच्छन्दःसु संस्थिताः ज्ञेयाः । सर्वगुरुर्यथा—काली, दुर्गा इत्यादि । अन्तगुरुर्यथा—तक्षकः अभया इत्यादि । मध्यगुरुर्यथा—शिवाय, नमामि इत्यादि । आदिगुरुर्यथा—पूजितः मानव इत्यादि । चतुर्लघुर्यथा—बुधवर, जलधर इत्यादि ॥ १० ॥

इदानीं गुरुलक्षणं निर्दिशति—सानुस्वार इति । सानुस्वारः अनुस्वारयुक्तः स्वरः (अ, इ, उ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ), गुरुः । अत्र अनुस्वार इत्युपलक्षणम्, तेन अवसाने व्यञ्जनसत्त्वेऽपि लघुगुरुर्भवेत् । एवं दीर्घः (आ, ई, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ), विसर्गो च विसर्गयुक्तश्च संयोगपूर्वश्च संयोगः संयुक्तवर्णः तस्मात् पूर्वः वर्णश्च गुरुर्भवेत् । पादान्तगः चरणस्थान्तिनो लघुस्वरः वा विकल्पेन गुरुर्भवेत् । अपिशब्देन पादान्तस्थितो गुरुरपि वर्णो विकल्पेन गुरुः स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् वृत्तेषु लघुवर्णो विकल्पेन गुरुर्भवेत्, जातिषु तु लघुगुरुर्यथा वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवेदिति बोद्धव्यम् । अत्रापि पादान्तस्थितस्य लघुवर्णस्य गुरुत्वे यदि बन्धस्य दृढता भवेत् तदा न दोषः अन्यथा तु दोषः एव, तथा च साहित्यदर्पणे—“दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ।” अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघोरपि गुरुत्वं स्यात् । तथा च बन्धस्य दृढतैव पादान्तमलघोगुरुत्वे हेतुः । पादान्तस्थितस्य लघुवर्णस्य यत् गुरुत्वमुक्तं तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादाविति ॥ ११ ॥

छात्रिणि माडा नहेरा णौछी गण आछे, यथा—सर्षपक, अलुङ्क, मधुङ्क, आदिङ्क ७ छत्रुङ्क; अर्थां एहे णौछी छत्रुङ्काञ्चक अर्थां छात्रिमाडांमर गणद्वारा आर्यादि छन्दस्य लक्षणं निर्दिष्टे इहेवे । वाम उङ्क उभय वाम कर मङ्कलाकारे घुराहेरा आनिते यतुङ्क मयरा लागे, तांशर नाम माडा । वे अङ्क उछात्रिण इहेते उङ्क एक माडां अङ्कजन इय, तांशके इय कहे । अङ्क इहे

अत्र पादान्तगो लघुगुरुभवेद्वा । यथा—

तरुणं सर्पपशाकं, नवौदनं पिच्छिलानि च दधौनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि, ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ १२ ॥

सुन्दरीति ग्राम्यशब्दे परे विकल्पेन लघुत्वम् । तथा
मत्पितुः पारिजातहरणनाटके—

सिन्दूरपूरकतगैरिकरागशोभे शशन्मदस्ववर्णनिर्भरवारिपूरे ।

संग्रामभूमिगतमत्तसुरेभकुम्भकूटे मदौयनखराशनयो विशन्तु ॥ १३ ॥

पादान्तस्थितस्य लघोर्धिकल्पेन गुरुत्वमुदाहरति—तरुणमित्यादि । हे सुन्दरि !
ग्राम्यजनः अल्पव्ययेन तरुणं नवं सर्पपशाकं नवौदनं नूतनतण्डुलान् पिच्छिलानि
स्निग्धानि दधौनि च मिष्टं यथा स्यात् तथा अश्नाति भूङ्क्ते । अत्र आर्थानाम वृत्तम् ।
अस्य लक्षणन्तु प्रथमपादे द्वादशमात्राः द्वितीयपादे अष्टादशमात्राः तृतीयपादे पुनर्द्वादश-
मात्राः चतुर्थपादे पञ्चदशमात्रा इति । उल्लिखिते श्लोके द्वितीयपादचतुर्थपादयोरन्तिम-
वर्णयोर्लघोरपि गुरुत्वम् । एवं तृतीयपादे सुन्दरि इति इकारस्य ग्राम्य इति संयुक्ताय-
वर्णात् पूर्ववर्तित्वेन गुरुत्वेऽपि पादान्तत्वात् लघुत्वम् । अतः पादान्तगुरोर्लघुत्व-
स्वीकारेण एकमात्राङ्गाभात् तृतीयपादे द्वादशमात्रा एव ज्ञातव्याः ; अतश्छन्दोमञ्जरी
न गृहीतव्यः ॥ १२ ॥

वृत्ते पादान्तलघोर्गुरुत्वमुदाहरति—सिन्दूरेति । इन्द्रं प्रति कुपितस्य गरुत्मत
उक्तिरियम्—मदौया नखराः एव अशनयः कुलिशानि सिन्दूरपूरेण सिन्दुरीधेन कृता

मांजाविशिष्टेन नाम दीर्घ, त्रिन मांजा विशिष्टेन नाम श्रुत एवम् अर्द्धमांजायुक्तेन
नाम व्यञ्जन । एकटी लघुवर्णे एकटी मांजा वृत्तिरेव इहेवे । एकटी दीर्घवर्णे इहेटी
मांजा इय । वेमन 'काली' एहेटी मर्कशुक्र । एथाने मांजा चारिटी आछे ।
'कमला' एथाने अशुशुक्र ४टी मांजा । 'गणेश' एथाने मध्यशुक्र—मांजा
चारिटी । 'शङ्कर' एथाने मङ्गयोगेन पूर्व शुक्र, अतएव आदिशुक्र—४टी मांजा ।
'गणपति' मर्कलघु, एथाने ४टी मांजा पाँउयां गेल ।

अत्र तृतीयचतुर्थपादान्तलघोर्गुणत्वम् । तथा ममाच्युत-
चरितेऽपि—

रक्तो न केशिदशनक्षतसम्भवेन, रेजे स मण्डिततरो हरिवाहुदण्डः ।

तद्वन्तसन्दलितभीमभुजप्रतापवक्त्रेरिव स्फुटकाप्रकरेण कीर्णः ॥ १४ ॥

गैरिकवर्णस्य शोभा यस्य तस्मिन् । अथत् निरन्तरं यत् मदस्त्रवणं दानचरणं तदेव
निर्भरवारिपूरः प्रक्षवणजलौघः यत्र तस्मिन् । संशामभुमिगतः रणक्षेत्रगतः यः मत्तः
सुरेभः सुरहस्ती पुरावतः तस्य कुम्भ एव कुटं तस्मिन् । 'कुटोऽस्त्री शिखरं शृङ्ग'
मित्यमरः । विशन्तु प्रविशन्तु । एकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । तदुक्तम्—'यत्र कस्य
चिदार्थत्वमेकदेशविवर्तितं' इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र 'म्' 'न्तु' वर्णयो-
स्तृतीयचतुर्थपादान्तस्थयोर्लघोरपि गुणत्वम् । १३ ॥

रक्तोनेत्यादि । सः हरिवाहुदण्डः हरेर्वाहुरेव दण्डः रूपककर्माधारयः । केशि-
दशनक्षतसम्भवेन रक्तो न केशी नाम कश्चिद्धानवः तस्य दशनैर्दन्तैः यत् क्षतं व्रणः तत्-
सम्भवेन तज्जातेन रक्तो न रुधिरस्य मण्डिततरोः अतिशयेन भूषितः सन्, तस्य केशिनी
दानवस्य दन्तैः सन्दलितः यः भीमः भयङ्करः भुजः बाहुस्तस्य प्रताप एव वक्त्रः
तस्य स्फुटः उद्गीतः यः काणप्रकरः कणानां समूहः तेन समुज्ज्वलस्फुलिङ्गनिचयेन
इत्यर्थः, कीर्णः व्याप्तः इव रेजे शोभितवान् । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकाण' इत्यमरः । वक्त्रे-
रिति रूपकम् । स्फुटकाप्रकरेण कीर्णं इवेति उत्प्रेक्षा । ततः उभयोः सङ्गर इति ।
वसन्ततिलकं नाम वृत्तम् । अत्र प्रथमपादान्तिमस्य नकारस्य तृतीयपादान्तिमस्य
पकारस्य च गुणत्वं बोध्यम् । १४ ॥

११—१७ । अश्वशरशूक्तं दीर्घं, विमर्गमशूक्तं वर्णं, एवः मशूक्तं
वर्णैर्न पूर्ववर्णं शूक्तं इत्यर्थः । पादेन अश्वशितं लघुवर्णं विकल्पात् शूक्तं, एवः शूक्तं वर्णं
विकल्पात् लघु इत्येतां धातुः । पादेन अश्वशितं वर्णैर्न लघु शूक्तं व्यावृत्तं । अत्रोक्ताना-

अत्र प्रथमतः तृतीयपादान्तस्यापि लघोर्गुणत्वम् ।

“प्रङ्गे वा” इति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम् ।

उदाहरणं यथा कुमारे—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगालौ गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्व्यन्वजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ १५ ॥

अत्र प्रशब्दे परे गुरोर्लघुत्वम् ।

प्राप्य नाभिङ्गदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

औपनिविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ १६ ॥

प्रङ्गे वेति । प्रे अथवा ङे परवर्तिनि पूर्वस्थितो लघुर्विभावया गुरुः स्यादित्यर्थः, पिङ्गलमुनिः “प्रङ्गे वा” इति विशेषसूत्रं प्रणिनाय इति गङ्गादासेन समुल्लिखितम्, किन्त्वस्माभिः प्रचलिते पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे नैतत् सूत्रं दृश्यते ।

सा मङ्गलेति ।—मङ्गलस्नानेन मङ्गलार्थनिमज्जनेन विशुद्धं गात्रं यस्याः सा पूत-
देहा इत्यर्थः । गृहीतं धृतं प्रत्युद्गमनीयवस्त्रं विशुद्धशुक्लवसनं यया तादृशी,
पार्वती पर्वतस्यापत्यं स्त्री हैमवती, निर्वृत्तपर्व्यन्वजलाभिषेका निर्वृत्तः निष्पन्नः
पर्व्यन्वस्य मेघस्य जलेन अभिषेकः स्नानं यस्याः सा मेघान्वुसित्ता इत्यर्थः । प्रफुल्लकाशा
विकसितकाशकुसुमा वसुधा पृथिवी इव रेजे शोभितवती । वृत्तमुपजातिः । अत्र प्रेति
संयुक्तात् पूर्ववर्तिनः गृहीत इति तृतीयस्वरस्य प्रङ्गे वेति विशेषविधानात् लघुत्वम्
ततश्च छन्दोमङ्गलोपो न संजात इति ॥ १५ ॥

प्राप्येत्यादि । स्त्री काचिदिति शेषः । आत्मकराभ्यां स्वकौयाभ्यामेव पाणिभ्यां
नाभिरेव ऋदः तत्र मज्जनं प्राप्य आशु तत्तृचनात् निवसनग्रहणाय वस्त्रसमाकर्षणाय
प्रस्थितं प्रवृत्तं औपनिविकं नीविसनीपे चलितमित्यर्थः, वल्लभस्य प्रियस्य करं

शृङ्गादे इहेवे । अ एव इ शब्देन पूर्ववर्ती र्ण विकल्पे इह ० इह—इह ।

অত্র ক্রমশ্চৈ পরে গুরোল্গুত্বম্ । তীব্রপ্রয়ত্তোচ্চারণেনাত্ন
লঘুত্বমিতি কণ্ঠাভরণঃ, যদুক্তম্,—

যদা তীব্রপ্রয়ত্তেন সংযোগাদেংগৌরবম্ ।

ন কন্দোভঙ্গ ইত্যাহুস্তদা দোষায় সূরয়: ॥ ১৩ ॥

অন্য কিল রোধমভিনীতবতীত্যর্থঃ । অত্র নাভি ইতি ইকারস্য ক্ৰেতি সংযুক্তাৎ
পূর্ব্বস্য সত্যপি গুরুত্বনিয়মে “প্রক্ৰে বৈতি” বিশেষস্তেষা বৈকল্যিকবিধানাত্ ক্রস্বত্বং,
ততশ্চ ন কন্দোভঙ্গদোষ: সংজাত ইতি ॥ ১৬ ॥

তীব্রৈতি—তীব্রপ্রয়ত্তোচ্চারণেন তীব্র: উচ্চাট: প্রয়ত্ত: যস্মিন্ তাড়শং যত্ উচ্চারণং
তেন গুরোরপি লঘুত্বং স্যাৎ ইতি কণ্ঠাভরণো বদতি । বর্ণঃ সংযোগপূর্ব্বয়েতি সংযুক্ত-
বর্ণাত্ পূর্ব্ববর্দ্ধিনী বর্ণস্য গুরুত্বনিয়মো ন সার্ব্বত্রিক ইতি পূর্ব্বাচার্য্যাণা মতনাহ—
বদেতি । যদা তীব্রপ্রয়ত্তেন দ্রুততরপঠনপ্রয়ত্তেন সংযোগাদে: সংযুক্তপূর্ব্ববর্ণস্য অগৌরবং
লাঘবং भवतीति শेष: । তদা কন্দোভঙ্গ: ন দোষায় ন দোষকার: ইতি সূরয়: পূর্ব্ব-
পাঙ্খিতা: আহু: কথয়ন্তি । উচ্চারণপ্রয়ত্তবশেন যদি সুশ্রবতা স্যাৎ তদা কন্দো-
ভঙ্গোঃপি ন দোষকার ইতি । যথা—“নাহং বালী সুবাহুর্নখরাবিশিরসী দুষ্পক্ষারকাহ”
মিতি । অত্র উচ্চারণপ্রয়ত্তেন খরাবিশিরসী ইতি সংযুক্তাৎ ‘বি’ ইতি পদাত্ পূর্ব্ব-
বর্ণো খর ইতি অকার: লঘুরিব প্রতিभातीति প্রাচীনানা মতমিদং অব্যাবচীনৈন
বৃথ্যতি । ১৩ ॥

भिन्नलघुनिर्गतं मतं वनिश्वं अक्षकारं लिखित्वाहेन । (किञ्च अचलितं भिन्नलघुत्वे
अहै श्रुतं मेथिते पाठ्या वाय न ।) उदाहरणं मूले लक्ष्यं ।

১৭ । মূলোক্ত ‘প্রাপ্য নাভিহ্র’ ইত্যাদি শ্লোকে ‘হ্র’ এই অক্ষরের পূর্ববর্তী
অক্ষরটি যে লঘু হইয়াছে, (নচেৎ ছন্দোভঙ্গ হয়) তাহার কারণ তীব্র প্রবৃত্তে
উচ্চারণ—ইহা-কণ্ঠভরণ বলেন । যখন দ্রুতভাবে গড়িবার প্রয়োজন হয়,

যতিজি'হ্নে ষ্টিবিশ্রামস্থানং কবিভিরুচ্যতে ।
 সা বিচ্ছেদবিরামাদ্যৈঃ পদৈর্বাচ্যা নিজেচ্ছয়া ॥১৮॥
 ক্বচিচ্ছন্দস্যাস্তে যতিরभिহিতা পূর্বক্ৰতিभिঃ
 পদান্তে সা শোভাং ব্রজতি পদমধ্যে ত্যজতি চ ।
 পুনস্তত্রৈবাসৌ স্বরবিহিতসম্বিঃ অয়তি তাং
 যথা ক্ৰণাঃ পুণ্যাত্বতুলমহিমা মাং করুণয়া ॥১৯॥

সম্মতি যতিলক্ষণং নির্দিশতি—যতিরিতি । জিহ্বায়া ইদং যত্ বিশ্রামস্থানং
 কবিभिঃ সা যতিরুচ্যতে নির্দিষ্ট্যতে । যত্র জিহ্বা স্বেচ্ছয়া উচ্চারণাদবিরমতি তত্রৈব
 যতিরিত্যর্থঃ । সা চ যতিঃ নিজেচ্ছয়া উচ্চারণিতুরিচ্ছয়া বাচ্যা বিচ্ছেদবিরামাদ্যৈঃ
 নির্দিষ্ট্যা । বিচ্ছেদবিরামবিরতিপ্রপ্ততয়ঃ শব্দাঃ যতিপর্যায়ী জ্ঞাতব্যাঃ । ॥ ১৮ ॥

বিশেষমাহঃ—ক্বচিদিতি । পূর্বসূরিभिঃ পূর্বপঙ্খিতৈঃ অভিহিতা কথিতা যতিঃ
 ক্বচিৎ ছন্দসি আস্তে বর্ততে ন সর্বত্রৈতি ভাবঃ । কিন্তু সা যতিঃ পদান্তে স্থিতা
 সতী শোভাসুতকর্ণে ব্রজতি লভতে । যত্র ছন্দসি যতিনিয়মস্তত্র চেৎ সাং পদান্তে
 নিয়ম্যতে তদৈব তস্যাঃ সুশ্রবতেতি ভাবঃ । সা যতিঃ যদি পদমধ্যে স্থিতা তদা শোভাং
 ত্যজতি, পদমধ্যস্থিতা যতিরতিদুঃশ্রবতি ভাবঃ । পুনঃ কিন্তু তত্রৈব পদমধ্যে एव অসৌ
 যতিঃ স্বরবিহিতসম্বিঃ স্বরেণ বিহিতঃ কৃতঃ সম্বির্ঘন সা সতী তাং শোভাং অয়তি
 অবলম্বতে । অত্র উদাহরণং দর্শয়তি—যথৈত্যাदि । অনুলঃ ন বিদ্যতে তুলা উপমা
 यस्य तादृशः महिमा महत्त्वं यस्य सः अनुलमहिमा कृणाः, करुणया मां पुण्यातु

তখন সংযুক্ত বর্ণের পূর্ববর্ণ ইহ বসিয়া নির্ণীত হইতে পারে, ইহাতে ছন্দোভঙ্গ
 হয় না, ইহাই প্রাচীন পণ্ডিতদিগের মত ।

১৮ । যে যে স্থলে জিহ্বা স্বেচ্ছাপূর্বক বিশ্রামলাভ করে, তাহাকে 'যতি'
 বলে । উহা উচ্চারণকারীর ইচ্ছানুসারেই হইয়া থাকে । বিচ্ছিন্ন বিশ্রাম
 প্রভৃতির নামান্তর যতি ।

अथञ्च श्लोकश्छन्दोगीविन्दे मम गुरोः ।

अतमाख्यसुख्यास्तु नैच्छन्ति मुनयो यतिम् ।

इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥

अतएव सुरारिः ।—

सन्तुष्टे तिस्रणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डली-

लीलाल्नपुनःप्ररुद्धशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।

याच्चादैत्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्तं वृणु

त्वं वृषिवत्यभितो सुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥२१॥

रचतु । अत्र शिखरिणी नाम वृत्तं, 'रसै रुद्रेन्दित्रे'त्यादि तल्लक्षणम् । शिखरिणीवृत्ते प्रथमतः षड्भिरचरैर्यतिः कार्या ; उदाहृते यथेत्यादिपादे पुण्येति पर्यन्तं प्रथमा यतिः सा च पदमध्ये स्थिता दुःश्रवेति । पुण्यात्वतुल्येति खरसन्निवशतोऽपि शोभाभावः । कविकल्पलतायाम्—एवं यथायथोद्देवः सुधियां नोपजायते । तथा तथा मधुरता-निमित्तं यतिरिष्यते ॥” यत्र यतिनिर्द्देशे दुःश्रवता न स्यात् तत्र सा यतिरादरणीयेति फलितार्थः ॥ १९ ॥

अयं कचिदित्यादि श्लोको मम गुरुर्भट्टपुरुषोत्तमस्य छन्दोगीविन्दनामकाग्रन्थे वर्तते । अतित्यादि ।—अतमाख्यसुख्याः अतमाख्यप्रभृतयः पण्डिताः यतिं न इच्छन्ति न स्वीकुर्वन्ति इति मे मम गुरुरध्यापकः पुरुषोत्तमभट्टः स्वग्रन्थे आह उक्तवान् । मतमिदं न मनोरमं यतिषु श्रद्धोपापतेः । यथाह काव्यादर्शे ।—श्लोकेषु नियतस्थाने पदच्छेदं यतिं विदुः । तदपेक्षं यतिषु श्रवणीद्वेजनं यथा । २० ।

सन्तुष्टेत्यादि । सुरारिस्तश्लोकोऽयम् । जनकं प्रति रावणपुरोहितस्य शोकावस्था चक्षुरियम् । तिस्रणां पुरां पुरीणां । 'पुः स्त्रीः पुरीनगर्थौ' वेत्यमरः । रिपौ त्रिपुर-हरे शिवे इत्यर्थः, असन्तुष्टेऽपि तपस्यया सन्तुष्टे शिवे वरप्रदानार्थमुपस्थितेऽपि कण्डू-

१९—२० । यति छन्दोवर्गस्य थाटक ना । यति प्रमादश्च यति थाटक उदे

जयदेवोऽपि ।—

साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्करासि
द्राचे द्रव्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि चौर नीरं रसस्ते ।

माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावद्-
भावं शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ २२ ॥

लया युद्धकण्डूयनयुक्ताया कण्डू विद्यतेऽस्या इति कण्डूशब्दात् अस्यर्थे लक्ष्मण्यये
कण्डूला इति पदम् । दोर्मण्डल्या बाहुसमूहेन कारणेन लीलया अवहेलया लूनानि
क्षिप्तानि पुनः प्रवृद्धानि पुनः संजातानि शिरांसि यस्य तादृशस्य वरं वाञ्छितं लिप्सी-
लम्बुमिच्छीर्यस्य वीरस्य दशाननस्य मुखानि, याच्ञा दैन्यं प्रार्थनाजनितदीनभावः तेन
पराधि पराङ्मुखानि सन्ति, अभितः उभयतः मिथः परस्परं त्वं वृणु त्वं वृणु इति
कलहायन्ते कलहं कुर्वन्ति । सः यः महेश्वरात् वरप्रार्थनामपि कर्तुं कुण्ठितः दशग्रीवः
कथं कथ्यतां वर्ण्यतां मयेति शेषः । ईदृशो महामहिमशाली नैव वर्णयितुं शक्य इति ।
शार्ङ्गलविप्रीडितं नाम वृत्तम् । वृत्तेऽस्मिन् द्वादशाक्षरावसाने यतिर्निधता, सा च
तृतीयपादे कलहायन्ते इति द्वावर्णावसाने संलचिता ॥ २१ ॥

जयदेवकृतश्लोको यथा—माध्वीति । हे माध्वीक ! हे मधी ! इह अस्मिन्
लोके यावत् यत्कालपर्यन्तं शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य शृङ्गाररसमयप्रबन्धकवेर्जयदेवस्य
वचांसि, कर्तृणि विष्वक् समन्तात् भावं प्रीतिं यच्छन्ति ददति, तावत् भवतः
चिन्ता साध्वी मनोरमा न भवति । हे शर्करे ! त्वं कर्करा असि कठिनत्वादित्यर्थः ।
हे द्राचे ! त्वां के रसिकाः द्रव्यन्ति अगम्यदेशजातत्वात् कीदृशि न त्वामाद्रियन्ते ।
हे अमृत ! त्वं मृतमसि जीवन् कक्षां प्राप्नोतीति भावः । हे चौर ! ते
तव रसः नीरं जलतुल्यम् आवर्णनात् पूर्वमस्वादुत्वात् । हे माकन्द ! अयुतफल !
त्वं क्रन्द ! वल्कलाद्यसारंशयुक्तत्वात् । हे कान्ताधर ! वनिताधर ! त्वं धरणितलं

छन्दोमञ्जरीतिशब्द इय । अथयश्च उश शक्तिने शोभा नष्टे कये । किञ्च उक्त

एवमन्येऽपि ।—

कत्यद्रिप्रतिरोधिताः कति नदीपाथोनिधिष्ठाविताः

कत्येवाटवितां गताः कति न वा भूदेवदेवैर्गताः ।

भूम्यो भूमिपतीन्द्र तावकयशःप्रस्तावनामखलौ

कोष्ठीकृत्य जगद्धनं कतिवराटौभिर्मुदं यास्यति ॥ २३ ॥

रसातलं गच्छ, तव पृथिव्यामवस्थानं न युक्तमित्यर्थः । माध्वीकादि सम्बुध्यमान-
पदारथः जयदेववर्णितवाक्यस्य माध्व्याधिक्यमिति माध्वीकादिषु तिरस्कारः । अगंधरा-
नाम वृत्तम् । अत्र तृतीयचरणे सप्तमाक्षरेण विहिता यतिः स्वरसन्धिवशतः सुश्रुवतैव ।
किन्तु चतुर्थपादे सप्तमचतुर्दशयोर्यतिदोष इति ॥ २२ ॥

कतीत्यादि ।—कस्यचित् नृपस्य प्रशस्तिरियम् । हे भूमिपतीन्द्र ! भवतः कति
भूमाः भूप्रदेशाः अद्रिणा पर्वतेन प्रतिरोधिताः व्याप्ताः । कति भूम्यः, नद्यश्च पाथो-
निधयश्च तैः प्राविताः । कति एव कति वा भूमयः, अटवीतां अरण्यात् गताः प्राप्ताः
गिरिषु अरण्याषु नदीषु समुद्रेषु च भवतो राजत्वमित्यर्थः । कति भूम्यः भूदेवैर्ब्राह्मणैः
देवैश्च न वा वृताः गृहीताः ब्राह्मणान् संस्थाप्य देवांश्च प्रतिष्ठाप्य वज्राः भूमयस्तेभ्यो
दत्ताः इत्यर्थः । तावकयशःप्रस्तावनामखलौ त्वदयशःकीर्तनपरम्परा जगद्धनं जगतो
विभक्तं कोष्ठीकृत्य लब्धयित्वा विषयीकृत्येति यावत्, कतिवराटौभिः कतिपयैर्वराटकैः मुदं
सन्तोषं यास्यति लप्स्यते सामान्यं जगद्धनं भवतो नोपयुक्तमिति मत्वा सन्तोषं न प्राप्स्य-
तीत्यर्थः । अथवा जगद्धनं जगद्धननामकं कश्चित् भवदधीनं भौमिकं कोष्ठीकृत्य
आक्रुत्य कतिवराटौभिर्मुदं सन्तोषं यास्यति लप्स्यते । भवतः कति भूमयः कतिभिः
प्रकारैः करग्रन्था दृश्यन्ते अतो यत्किञ्चित् भूखण्डमुपभुञ्जतो मनःपौड्गलं न युक्तमिति ।
अत्र चतुर्थचरणे षाडशाक्षरे यतिभङ्गः कविनानेन समाहृतः ॥ २३ ॥

वति यदि अत्रविहितमक्षिणमक्षित इव, तत्र तांशते उश्चर्च वृद्धिश्च इव ।
उदाहरणं मूले अष्टेव ।

आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।

पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥२४॥

उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥२५॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शर्करौ सातिपूर्वा स्यादष्ट्यष्टौ तथा स्मृते ॥२६॥

धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ।

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ॥२७॥

इति छन्दोमञ्जर्यां सुखदन्वाख्यः प्रथमः स्तवकः ।

अक्षरलाघवगौरवक्रमेण समवृत्तानां नामभेदान् दर्शयति—आरभ्येति । एकमक्षरं
अत्र तादृशात् पादात् आरभ्य एकाक्षरं पादमवधिं कृत्वा इत्यर्थः, एकमेकम्
एकैकं तेन अक्षरेण वर्द्धितानैः पादैः कारणकैः षड्विंशतिं गतं, षड्विंशतिप्रकारकं
उक्थादिनामकं छन्दः स्यात् । एकाक्षरेण रचितपादस्य वृत्तस्य नाम उक्था, अक्षर-
द्वयेन रचितपादस्य नाम अत्युक्था, एवं क्रमेण षड्विंशत्यक्षरं यावत् षड्विंशतिप्रकारं
नाम अवगन्तव्यम् । यथा—१ उक्था २—अत्युक्था । ३—मध्या । ४—प्रतिष्ठा ।
५—सुप्रतिष्ठा । ६—गायत्री । ७—उष्णिक् । ८—अनुष्टुप् । ९—बृहती ।
१०—पङ्क्तिः । ११—त्रिष्टुप् । १२—जगती । १३—अतिजगती । १४—शर्करा ।
१५—अतिशर्करा । १६—अष्टौ । १७—अष्टौ । १८—धृतिः । १९—अतिधृतिः ।
२०—कृतिः । २१—प्रकृतिः । २२—आकृतिः । २३—विकृतिः । २४—संस्कृतिः ।
२५—अतिकृतिः । २६—उत्कृतिः ॥ २४—२७ ॥

पूर्वाचार्यैरक्षरभेदेन छन्दसामुक्थादिनामभेदा उक्ता, अहं पुनस्तानेवावलम्ब्या
लक्ष्यलक्षणनिर्देशपुरःसरं लघुगुरुभेदेन बहुलान् नामभेदान् प्रपञ्चयिष्यामि ।

समाप्तं प्रथमस्तवकव्याख्या ।

২৪। অক্ষরের হ্রাস বৃদ্ধি অনুসারে সমবৃত্তছন্দের নাম নির্দেশ করিতেছেন,—
 এক অক্ষর বিশিষ্ট চরণ হইতে আরম্ভ করিয়া এক এক অক্ষর বৃদ্ধি হইয়া ২৬
 অক্ষর পর্য্যন্ত ছন্দের নাম উক্ত্যাদি। অর্থাৎ যে শ্লোকের প্রত্যেক চরণে ১টি বর্ণ
 থাকে, তাহাকে উক্ত্য। দুইটি করিয়া বর্ণ প্রত্যেক চরণে থাকিলে অতু্যক্ত্য।
 এরূপ ৩টি থাকিলে মধ্যম্য। এইরূপ ২৬ অক্ষর পর্য্যন্ত বিভিন্ন নাম হইবে।
 মূল দ্রষ্টব্য ॥

প্রথম স্তবক ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ समवृत्तम् ।

उक्था (एकाक्षरा वृत्तिः) ।

ग

१ । ग् 'औः' ।

औस्ते । सास्ताम् ॥

१ । एकाक्षरपादं समवृत्तं निर्दिशत—ग् औरिति । यत्र पादे गः एको वर्णो गुहः, सा और्नाम वृत्तम्, गुर्वैकाक्षरघटितैकपादस्य वृत्तस्य औरिति संज्ञा ज्ञातव्येत्यर्थः । सर्वेष्वेव लक्षणेषु शब्दविन्यासनैपुण्येन पुनरुदाहरणीकृतैष्वपि कुमाराणां बोधसीक-
र्थाय सर्वत्रैव पृथग्रूपेण पुनरुदाहरणानि उल्लिख्यानि, तत्र प्रथमं औरितस्य उदाहरणं यथा—औरिति । सा प्रसिद्धा और्लक्ष्मीः सरस्वती वा ते तत्र सम्बन्धे आस्ताम् अस्तु ।
अथवा सा (यस्या लक्षणमुक्तं) औः और्नाम वृत्तं ते तत्र अस्तु ज्ञानविषया भयतु
इत्यर्थः । कविना कौशलेन सर्वत्रैव उदाहरणेषु तत्तद्वृत्तनामान्यपि दर्शयितव्यानि ।

१ । अत्रोक्तपादे "ग" गणं याज्यं थाकिने (अर्थात् एकटी ठरु चक्र
याज्य एकपादे थाकिने) तांशके "औ" छन्दः बना इत्यर्थः । (मर्सज उपाहार
मूले जडव्य) ।

অন্যুপা (চাচরা হ্রস্ব:) ।

গ গ

২। গৌ 'স্বী' ।

গোপস্বীমি: । কৃণ্যো রেমে ॥

মধ্যা (বাচরা হ্রস্ব:) ।

ম

৩। মো 'নারী' ।

গোপানাং নারীমি: । স্টিষ্টোঽব্যাৎ কৃণ্যো ব: ॥

র

৪। রো 'মৃগী' ।

সা মৃগীলোচনা । রাধিকা শ্রীপতে: ॥

২। চাচরপাদং হ্রস্বং লচয়তি—গাবিতি । যত্র গৌ পাবেব বর্ণা গুরু বর্চতে সা স্বী নাম হ্রস্বশ্চবতি । যথা—গোপ ইত্যাদি । অস্যার্থ:—কৃণ্য: গোপস্বীমি: সচ্ছ রেমে স্টিষ্টমবান্ ।

৩। ম ইতি । যস্যা: পাদে ম: মগণ: স্বর্ঘাত্ ত্রয় এব বর্ণা গুরব: সন্তি, সা নারী নাম হ্রস্বশ্চবতি । উদাহরণং যথা—গোপানামিত্যাदि । গোপানাং নারীমি: স্টিষ্ট: আলিঙ্কিত: যুগলসূচিরিত্যর্থ:, কৃণ্য: ব: যুগ্মান্ অব্যাৎ রচতু ।

৪। র ইতি । যস্যা: পাদে র:—লঘুমধ্যবর্ণযথাক্রমে রগণ: বর্চতে সা মৃগী

২। প্রত্যেকপাদে দুইটি “গ” গণ (গুরু অক্ষর) মাত্র থাকিলে তাহাকে ‘স্বী’ ছন্দ: বলা হয় ।

৩। যে ছন্দের প্রত্যেকপাদে একটি করিয়া “ম” গণ (তিনটি গুরু বর্ণ) মাত্র থাকে, তাহাকে “নারী” ছন্দ: কহে ।

৪। প্রত্যেক পাদে একটি “র” গণ (আদি ও অন্ত গুরু মধ্যলঘু) মাত্র থাকিলে তাহাকে ‘মৃগী’ ছন্দ: কহে ।

প্রতিষ্ঠা (চতুরচরা ঠটি:) ।

গ ম

৫। গমী চেত্ কন্যা' ।

ভাষ্যত্ কন্যা সৈকা ঘন্যা । যস্য: কূলে কণাঃ খেলত্ ॥

ন গ

৬। নগি 'সতী' ।

সুররিপো তব পদম্ । নমতি সা ননু সতী ॥

নাম ঠটং ভবেত্ । যথা—সৈত্যাदि । যীপতে: যীক্ণস্য সা মগীলোচনা, মগ্যা হরিষ্যা লোচনে ইব লোচনে যস্য: সা রাধিকা প্রেয়সী ইত্যর্থ: ।

৫। গমাবিত্যাदि । গম্য মম্যেতি হন্সে গমী ইতি । যস্য: পাঠে গ: একৌ গুর: एवं মম্য মগণ্যস্ব বচঁতে । চত্বারো গুরব ইত্যর্থ: । সা কন্যা নাম ঠটং ভবেত্ । চদাছরণং যথা—ভাষ্যদিত্যাदि । সা একা কেবলা ভাষ্যত: সূর্যস্য কন্যা যসুনা । 'ভাষ্যদবিবস্বদিত্য' ইত্যদি চ অমর: । ঘন্যা পুণ্য-শালিনী । যস্য: ভাষ্যত্ কন্যায়া: কূলে তীরে কণা: অখেলত্ ক্রীড়িতবান্ ।

৬। নগীত্যাदि । নম্য গম্য তযো: সমাছার: তস্মিন্ নগি । সমস্য কবচনম্ । বিয়হ্বাক্ষে চ্চারণানুরোধাত্ গ ইতি অকারান্ধনির্দ্দেশ: । নগণে ত্রিলম্বরূপে তব একস্মিন্ গুরৌ চ সতি, সতী নাম ঠটম্ভবেত্ । চদাছরণং—সুরেত্যাदि । ননু হৈ সুররিপো । যীক্ণ! "প্রস্রাবধারণানুজ্ঞানুশাসনমণি ননু" ইতি কৌষ: । সা সতী সাধ্বী গোপিকা, তব পদং নমতি প্রণমতীত্যর্থ: ।

৫। যে ছন্দে প্রত্যেকপাদে একটি "গ" গণ ও একটি "ন" গণ (অর্থাৎ চারিটি গুরু অক্ষর) মাত্র থাকে, তাহাকে 'কন্ডা' ছন্দ: কহে ।

৬। যে ছন্দে প্রত্যেকপাদে প্রথমত: একটি "ন" গণ (অর্থাৎ তিনটি লঘু) ও তৎপরে একটি "গ" গণ (একটি গুরু) মাত্র থাকে, তাহাকে 'সতী' ছন্দ: কহে ।

सुप्रतिष्ठा (पञ्चाक्षरा इतिः) ।

भ ग ग

७ । भृगौ गिति 'पङ्क्तिः' ।

कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः । यामुनकच्छे चारु चंचार ॥

स ल ग

८ । सलगैः 'प्रिया' ।

ब्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥

७ । भृगावित्यादि । यत्र भृगी—भगणः गद्यश्च वर्त्तते, एतेन प्रथमो वर्णो गुरुस्ततो वर्णद्वयं लघु, ततो वर्णद्वयं गुरु, एवंप्रकाराः पञ्च वर्णा वर्त्तन्ते, सा पङ्क्तिर्नाम इत्थं भवेत् इत्यर्थः । उदाहरणं यथा—कृष्णेति । तर्णकपङ्क्तिः वत्सश्रेणिः 'समो' वत्सकतर्णका'वित्यमरः । कृष्णसनाथा कृष्णसहिता सती, यामुनकच्छे यमुनाया अयं यामुनः स चासी कच्छेति तस्मिन्, यमुनापुत्रिने इत्यर्थः । "जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छसथाविधः" इत्यमरः । चारु मनोरमं यथा स्यात् तथा क्रियाविशेषणम् । चंचार भ्रमति स्म । चरधातोर्लिङि रूपम् ।

८ । सलगैरिति । सश्च लश्च गश्च सलगाः तैः प्रिया नाम इत्थं भवेत् । यस्याः पादि प्रथमतो वर्णद्वयं लघु तत एको गुरुः तत एको लघुः ततश्च एको गुरुर्वर्त्तते सा प्रिया भवेदित्यर्थः । यथा—ब्रजसुभ्रुव इत्यादि । अस्यार्थः ।—विलसत्कला विलसन्त्यः स्फुरन्त्यः कलाः नृत्यादयः कामविद्या यासां ताः ब्रजसुभ्रुवः ब्रजयोषिताः सुरवैरिणः श्रीकृष्णस्य प्रियाः दयिता अभवन् ।

१ । ये ह्रस्वेन अतोऽकपादे अथमतः "भ" गण (अर्थाः आदि अक्षरं श्रुत्वा ७ पत्रे इहेति नष्ट) ७ पत्रे इहेति "ग" गण मातृधातुके, तादात्म्ये "गङ्गुक्ति" हन्तः कहे ।

८ । ये ह्रस्वेन अतोऽक पादे अथमतः एकौ "ग" गण (२० नष्ट)

गायत्री (षष्ठ्यचरा वृत्तिः) ।

त य

८। त्वीचेत् 'तनुमध्या' ।

(क) मूर्त्तिर्गुरुरश्वतोऽरत्यङ्गुतरूपा ।

आस्तां मम चित्ते, नित्यं तनुमध्या ॥

(ख) नश्यन्ति ददर्शं, वृन्दानि कपौन्द्रः ।

हारीण्यवलानां, हारीण्यवलानाम् ॥

इति मट्टो १०।१२ ।

पादान्तत्वेन ददर्शेत्यत्र गुरुत्वम् ।

८। त्वीविति । तस्य यस्य त्वी, चेत् यदि त्वी वर्त्तते तदा तनुमध्या नाम हस्तं भवति । यस्याः पादे तगणो यगणश्च वर्त्तते सा तनुमध्या नाम वृत्तम् । यथा—मूर्त्तीत्यादि । अस्मादर्थः—अत्यङ्गुतं रूपं यस्याः सा, तनु चीणं मध्यं यस्याः सा, गुरुरश्वतोः श्रीकृष्णस्य मूर्त्तिर्मम चित्ते आस्ताम् ।

एकाचरादिष्वचयः काव्ये प्रयुक्ता न दृश्यन्ते, तनुमध्यादीनान्तु काव्ये प्रचारी वृष्टिगोचर इति भट्टिस्त्रोक्तमप्युदाहरति—नश्यन्तीत्यादि । अस्मादर्थः—कपौन्द्रः कपि-श्रेष्ठः कनूमानित्यर्थः । न विद्यते वलं सहायो यासां तासां रचकारहितानामित्यर्थः, अवलानां रमणीनां हारीणि हारयुक्तानि, हारीणि मनोहराणि वृन्दानि समूहान् नश्यन्ति

७ एकटी षष्ठ्य) गत्रे "न" गण (एकटी षष्ठ्य) ७ तृणगत्रे एकटी "ग" गण (एकटी षष्ठ्य) याव थाके, तांहाके "अश्व" छन्दः कहे ।

८। ये छन्दस्र प्रतिपादे अथम "त" गण (अश्वानश्व) गत्रे एकटी "न" गण (आश्विनश्व) याव थाके, तांहाके 'तनुमध्या' कहे ।

न य

१० । 'शशिवदना' न्यौ ।

शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ।

अधरसुधोन्मि^३ मधुरिपुरेच्छत् ॥

य य

११ । द्विया 'सोमराजी' ।

। ५५ । ५५

हरे सोमराजीसमा ते यशःश्रीः ।

जगन्मण्डलस्य भिनत्त्यन्धकारम् ॥

नाशं प्राप्नुवन्ति इति ददर्श । लङ्कादाहकाले तदवस्था रमण्याः निःसङ्काया एव विनष्टा इति हनुमानपश्यत् । नश्यन्तीति शब्दोन्तस्य नश्वरतोः स्त्रीबलिङ्गे द्वितीयात्पुवचये रूपम्, विधेयविशेषणमेतत् । यगणे प्रथमवर्णस्यैव लघुत्वं निर्दिष्टं परयोस्तु न तथेति ददर्शेत्यत्र पादान्तत्वात् गुरुत्वं स्वीकृतमिति ।

१० । शशीति । नय यश्च न्यौ । यत्र नगणः यगणश्च वर्तते सा शशिवदना नाम वृक्षभवति । उदाहरणं शशिवदनेति—अस्यार्थः—मधुरिपुः श्रीकृष्णः, शशिवदनानां शशी चन्द्र इव वदनं यासां तासां व्रजतरुणीनां व्रजयुवतीनां अधरसुधोन्मि^३ बह्मन्तलहरीम् ऐच्छत् अभिलषितवान् । उपमारूपकालङ्कारः ।

११ । द्विषेति । द्वौ यौ यगणौ यत्र सा द्विया, सोमराजी नाम वृक्षं भवति । यस्याः पादे आदिलघुवर्णवयात्मकं यगणद्वयं वर्तते सा सोमराजी वृक्षम् । उदाहरणं—

१० । ये छन्दस्य प्रतिपादने प्रथम 'न' गण ७ अत्र 'व' गण ग्राह्यं, तांशके "शशिवदना" छन्दः कहे ।

११ । ये छन्दस्य प्रतिपादने द्वितीया ग्राह्यं "व" गण तांशके, तांशके "सोमराजी" छन्दः कहे ।

स

म

१२। 'विद्युत्तेखा' मो मः ।

उष्णिक (सप्ताधरा वृत्तिः) ।

न न ग

१३ । ननगि 'सधुसती' ।

11115

रविदृष्टितटे, वनकुसुमततिः । व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम् ॥

हरं इत्यादि । अस्यार्थः—हे हरे ! श्रीकृष्ण ! सोमराजौ चन्द्रावली तत्समा
वत्तुल्या ते तव यशःश्री यशःसम्पत् यशोराजिरित्यर्थः । अथवा यशःश्री यशःश्रीभा
कशब्दभङ्गलक्ष्य अन्वकारं पापदूषित्यर्थः, छिनत्ति दूरीकरोति । उपमावाचकारः ।

१२। विद्युल्लेखेति । यस्याः पादे प्रथमं मगणः ततोऽपि मगणो वर्त्तते सा विद्युल्लेखा नाम वृत्तम्भवति ।

१३। ननेति । नय नय गय तेषां समाहारः ननगूतस्त्रिन् ननगि वर्त्तमाने मधुमती नाम वृक्षवति । यस्याः पादे आदौ नगणः ततोऽपि नगणः तत एको गुरुवर्त्तते सा मधुमती नाम वृक्षं कथ्यते । उदाहरणं—रवीत्यादि । अस्यार्थः—रवि-
दुहिता यमुना । “कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनखसे”त्यमरः । तस्यास्तटे मधुमती मधुयुक्ता सद्यःप्रस्फुटितेत्यर्थः, वनकुसुमततिः वनपुष्पराजिः । मधुं दैत्यविशेषं (पुष्प-
रसञ्च) मथ्नातीति मधुमथनः श्रीकृष्णः मधुकरश्च तस्य सुदं सन्तोषं व्यधित कृतवती ।
निपूर्वो धाञ् करोत्यर्थः । अत्र मकारस्य असकृदावृत्तेर्बन्धनप्रासः शब्दालङ्कारः,
शेषवार्थालङ्कारः ।

১২। যে ছন্দের প্রতিপাদে দুইটি “ম” গণ মাত্র থাকে, তাহাকে ‘বিদ্যালেখা’ কহে।

১০। যে ছন্দের প্রতিপাদে প্রথমতঃ দুইটি “ন” গণ ও পরে একটি “জ” গণ মাত্র থাকে, তাহাকে ‘মধুমতী’ কহে।

ज स ग

१४ । 'कुमारललिता' जस्गाः ।

मुरारौतनुवद्धी कुमारललिता सा ।

व्रजैरणयनानां ततान मुदमुच्चैः ॥

म स ग

१५ । मूसी गः स्यान् 'मदलेखा' ।

रङ्गे वाङ्मविरुग्नाहन्तीन्द्रान्मदलेखा ।

लग्नाभून्मुरग्रलौ कस्तूरीरसवर्चा ॥

१४ । कुमारिति । जय सय गय जस्गाः । यस्याः पादे प्रथमतो जगणः ततः सगणः तत एको गुरुर्वर्णो वर्त्तते सा कुमारललिता नाम वृत्तभवति । उदाहरणं यथा—मुरारौति । अस्यार्थः—मुरस्य अरिः मुरारिः श्रीकृष्णः तस्य तनुः शरीरं वल्लीव लतेव । कुमारेण कौमारवयसा ललिता मनोरमा, कुमारवत् कार्तिकेयवत् ललिता वा । एणस्य नयने इव नयने यासां ताः व्रजस्य एणनयनाः व्रजैरणयनास्तासां व्रजहरिणाचीणां व्रजसुन्दरीणामित्यर्थः, उच्चैः अत्यर्थं मुदम् सन्तोषम् । "मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः" इत्यमरः । ततान वितस्तार । उपमालङ्कारः ।

१५ । मू साविति । मय सय मूसी । यस्याः पादे प्रथमतो सगणः ततः सगणः ततस्य गकारः (एको गुरुः) वर्त्तते सा मदलेखा नाम वृत्तं भवति ।

१४ । ये छन्दस्य प्रतिपादने प्रथमतः "ज" गण (यथाशुक्र) पद्रे "ज" गण (अन्ताशुक्र) उ तत्पद्रे "ग" गण (१० तौर्ध) मात्र थाके, ताहाके "कुमारललिता" छन्दः कहे ।

१५ । ये छन्दस्य प्रतिपादने प्रथमतः "म" गण पद्रे "ज" गण उ तत्पद्रे "ग" गण मात्र थाके, ताहाके "मदलेखा" छन्दः कहे ।

अनुष्टुप् (अष्टाचरा इतिः ।)

भ भ ग ग

१६ । 'चित्रपदा' यदि मौ गौ ।

यामुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ ।

कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥

भ त ल ग

१७ । भात्तलगा 'माणवकम्' ।

उदाहरणं—रङ्ग इत्यादि । रजत्यभिन्निति रङ्गः रणचैवम् तस्मिन् वाङ्मयिग्राम् भुजिन दलितात् दन्तीन्द्रात् इति श्रेष्ठात् कुवलययापीडादिति भावः । सुरश्री श्रीकृष्ण लया संक्रान्ता मदलीला मदजलरेखा कसूरीरसचर्चा कसूरीरसेन सगनाभिद्रव्येण या चर्चा अङ्गरागः सा अभूत् । रणनिर्जितस्य कुवलययापीडाख्यकरिणी मदजलरेखा श्रीकृष्ण-शरीरे संलग्ना सती कसूरीरसचर्चैव अभूदिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

१६ । चित्रेति । यदि प्रथमतः मौ भगणौ ततो गौ द्वौ गुरु इत्यर्थः, वर्त्तेते, तदा चित्रपदा नाम वृत्तमवेत् । उदाहरणं—यामुनेति । यमुनासम्बन्धी यः सैकतदेशः सिकतामयस्थानं "सैकतं सिकतामय"मित्यमरः । तस्मिन् गोपवधूनां गोपीनां जल-केलौ जलक्रीडायां कंसरिपोः श्रीकृष्णस्य चित्रपदा चित्रं अङ्गुतं पदं पादव्यासः यस्यां सा गतिलीला नृत्यमिति शेषः, जगत् विश्वम् अव्यात् रचतु ।

१७ । भेति । यस्य पादे भात् भगणात् परं तलगाः—तगणः लकारो गकारस्य वर्त्तन्ते तत् माणवकं नाम वृत्तं भवति । उदाहरणं—चर्चेति । अस्मार्थः—हृ सखे !

१७ । ये छन्दस्य प्रतिपादने प्रथमतः इहेटी "ड" गण ७ परे इहेटी "ग" गण यात्र थाके, तांहाके 'चित्रपदा' कहे ।

१९ । ये छन्दस्य प्रतिपादने यथाक्रमे एकटी "ड" गण, "त" गण, "ज" गण ७ "ग" गण यात्र थाके, तांहाके 'माणवक' छन्दः कहे ।

। ५ । ।

चञ्चलचूडचपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् ।

ध्याय सखे स्मरेमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥

म म ग ग

१८ । मो मो गो गो 'विद्युन्माला' ।

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

वासोवल्ली विद्युन्माला वृहन्नेषी शाक्रश्चापः ।

यस्मिन् सं स्तात् तापोच्छित्यै गोमध्वस्थः कृष्णाम्बोदः ॥

हे मित्र ! चञ्चला चूडा यस्य तं चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः वत्सयूथैः "सजातीयैः कुलं यूथं"मित्यमरः । केलिपरं क्रीडन्तं, माणवकं बालकं, स्मरे ईपञ्चासयुक्तं मुखं यस्य तं नन्दसुतं श्रीकृष्णं, ध्याय चिन्तय ।

१८ । मो म इति । यस्याः पादे आदौ नः ततोऽपि मः, षट् वर्णा गुरव इत्यर्थः । ततो गः ततोऽपि गः, अष्टावैव वर्णा गुरव इत्यर्थः । सा विद्युन्माला नाम वृक्षं भवति । "सर्व्वे वर्णा दीर्घा यस्यां विश्रामः स्याद्वेदैर्वेदैः । विषद्वन्दैर्वीणा-वाणि । प्रख्याता सा विद्युन्माला" इति श्रुतवीधटतलचणात् विद्युन्मालायां वृक्षे चतुर्थे वर्णे यतिर्विधातव्या । उदाहरणमाह—वास इति । यस्मिन् कृष्णाम्बोदे, वासोवल्ली, मृदुलादायतलाच्च वल्ल्या साम्यं, वसनलता पीतवस्त्रमिति भावः । विद्युन्माला तद्धितं, वृहन्नेषी मयूरपिच्छपङ्क्तिः शाक्रः चापः इन्द्रधनुरित्यर्थः । स गोमध्वस्थः वेनुमण्डलीमध्वस्थितः पचान्तरे गवोः द्यावाभूम्योर्मध्यं विषत्, तत्र स्थितः, कृष्णः श्रीकृष्ण एव अम्बोद मेघः पचान्तरे कृष्णवर्णो यः अम्बोदः । तापोच्छित्यै

१८ । ये छन्दस्य प्रतिपादनं यथाक्रमेण दृष्टेते "म" प्रग ७ दृष्टेते "ग" प्रग यथा क्रमात्, तांशक 'विश्रामानां' छन्दः कश्च ।

ज र ल ग

२०। 'प्रमाणिका' जरौ लगी ।

(क) पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः
श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवान्बुराशितारिका ॥

(ख) मतल्लिका मचर्चिका प्रकाखसुदृघतल्लजो ।
प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥
इत्यमरकोषः ।

न भ ल ग

२१। नभलगा 'गजगतिः' ।

रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः
ब्रजवधूजगतिर्मुदमलं व्यतनुत ।

२०। प्रमेति । यस्याः पादे आदौ जगणस्तदनन्तरं रगणस्तदनन्तरं एको
ऋक्षस्तदनन्तरं एको गुरुर्बर्त्तते स्य प्रमाणिका नाम वृत्तमभवति । उदाहरणं—पुनात्विति ।
स्तुतिर्वेदः, स्मृतिर्धर्मसंहिता, ते प्रमाणं यस्याः सा ; भवान्बुराशिः संसारसमुद्रस्य
तारिका पारकद्वी, अच्युता अविच्छिन्ना अखलितेति यावत्, अच्युताङ्घ्रिपद्मयोः
श्रीकृष्णचरणकमलयोर्भक्तिः, अनुरागविशेषः सदा सततं पुनातु भक्तान् पवित्रो करोतु
इत्यर्थः ।

उदाहरणान्तरं—मतल्लिकेति । अमूनि मतल्लिकादितल्लजान्तानि पञ्च पदानि
प्रशस्तवाचकानि प्रशस्तार्थानि यथा. गोमवल्लिकाप्रभृति । शुभावहः मङ्गलजनकः विधिः
अयम् अभिधीयते ।

२०। ये छन्दस्य प्रतिपादे यथाक्रमे "ज" गण, "र" गण, "ल" गण
उ "ग" गण यावत् पाठके, तांशके 'प्रमाणिका' छन्दः कहे ।

२१। ये छन्दस्य प्रतिपादे यथाक्रमे एकटी करिना "न" गण "ड" गण
"ल" गण "ग" गण यावत् पाठके, तांशके 'गजगति' छन्दः कहे ।

अवतु वो गिरिसुता शशिश्रुतः प्रियतमा ।

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम् ॥

इति कव्यापि ।

भ न ग ग

२२ । गौ 'हंसरुत'मेतत् ।

त र ल ग

२३ । 'नाराचिका' तरौ लगौ ।

२१ । नमेति । यत्र नभलगा वर्चन्ते सा गजगतिर्नाम वृत्तध्वनि । उदाहरणं—रवीत्यादि । ब्रजवधूनां ब्रजयुवतीनां गजगतिः गजवन्धन्यरगमनं कर्त्तुं, रविसुता-परिसरे यमुनातटे विहरतः विहारं कुर्वन्तः हरिः श्रीकृष्णस्य हृदि लोचने अलम् अतिमात्रां मुदं प्रीतिं व्यतनुत वर्द्धितवती ।

अन्यच्च—अवलिति । शशिनं विभर्त्तति शशिश्रुतं चन्द्रशेखरः शिवः तस्य प्रियतमा प्रियसौ गिरिसुता पार्वती, वः युष्मान् अवतु रक्षतु । एवं मे मम हृदि सदा भगवतः ईश्वरस्य पदयुगं वसतु तिष्ठतु ।

२२ । आविति । यत्र मगणात् परं नगणः, ततो गौ द्वौ वर्णौ गुरु इत्यर्थः, एतत् वृत्तं हंसरुतं नाम कथ्यते ।

२३ । नरेति । यत्र आदौ तगणः ततो रगणः तत एको लघुस्तत एको गुरुः वर्चन्ते सा नाराचिका नाम वृत्तध्वनि ।

२२ । ये छन्दस्य प्रतिपादने यथाक्रमे एकटी करिझा "ग" गण "न" गण ७ इहेटी "ग" गण थाके, ताहाके 'हंसरुत' छन्दः कहे ।

२३ । ये छन्दस्य प्रतिपादने यथाक्रमे एकटी करिझा "त" गण "न" गण "न" गण ७ "ग" गण थाके, ताहाके 'नाराचिका' कहे ।

वृद्धो (नवाचरा वृत्तिः) ।

न न म

२४ । 'भुजगशिशुभृता' नौ मः ।

।।।।। ५५५

ऋदतठनिकटचौणी भुजगशिशुभृता यासीत् ।

मुररिपुदलिते नागे ब्रजजनमुखदा साभृत् ॥

म म स

२५ । स्यात् 'मणिमध्य' चेद्भमसाः ।

५ ।। ५५ ५ ।। ५

कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्य स्फोतरुचा ।

चित्रपदामो नन्दसुतश्चाप ननसं स्मैरमुखः ॥

२४ । भुजिति । यत् प्रथमतः नौ—वडेव वर्षा लघवः, ततो म—त्रय एव वर्षां गुरवः, सा भुजगशिशुभृता नाम वृत्तमुच्यते । उदाहरणं—इदिति । या ऋदतठनिकटचौणी कालीयऋदतोरसमीवर्त्तिभूमिः, भुजगशिशुभृता भुजगाः सर्पाः तेषां शिशवः शवकाः तैर्व्याप्ता आसीत् । नागे कालियाख्ये सर्पे मुररिपुणा श्रीकृष्णेन दलिते विनाशिते सति, सा भूमिः ब्रजजनानां मुखदा निर्विघ्नसञ्चारत्वात् इत्यर्थः, अभृत् । सौमरिशापात् कालीयऋदे गह्वरत आगमनं निविद्धमिति मत्वा कालियो नागः सपरिजनस्तत्र समवात्सरीदिति पौराणिकी वार्त्ता अनुसन्धेया । कैशिदाधुनिकैः लक्षणे लक्ष्ये च भूतेत्यत्र इति पठ्यते ।

२५ । स्यादिति । चेत् यदि भमसाः तदाख्या गणा विन्त्यन्ते तदा मणिमध्य नाम वृत्तमवति । उदाहरणं कालियेति । कालियस्य तदाख्यनागस्य यो भोगः

२४ । ये छन्दस्य प्रतिपादने यथाक्रमे दृष्टेौ "न" गण ७ एकौ "म" गण धातुके, तांशके 'भुजगशिशुभृता' कहे ।

२५ । प्रतिपादने यथाक्रमे एकौ कन्निरा "त" "म" ७ "न" गण योज धातुके तांशके 'मणिमध्य' कहे ।

स ज र

२६ । सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।

।। ६।६।६।६।६

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेति वत्सचारकचपलः सदैव तां हरिः ॥

२७ । रात्रसाविह 'हलमुखी' ।

कृष्णा, 'भोगः सुखफणे चाहेः' इति कोषः । तस्य आभोगः विस्तारः मण्डलाकारः प्रत्यर्थः, तत्र गतः तमाश्रित इत्यर्थः । तस्य कालियस्य यो मणिः शिरःस्थितरत्नं तन्मध्यात् स्त्रीतया वृद्धिं प्राप्तया रुचा रोचिषा चित्रपदाभः समुज्ज्वलचरणकान्तिः शिरमुखः ईषत्तृप्तासान्वितवदनः नन्दमुतः श्रीकृष्णः चारु मनोहरं यथा स्यात् तस्य मनसो, वृत्त्यं कृतवान् ।

२६ । सजति । सजरैर्गणैर्घटिता भुजङ्गसङ्गता नाम वृत्तमभवति । उदाहरणं—तर-
लैति । यमुना कालिन्दी, तरङ्गरिङ्गितैः ऊर्ध्वसमुदगमैः कारणभूतैः तरला चञ्चला अपि च
भुजङ्गसङ्गता सर्पव्यासा, तां यमुनां, वत्सारकः अल्पवयस्कात्वात् वत्सानामिव
संरचणादिकर्मणि नियुक्तः सदैव चपलः चञ्चलस्वभावः हरिः कथं एति गच्छति ।

त्र अर्थोलङ्कारः काव्यलिङ्गं, शब्दालङ्कारश्च वृत्त्यनुप्रास इति ।

२७ । रात्रेति । हलमुखी नाम यद्वृत्तमभवति इह वृत्ते रात् रगणात् परं नसौ
गणौ भवेतामिति ।

२७ । यथाक्रमे प्रतिपादे एकटी करिअ 'ज' 'ख' ओ 'र' गण
मात्र थाकिनै ताहाके 'भुजङ्गसङ्गता' कहै ।

२९ । प्रतिपादे यथाक्रमे एकटी करिअ 'र' 'न' ओ 'ज' गण
मात्र थाकिनै ताहाके 'हलमुखी' कहै ।

२८ । 'भद्रिका' भवति रो नरी ।

इति कं पं ।

२९ । द्विगुणनगणसहितः सगण इह विहितः ।

फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति 'कमला' ॥

इति कं पं ।

३० । अङ्गोन्माना वर्णा यत्र स्युः,

सर्वे दीर्घाः सर्पेशेनोक्तम् ।

रूपामालीसंज्ञं तद्वृत्तं,

यक्षिंश्चेतः केषामुद्धृतम् ॥

इति कं पं ।

२८ । भद्रिकेति । यत्र आदौ रः, ततो नरी गणौ वर्त्तते, सा भद्रिका नाम वृत्तं भवेत् ।

२९ । हे क्षितिप ! राजन् ! फणिनां पतिः अनन्तः तस्य मतिरिव विमला निर्मला, कमला नाम वृत्तमभवति । इह वृत्ते द्विगुणनगणसहितः नकारद्वयसमन्वितः सगणः विहितः यदि आदौ नगणः ततोऽपि नगणः ततः सगणः निवध्यते तदा कमलानाम वृत्तं स्यादित्यर्थः ।

३० । अङ्गेति । यत्र सर्वे अङ्गोन्माना अङ्गपरिमिता नवेत्यर्थः, वर्णाः दीर्घा वर्त्तन्ते इति शेषः तद्वृत्तं सर्पेशेन नागराजिन पिङ्गलमुनिना इति यावत्, रूपामालीसंज्ञं

२८ । प्रतिपादने यथाक्रमेण एकटी करिअ "र" "न" उ "र" गण याव थाकिले तांशके 'भद्रिका' छन्दः कहै ।

२९ । प्रतिपादने यथाक्रमेण यदि दुईटी "न" गण उ एकटी "र" गण याव थाके, तबे तांशके 'कमला' छन्दः कहै ।

पङ्क्तिः (दशाचरावृत्तिः) ।

भ म स ग

११ । 'रुक्मवती' सा यत्र भमसंगाः ।

S I I S S S I I S S

कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः ।
राज्यपदे हर्म्मालिरुदारा रुक्मवती विघ्नः खलु तस्य ॥

भ म स ग

१२ । ज्ञेया 'मत्ता' मभसगसृष्टा ।

S S S S I I I I

पौत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
उद्दीव्यन्तीर्जजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥

रूपामालीनामकम् उक्तम् । अस्मिन् रूपामालीनामके वृत्ते केषां श्रौतृणां चेतः उद्बुधं
अनासक्तं भवेत् ? सर्व एव रसिकाः श्रोतार इदं वृत्तमाद्रियन्त इति भावः ।

११ । रुक्मिणि । यत्र भमसंगाः—आर्द्रा भगवत्पत्नी भगवत्पतिः सगवत्पतिश्च
एको गुरुर्वर्त्तते सा रुक्मवती नाम वृत्तं भवेत् । उदाहरणं—कावेति । यश्च जनस्य
परिशुद्धैः निर्मलैः कायमनोवाक्यैः कारणकैः, कंसं द्विष्टवानिति कंसद्विष्ट, श्रीकृष्णः,
तस्मिन् भक्तिः अनुरागविशेषः भवतीति शेषः । तस्य राज्यपदे राज्याधिकारे उदारा
उत्कृष्टा रुक्मवती स्पर्धमयी हर्म्मालिः प्रासःद्वेषिः, विघ्नः खलु अन्तराय एव । विषयो
हि भक्त्या महान् प्रतिबन्धक इति । चम्पकमाला रूपवती च अस्त्रैव नामान्तरमिति ।

३० । ये २ लक्ष्मण प्रतियोग केवल मोर्ध नम्रटी वर्ण गठित हय, तांशक
'रूपामागौ' छन्दः कहे ।

३१ । प्रतियोगे यथाक्रमे एकटी करिया "ड" "म" "न" उ "न"
गन मात्र था'कुले तांशक 'रुक्मवती' कहे ।

न ज न ग

२२ । 'त्वरितगति'श्च नजनगैः ।

। । । । । ५ । । । ५

(क) त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता ।

मुररिपुना रतिगुरुणा सह मिलिता प्रमदमिता ॥

(ख) चितिविजितिस्थितिर्विहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुधुर्गुरु दुध्वर्युध कुरवः स्मरि कुलम् ॥

इति दण्डिनि । ३।८५ ।

२२ । ज्ञेयेति । नय भय सय गय मभसनाः तेः घटा निवृत्ता, मत्ता नास्ती
ज्ञेया । पोत्वेति । मधुपालो मधुकरयेणिः, कालिन्दी यमुना तस्या इदं कालिन्दोयं
तस्मिन्, तटवनकुञ्जे—तटे यद्वनं तत्र यत् कुञ्जं लतामण्डपस्तत्र । “निकुञ्जकुञ्जी
वा कौवे लतादिपिहितोदरे ।” इत्यमरः । मधु पुष्परसं पीत्वा आस्वादय मत्ता
व्याकुला सती, उद्योष्यन्तोः श्रौद्धत्येन क्रीडन्तीः, ब्रजजनरामाः ब्रजाङ्गनाः,
मधुनामान दैत्यं जितवानिति मधुजित् श्रीकृष्णः तस्मिन्, कामासक्ताः काम-
नाम्नाः चक्रे कृतवती । मधुमत्तमधुकरचेष्टावलोकनेन ब्रजयुवतीनां कामोद्दीपन-
मभूदिति भावः ।

२३ । त्वरितेति । नय जष्ट नय गय नजनगाः तेः घटिता त्वरितगतिनाम
हृत्तं भवेत् । उदाहरणं—त्वरितेति । त्वरिता श्रीमता गतिर्गमनं यस्या सा, तरणिः
सूयः तस्य सुता यमुना, तस्या विपिनं गता केलिकाननं प्राप्ता, ब्रजयुवतिर्ब्रजाङ्गना,
रतिगुरुणा रतिपण्डितेन, मुररिपुणा श्रौद्धत्येन सह मिलिता सती, प्रमदं हर्षातिशयं
इता प्राप्ता । कुत्रचित् प्रमदमितेत्यत्र परिरमितेति पाठः, तत्र विहारं कारिता
इत्यर्थः कर्त्तव्यः ।

२२ । प्रतिपादने यथा क्रमे एकैकं करिष्या 'य' 'उ' 'ज' उ 'ग'
३.१ धाकिले तीशेके 'मत्ता' इत्यः कट्टे ।

ন র জ গ

২৪ । নরজগৈর্ভবেন্ 'মনোরমা' ।

।।। ১ ১ । ১ । ১

তরণিজাতটে বিহারিণী ব্রজবিলাসিনীবিলাসতঃ ।

মুররিপোস্তনু: পুনাতু ব: সুকৃতশালিনাং মনোরমা ॥

২৫ । মসৌ জগৌ 'শুদ্ধবির'ড়িৎ মতম্ ।

২৬ । জৌ য্গৌ চেতি 'পণব' নামেদম্ ।

উদাহরণান্তর—চিৎতীত্যাদি । চিত্তে: ধরায়া: যা বিজিতির্বিজয়: যা চ স্থিতির্মথ্যোদা তথোত্থা বিহিতি: ক্রিয়া সৈব ব্রতং তদ্ব রতি: আসক্তির্দেবাং তে, অতএব পরা য়েষ্ঠা গতি: অবস্থা জ্ঞানং বা য়েষ্ঠাং তে কুরব: কুরসন্তানা:, যুধি যুধে স্বং স্বকীয়ং অরিকুলং ব্রতগুণং উব্ব অতিমাত্রং যথা স্যাৎ তথা বুদ্ধি: আহতবল: । গুরু অত্যর্থং দুধুভু: কাম্পয়ামাসুয় । অকার ইকার উকার্যেতি ত্রিমিরেব স্বরৈর্বিরচিতোঽথম্ শ্লোক: ।

২৪: নরজিতি । নথ রথ জথ গথ তৈ: বিরচিতা মনোরমানাম ব্রজবধেতু । যথা—তরণীতি । ব্রজবিলাসিনী ব্রজযুবল্য: তাসু বিলাসত: বিলাসার্থে তরণিজাতটে যমুনাতীরে বিহারিণী বিচরণং কুর্ন্তৌ সুকৃতশালিনাং পুঙ্খবতাং মনোরমা মুররিপো: ব্রীক্ণস্ব তনু: সূর্ধি: ব: যুমান্ পুনাতু পবিত্রীকরৌ ।

২৫ । মসাবিতি । যদ্ব মগণ: সগণ: জগণ: গকারথ্য বর্চতে, ইদং ব্রতং শুদ্ধ-বিরাজ্ নাম মতম্ ।

২৬ । জাবিতি । যদ্ব মগণ: নগণ: যগণ: যকারথ্য বর্চতে, ইদং পণব নাম ।

৩৩ । প্রতিপাদে যথাক্রমে "ন" "জ" "ন" ও "গ" গণ মাত্র থাকিলে তাহাকে 'স্বত্রভগতি' ছন্দ: কহে ।

৩৪ । প্রতিপাদে যথাক্রমে "ন" "র" "জ" ও "গ" গণ মাত্র থাকিলে তাহাকে 'মনোরমা' ছন্দ: কহে ।

৩৫ । প্রতিপাদে যথাক্রমে "ম" "ন" "জ" ও "গ" গণ মাত্র থাকিলে তাহাকে "শুদ্ধবিরাজ্" কহে ।

३७ । रौ जगौ 'मयूरसारिणी' स्यात् ।

३८ । तो जौ गुरुणेय 'मुपस्थिता' ।

इति वृत्तरत्नाकरे ।

३९ । 'दोपकमाला' भूमी मता जगौ ।

४० । ज्ञेया 'हंसी' मभनगयुता ।

इति तत्पत्रिशिष्टे ।

३७ । राविति । यत्र आदौ रगणद्वयं ततो जगणस्ततो गकारश्च वर्त्तते, सा मयूरसारिणी नाम वृत्तिं स्यात् ।

३८ । त इति । यत्र तगणः जगणद्वयं एको गुरुश्च वर्त्तते, इयं उपस्थिता नाम वृत्तिं स्यात् ।

३९ । दोपेति । यत्र भगणस्ततो मगणः ततो जगणस्ततो गकारश्च वर्त्तते, सा दोपकमाला नाम वृत्तिं भवेत् ।

४० । ज्ञेयेति । यत्र आदौ मगणस्ततो भगणस्ततो नगणस्ततो गकारश्च वर्त्तते, सा हंसीनाम वृत्तिं ज्ञेया ।

७७ । प्रतिपादे यथाक्रमे "म" "न" "व" उ "ग" गण यात्रा थाकिने 'पणव' छन्दः इहेया थाके !

७८ । प्रतिपादे यथाक्रमे "र" गणद्वय एव "ज" उ "ग" गण यात्रा थाकिने 'मयूरसारिणी' छन्दः इहेया थाके ।

७९ । प्रतिपादे यथाक्रमे एकटि "त" गण दूहेटी "ज" गण उ एकटि श्रुवर्ण थाकिने 'उपस्थिता' छन्दः इहेया थाके ।

८० । प्रतिपादे यथाक्रमे "त" "म" "ज" उ "ग" गण थाकिने "दोपकमाला" छन्दः इहेया थाके ।

८१ । प्रतिपादे यथाक्रमे "म" "त" "न" उ "ग" गण थाकिने 'हंसी' छन्दः इहेया थाके ।

विष्टुप् (एकादशाक्षरा वृत्तिः) ।

त त न ग ग

४१ । स्या-‘दिन्द्रवज्रा’ यदि तौ जगौ गः ।

5 5 1 5 5 1 1 5 1 5 5

गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुत्तवष्टौ ।

यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥

ज त ज ग ग

४२ । 'उपेन्द्रवज्रा' प्रथमे लघौ सा ।

15155115155

उपेन्द्र वज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां कुरितं वपुस्ते ।

स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम ॥

४१। स्यादिति । यदि तौ—तगणद्वयं ततो जगणस्तत एको गुरुस्ततोऽपि एको गुरुर्भवेत्, तदा इन्द्रवज्रा नान्न वृत्तं स्यात् ।

गोष्ठ इति । चक्रं पाणौ यस्य सः (प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्याविति पाणि-
शब्दस्य परनिपातः) चक्रपाणिः यः श्रीकृष्णः, रुष्टः पूजोपकरणभक्षणात् कुपितः
य इन्द्रः तेन वच्चाहत्या वच्चाघातेन वज्रक्षेपणपूर्वकमित्यर्थः, सुक्ता विद्धिता वृष्टिर्वर्षणं
यस्मिन् तस्मिन् गोष्ठे सव्यकरेण वामहस्तेन गिरिं गोवर्धनाख्यं पर्वतं धृत्वा गोकुलं
गोयुथं गोपकुलं गोपगणश्च सुस्थं निरापत् चक्रे, स चक्रपाणिः नः अस्मान् रक्षतु । पुरा
किल गोपाः प्रतिवत्सरं वृष्टिकामनया इन्द्रोत्सवं विदधुः । एकदा ते श्रीकृष्णश्च नानु-
रोधेन तमकृत्वा गोवर्धनयात्रां कुर्वन्ति स्म । ततोऽतिक्रुद्धः शक्रः सप्त दिनानि सवज्र-
पातमतिवर्षितुमारभे, श्रीकृष्णश्च तामवस्थामवलोक्य वामकारकनिष्ठाद्बुद्ध्यभगिण्य गोवर्धनं
धृत्वा गोगणं गोपगणश्च ररचेति पुराणवार्त्ता । अत पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

৪১। যদি লোকের প্রতিপাদে যথাক্রমে দুইটি “ত” গণ, একটি “জ” গণ ও দুইটি “গ” গণ থাকে, তবে ‘ইন্দ্রবজ্র’ ছন্দ: হয়।

৪১। অনন্তরোদীরিতলক্ষ্যভাজী
 পাদৌ যদৌয়া'বুপজাতয়'স্তা: ।
 ইত্যং কিলান্যাস্বপি মিশ্রিতাসু
 বদন্তি জাতিষ্টিদমেব নাম ॥

৪১। উপেতি। প্রথমে আদৌ বর্ণে লঘৌ সতি সা ইন্দ্রবজ্রা এব। উপেন্দ্রবজ্রা নাম
 ভবেদিত্যর্থঃ। যথা—উপেন্দ্র ইতি। হে উপেন্দ্র! ঐক্লব ! “উপেন্দ্র ইন্দ্রাবরজ” ইত্যমরঃ।
 সুরদ্রুমুলে দেবদাহতলে মণিমন্ডপস্থং মণিস্থচিতৌ যৌ মন্ডপ: মন্দিরং তত্র তিষ্ঠতৌতি
 তথ্যোক্তং, বিমূষণানাং অলঙ্কারাণাং বজ্রাদিমণিচ্ছটাभि: হোরকাডিমণিযুতিभि: কুরিতং
 বহ্নিতং গোপীभि: গোপযুতিমিরুপাস্থমানং^৩ সেব্যমানং তে তব বপু: কলৌবরং অরামি
 চিন্তয়ামি।

৪২। অনন্তরেতি। যদৌযৌ যত্‌সম্বন্ধিনী পাদৌ চরণৌ অনন্তরোদীরিতযো:
 পূর্ব্বকথিতযো: ইন্দ্রবজ্রোপেন্দ্রবজ্রযো: লক্ষ্যভাজী লক্ষ্যান্বিতৌ, তা উপজাতয়: উপজাতি-
 নামানি ব্রহ্মানি ভবেয়ু:। অন্যাসু ইত্যং মিশ্রিতাসু উভয়লক্ষ্যান্বিতাসু জাতিষু
 ব্রহ্মিণ্যু অপি ইদমেব নাম উপজাতিরেব সংজ্ঞেতি বদন্তি কথয়ন্তি কিল করয়:।
 সর্বাংস্বপি সংকীর্ণাসু একা উপজাতিরেব নাম, ন তু নানারূপত্বাৎ নানাবিধং নামেতি।

৪২। যে ছন্দে ইন্দ্রবজ্র সহিত কেবল চরণের প্রথম অক্ষর
 লঘু বলিয়া বৈসাদৃশ্য ঘটিবে, তাহাকে ‘উপেন্দ্রবজ্র’ কহে। অর্থাৎ প্রতিপাদে
 স্বধাক্রমে “জ” “ত” “জ” ও হইটো “গ” গণ থাকিলে, তাহাকে
 ‘উপেন্দ্রবজ্র’ কহে।

৪৩। যে পদের পাদবয় পূর্ব্বোক্ত ইন্দ্রবজ্র ও উপেন্দ্রবজ্রের লক্ষণ-
 সম্বিত হইবে, তাহাকে উপজাতি ছন্দ: বলে। এইরূপ উভয়লক্ষণসম্বিত
 অজ্ঞাত মিশ্রিত ছন্দ:স্থলেও ‘উপজাতি’ ই হয়। (অর্থাৎ একই পদে
 পাদভেদে পৃথক্‌ ছন্দোনিয়মসঙ্গে উপজাতি হয়)।

यथा ममाच्युतचरिते—

काचिन्मुरारेर्वदनारविन्दं संक्रान्तमालोक्य जले नवोदा ।

व्यक्तं सलज्जा परिचुम्बितं तत् तदर्धमेवाम्भसि निर्ममज्ज ॥ क ॥

मुखारविन्दैर्ब्रजमुन्दरीणामामोदमत्युत्कटसुहृद्विः ।

अहारि चित्तेन समं मुरारेर्हेमाम्बुजेभ्योऽपि मधुव्रतौघः ॥ ख ॥

तोयेषु तस्याः प्रतिविम्बितासु ब्रजाङ्गनानां नयनावलीषु ।

स्ववन्धुपङ्क्तिभ्रमतोऽतिसुग्धा गोष्ठौ शफर्थ्यो रचयाम्बभूवुः ॥ ग ॥

उदाहरणं—काचिदित्यादि । काचित् अनिर्दिष्टा नवोदा अचिरपरिणीता रमणी, नवोदेत्यनेन समधिकलज्जाशालिनीति सूचितं, मुरारेः श्रीकृष्णस्य यमुनातीरस्थितस्येत्यर्थः । वदनारविन्दं मुखकमलं जले संक्रान्तं प्रतिविम्बितं आलोक्य तत् प्रतिविम्बितं श्रीकृष्णवदनारविन्दं व्यक्तं प्रकाशं परिचुम्बितं सलज्जा लज्जिता सली लज्जावशात् समं चुम्बितुमपारयन्तीति भावः । तदर्धमेव चुम्बनार्थमेव अम्भसि सलिले निर्ममज्ज निमग्नवती । अत्र प्रथमतः पादद्वयं इन्द्रवज्रालक्षणाक्रान्तं चतुर्थसु पाद उपेन्द्रवज्रालक्षणावन्त इति इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः साङ्ख्यादुपजातिरियम् । अलङ्कारोऽस्मातिशयोक्तिः ॥ क ॥

अन्यच्च, मुखारविन्दैरिति । अत्युत्कटं अत्यधिकं आमोदं सौगन्धं उद्विग्नविः विकिरणः ब्रजमुन्दरीणां ब्रजरमणीनां मुखारविन्दैः मुखकमलैः हेमाम्बुजेभ्यः स्वर्णकमलैभ्यः अपि मधुव्रतौघः अलिकुलं मुरारेः चित्तेन मनसा समं सह अहारि आकृष्टः । ब्रजयुवतीनां वदनारविन्दैर्दृष्ट्या सौरभमन्विष्यन्तो मधुकरा आकृष्टास्तथा मुरहरमानसमपि आकृष्टमिति । अत्र मुखारविन्दैरिति रूपकम् । हेमाम्बुजेभ्यः मुखारविन्दानामधिक्यवर्णनान् व्यतिरेकशालङ्कारः । अत्र प्रथमसूतीयस्य पाद उपेन्द्रवज्राया द्वितीयस्य त्रयोपाद इन्द्रवज्राया लक्षणं लभत इति साङ्ख्यादुपजातिर्नाम वृत्तम् ॥ ख ॥

तोयेष्विति । अतिसुग्धा अतिमनोरमा अतिसूदाय “सूग्धस्य सुन्दरी सूद” इति कोषः । शफर्थः प्रोष्ठः मत्स्यविशेषः । “प्रोष्ठौ तु शफरी द्वयोः” इत्यमरः । तस्या

तथा ममैव गोपालशतके—

वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं प्रकाममुग्धो मधुवासरेषु ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु मधूनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ । च ॥

एवमनयोर्नानाविधा अप्युपजातयो बोद्धव्याः । तथा बंशस्थ-
विलेन्द्रवंशयोरित्यमुदाहार्यम् ।—

इत्थं रथाश्च भनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्वहिः ।

प्रस्थानकालचमवेशकल्पनाकृतक्षणक्षेपमुदेक्षताच्युतम् ॥

इति माघे ।

यमुनायाः तीरेषु सलिलेषु । “अन्नाऽर्धस्त्रोयपानीयम्” इत्यमरः । प्रतिबिम्बितामु
नयनावलीयु लोचनपङ्क्तिषु स्वपङ्क्तिभमतः सजातीयसमूहभमात् गोष्ठीं सभां
रचयाम्बभूवुः । बहवः शफर्यस्ताव मिलिता इत्यर्थः । यमुनाजलान्तराले एकतः
व्रजःकनानां नयनानि प्रतिबिम्बितानि, अन्यतः शफरीकुलानि मिलितानि बभूवुरिति ।
अत्र प्रथमचतुर्थी इन्द्रवज्राया द्वितीयतृतीयौ तु उपेन्द्रवज्राया इति साङ्ख्यादुपजातिः ।
अलङ्कारश्चात्र चान्तिमानिति ॥ ग ।

वनेष्विति । प्रकाममुग्धः अत्यन्तं मूर्खः असौ मधुसूदनः श्रीकृष्णः, मधुकरश्च ।
“मधुसूदनस्तु पुंसि भवरे कंसविहिषि” इति कोषः । मधुर्वसन्तः । “मधुदेवो
मधुस्येने वसन्ते मधुवच्यते ।” इति कोषः । तस्य वासरेषु दिवसेषु, वनेषु काननेषु
सलिलेषु च सुरभिप्रचारं गोचारणं, पक्षान्तरे सुरभिः वसन्तस्य, ऋतुराजस्य प्रचारं
वाचां प्रकाशञ्च कृत्वा मधूनि एकत्र पुष्परसान् अन्यत्र अधरास्तानि च पीत्वा,
कलं मधुरं गायन् पद्मिनीषु तदाख्यनायिकाविशेषेषु सरोजिनीषु च क्रीडति विहरति ।
“सुरभिर्गवि गन्धे च वसन्ते च मनोरमे” इति मैदिनी । ‘पद्मिनी पद्मसङ्घाते स्त्रीविशेषे
च कथ्यते ।’ इति कोषः । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थाः पादा इन्द्रवज्रायासृतीयस्तु
उपेन्द्रवज्राया इति साङ्ख्यादुपजातिः । अलङ्कारश्च द्वेष इति ॥ च ।

इत्यमिति । इत्थं एवम्बिधे पूर्वोक्ते प्रगे प्रातःसमये । “सायं साये प्रगे प्रातरि”
त्यमरः । अथ सूर्यादयानन्तरं रथाश्च अश्वाश्च इमाश्च रथाश्चेभं तस्मिन् निषेदन्तीति

न ज ज ल ग

४४ । नजजलगैर्गदिता 'सुमुखी' ।

।।।।५।।५।।५

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदौधितिभिः ।

तिमिरसुदस्य वृतं सुमुखी हरिमवलोक्य जहास चिरम् ॥

रथाश्वभनिषादिनः, तेषां रथिनां अश्वारोहिणां हस्तारोहिणाञ्च नृपाणां राज्ञां गणः
 तोरणात् वहिर्हारात् । "तोरणोऽश्वो वहिर्हार" मित्यमरः । वहिः वाह्यप्रदेशे प्रस्थान-
 काले यात्रासमये चम उचितः यो वेशः नेपथ्यः । 'आकल्पवेशो नेपथ्य' मित्यमरः । तस्य
 कल्पनया अनुष्ठानेन कृतः क्षणक्षेपः समयविलम्बो येन तमच्युतं श्रीकृष्णं उद्वेच्यत
 प्रतीक्षितवान् । अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । श्लोकेऽस्मिन् प्रथमतोयपादयो-
 रिन्द्रवंशालक्ष्यं द्वितीयचतुर्थयोस्तु वंशस्थलक्षणमिति साङ्ख्य्यादुपजातिभेदः ॥ ५ ॥

४४ । नजजति । नगणजगणजगथैरेकेन लघुना एकेन गुरुणा च सुमुखी तन्नाम
 वृत्तं गदिता चत्ता ।

उदाहरणं—तरणीति । सुमुखी, काचित् सुवदना गोपीत्यर्थः, तरणिसुता
 यमुना तस्याः तटे तत् कुञ्जगृहं लतामण्डपः तस्मिन् । हरिं श्रीकृष्णं वदनं मुख-
 मेव विधुश्चन्द्रस्य स्मितानि ईषद्वासा एव दीधितयः किरणाः ताभिः तिमिरं कुञ्ज-
 गृहान्धकारं उदस्य दूरीकृत्य वृतं गुप्तं अलक्षितभावेन स्थितम् इत्यर्थः, अवलोक्य चिरं
 जहास हसितवती । तिमिरसमाच्छन्नं कुञ्जगृहमभिस्थितं मां ब्रजाङ्गना विलोकयितुं
 नार्हतीति श्रीकृष्णः कुञ्जगृहे गुप्तमतिष्ठत्, ब्रजाङ्गना तमन्विष्य धृत्वा च शठस्त्रं धृत्वा
 ऽसीति जहास । कुत्रचित् पुस्तके 'मुखं सुमुखा हरिमवलोक्य चुचुब्ब चिर' मिति पाठो
 दृश्यते ; तत्र एवं व्याख्या— तरणिसुता तटकुञ्जगृहे स्थिता इति शेषः, सुमुखी काचित्

४४ । प्रतिपादने यथाकृत्य "न" "ज" "ल" "ग" "न" "ज" "ल" "ग" "न" "ज" "ल" "ग" गण
 शक्तिने तादात्म्ये 'सुमुखी' इत्युक्तं कहे ।

म त त ग ग

४५। मात्तौ गौ चे-‘च्छालिनो’ वेदलोकेः ।

5 5 5 5 5 1 5 5 1 1 5

अहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते ।

मुक्तिं दत्ते सर्वदोषास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनौ विष्णुभक्तिः ॥

सुवदना गापी हरिमवलोक्य वदनविभुस्मितदीधितिभिः सुखचन्द्रस्य ईषसासदरैः
किरणैः तिमिरमन्धकारं उदस्य विनाश्य सुखं हरेरिति शेषः, चिरं चुचुम्ब । हास-
किरणेन तिमिरापगमात् व्यक्तं हरिसुखं चुम्बितवतीति । रूपकमतिशयोक्त्य
अलङ्कारौ ।

४५ । साधयति । - चेत् यदि सात् मगणात् परं तौ तगणौ, गौ हौ वर्णावपि गुरु वर्णैते तदा शाखिनीनाम वृक्षं स्यात् । अथ वेदैश्चतुर्भिः लोकोः समभिय अचरैर्यतिः कर्त्तव्या ।

उदाहरणं—अहो इति । श्रद्धाशालिनौ विश्वासवती विष्णुभक्तिः शीघ्रं अनुरागः,
सर्वदा उपास्यमाना सती, पुंसां नराणां अहः पापम् । “कलुषं हजिनैर्नोऽघमंहो
दुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः । हन्ति विनाशयति । ज्ञानवृद्धिं विवेकीकृतं विधत्ते
करोति । धर्मं पुण्यं धत्ते जनयति । कामं अभिलाषं अर्थं धनञ्च सूते उत्पादयति ।
सुक्तिं मोक्षं दत्तं ददाति सर्वप्रदा विष्णुभक्तिरवश्यमेव कर्त्तव्येति भावः । ‘अथ
कारकमेकं स्वादनेकासु क्रियासु चे’दिति लक्षणादत्र दीपकालङ्कारः ।

২৫। যে ছন্দে প্রতিপাদে যথাক্রমে “ম”, দুইটা “ত” ও দুইটা “গ” গণ মাত্র থাকে এবং প্রথমতঃ চারি অক্ষরে পরে সপ্তাঙ্করে যতি থাকে, তাহাকে ‘শালিনী’ কহে।

भ त न ग ग

४८ । स्या-‘दनुकूला’ भतनगगाश्चेत् ।

५।।५५ ।।।।५५

बल्लववेशा मूररिपुमूर्त्ति-गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः ।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥

मुच्य । हरिः श्रीकृष्णः ते तव तारुण्यं यौवनं न विरात् अचिरात् सफलयतु चरिताथं करोतु । ‘तारुण्यं’ यौवनं संज्ञे इत्यमरः । अन्यथा यौवनं विफलमिवेत्याह—
फुल्लेति । फुल्ला विकसिता वल्ली लता । ‘वल्लो तु व्रततिर्लते’त्यमरः । भ्रमर-
विलसितानां मधुकरक्रीडानां अभावे तां तद्रूपां शोभां कलयति धत्ते किं ?
दृष्टान्तोऽयमलङ्कारः ।

४८ । स्यादिति ।—चेत् यदि भगवत्तगणनगणाः स्युः तदनु च गुरुद्वयं स्यात्, तदा ‘अनुकूला’ नाम वृत्तं स्यात् । यथा—वल्लेति ।—वल्लवस्य गोपस्य वेश इव वेशो नेपथ्यं यस्याः सा । ‘आकल्पवेशो नेपथ्य’मित्यमरः । गोपमृगाक्षीभिर्गोपरमणौभिः कृता सम्पादिता रतिपूर्त्तिः रागातिशयः यस्याः रमणातिशयो वा यथा सा, मूररिपोः श्रीकृष्णस्य मूर्त्तिः तनुः, जगति ब्रह्माण्डे प्रणतिपरस्य प्रणतस्य कस्य जनस्य वाञ्छितसिद्धौ अभीष्टप्रणाय अनुकूला सहाया न स्यात्, सर्वेषामेव प्रणतानामभीष्टं पूरयति श्रीकृष्ण इति भावः ।

४९ । ये छन्द गतिपादे यथाक्रमे “म” “ग” एवं इहेटी “न”
७ एकटी “ग” गग थाके, तांहाके ‘अमरविनिजित’ वा ‘अमरविनिजित’
छन्दः कहै ।

४८ । गतिपादे यथाक्रमे “ड” “त” “न” ७ इहेटी “ग” गग थाकिने
‘अनुकूला’ छन्दः हय ।

र न र ल ग

४८ । रात् परैर्नरलगै 'रथोद्धता' ।

S I S I I I S I S I S

राधिका दधिविलोडन स्थिता कृष्णवेषुनिनदैरथोद्धता ।

यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहतिच्छलात् ॥

र न भ ग ग

५० । 'स्वागता' रनभगैर्गुण्या च ।

S I S I I I S I S S

यस्य चेतसि सदा सुरवैरौ वल्लवौ जनविलासविलोलः ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

४८ । रात्परैरिति ।—रात् रगणात् परैः परस्थितैर्नरलगैः नय रथ लय गथ तैः वर्णैर्नरचिता रथोद्धतानाम वृत्तं स्यात्, । यथा—राधिकेति । दधिविलोडने दधिमन्यन-कृष्णणि स्थिता सा राधिका कृष्णवेषुनिनदैः श्रीकृष्णवादितवंशीध्वनिभिः उद्धता व्याकुला सती अथ दधिमन्यनानन्तरं सलिलाहतिच्छलात् जलानयनच्छलेन अञ्जसा भट्टिति यामुनं यमुनामस्वन्धि तटनिकुञ्जे तीरवर्त्तितामखण्डं जगाम । अलङ्कारः कव्यनिष्क्रमपङ्क्तिरिति ।

५० । स्वागतेति ।—रनभगैर्गुण्या च वर्णैर्न वटिता स्वागतानाम वृत्तं भवेत् । यथा—यस्येति । वल्लवौजनेषु गोपयुवतौषु विलासे क्रीडायां विलीलो व्यापृतः सुरवरो श्रीकृष्णः यस्य चेतसि सदा अस्तीति शेषः । सुरराजः देवेन्द्रोऽपि अमरालयभाजः अमरालयं स्वर्गं भजते यः सः अमरालयभाक् तस्य स्वर्गतस्य तस्य स्वागतेन "भवान् सुखेन आगतः ?" इति प्रश्नेन आदरं करोतीति आदरकरः नूनं ध्रुवं भवेदित्यर्थः । श्रीकृष्णध्यानपरायणो जनः स्वर्गं गच्छन् इन्द्रेण समाद्रियते इति । अलङ्कारः काव्यलिङ्गम् ।

४९ । प्रतिपादने यथाकस्मै 'र' 'न' 'र' 'न' 'ग' 'ग' ग्रंथांशं थाकिने 'रथोद्धता' छन्दः इति ।

म म म ग ग

५१ । 'दोधक' मिच्छति भवितयाद् गो ।

५ । ५ । ५ । ५ ।

देव सदोध कदम्बतलस्थ ओधर तावकनामपदं मे ।

कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि चक्षामेष्यति योगम् ॥

त ज ज ल ग

५२ । स्यान् 'मोटनक' तजजाश्च लगौ ।

५ ५ । ५ । ५ । ५ ।

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशल-आणूरमहाभटमोटनकम् ।

यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं परिमोटयतु ॥

५१ । भवितयात् भगवत्प्रयात् परं गौ गुरुद्वयं यदि वर्त्तते, तदा दोधकं नाम वृत्तं भवेत् । उदाहरणं—देवेति । हे देव ! दोधेन वत्सेन सह वर्त्तमानः सदोधः । 'वत्सः शक्रतृकरिर्दौग्धा दोधको दोध इत्यपी'ति कोषः । तत्सम्बोधने हे सदोध । हे कदम्बतलस्थ ! हे ओधर ! तावकनामपदं त्वदीयं कृणु इति नाम असुविनिर्गमनकाले प्राणवियोगसमये मे मम कण्ठतले स्वल्पं चक्षामपि योगं सम्बन्धं चक्षारणजनितमित्यर्थः । एष्यति प्राप्स्यति । अन्तकाले मम मुखान् ओक्षणनामोच्चारणं भविष्यतीति ।

५२ । स्यादिति—तथ जय जय तजजाः एवं लगौ च यत् वर्त्तन्ते तत् मोटनकं नाम वृत्तं स्यात् । उदाहरणं—रङ्ग इति । रजत्यस्मिन्निति रङ्गः तस्मिन् रणक्षेत्रे इत्यर्थः । मल्लकलाकुशलः वाङ्मुञ्जनिपुणः यः ओक्षणः महाशयसौ भटयेति महाभटः चाणुराख्यो यो महाभटः महायोद्धा । 'भटा योधाश्च योद्धारः' इत्यमरः । तस्य

१० । प्रतिपादने यथाक्रमे "त्र" "न" "ड" ओ इहेति "ग" गण मात्रं थाकिने 'श्रोगता' छन्दः इय ।

८१ । प्रतिपादने यथाक्रमे त्रिन्ती 'ड' गण ओ इहेति "ग" गण थाकिने ताहा 'दोधक' छन्दः वलिग्रा कथित इय ।

र ल र ल ग

५३ । 'श्येन्य'दौरिता रजौ रलौ गुरुः ।

S I S I S I S I S

यस्य कौर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा ।

जाङ्गवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥

५४ । ननसगगुरुरचिता 'वृत्ता' ।

मोटनस्य विनाशं चकार, सः श्रीकृष्णः, मे मम संसारः स्नाहृष्टोपनिवृत्तशरीरपरिग्रहः,
स एव रिपुः शत्रुः तं परिमोटयतु विनाशयतु । चौरादिकात् परिपूर्वकात् मुटधातो-
र्णिच् । अलङ्कारोऽत्र रूपकम् ।

५३ । श्येनोति ।—रजरत्नगैर्गणैर्घटिता श्येनौ नाम वृत्तं उदौरिता कथिता ।
उदाहरणं—यस्येति ।—यस्य श्रीकृष्णस्य कौर्त्तिः जाङ्गवीव गङ्गेव, इन्दुचन्द्रः, कुन्दं
तदाख्यं, चन्दनस्य, तद्वत् श्येनौ युक्तवर्णा । 'श्येतैतहरितलोहितेभ्यसो न' इति
स्त्रियां ईप्रत्यये श्येतशब्दात् तकारस्य नकारः । सदा अशेषलोकपावनी विभुवन-
पवित्रताविधायिनी, विश्वैः समलैः देवदानवमनुष्यादिभिः वन्द्यः पूजनीयः विभ्रमः विलासः
यस्याः तादृशो । यथा—गङ्गा चन्द्रादिवत् धवला विलोकपावनी विश्ववन्द्यविभ्रमा च ;
तस्य कौर्त्तिरपि तथा वर्त्तते । तं भावगम्यं भावः अनुरागः भक्तिरिति यावत्, तेन गम्यं
लभ्यं अच्युतं श्रीकृष्णं भजामि सेवे । उपमालङ्कारः ।

५४ । ननसेति । यव प्रथमतः नगणद्वयं ततः सगणः ततश्च गुरुद्वयं निवृत्तते
सा वृत्ता नाम वृत्तं भवति ।

५२ । प्रतिपादे यथाक्रमे एकटी "त" गण ७ छईटी "ज" गण एव
एकटी "ल" ७ "ग" गण থাকিলে 'মোটনক' ছন্দঃ হয় ।

৫৩ । যে ছন্দে প্রতিপাদে যথাক্রমে 'র' 'জ' 'র' "ল" ৩
"গ" গণ থাকে, তাহা 'শ্যেনৌ' ছন্দঃ বলিয়া কথিত হয় ।

৫৪ । যে ছন্দে প্রতিপাদে যথাক্রমে ছইটে "ন" গণ একটা "স" গণ
৩ পরে ছইটে গুরুবর্ণ থাকে, তাহা 'বৃতা' নামে কথিত হয় ।

- ৫৫। ননরলগুরুভিস্ব “ভদ্রিকা” ।
 ৫৬। “উপস্থিত”মিদং জসৌ তাৎ গকারৌ ।
 ৫৭। “শিখিঙিত”মিদং জসৌ ত্গৌ গুরুষেত্ ।
 ৫৮। “উপচিত্র” মিদং সসসাল্লগৌ ।

৫৫। ননরেতি।—যত প্রথমতঃ নগণ্যবৎ তদনু রগণ্য: তদনু একো লঘু: তদনু
 চ একো গুরু: নিবध्यতে, সা ভদ্রিকা নাম হ্রস্বম্ ।

৫৬। উপস্থিত্যেতি।—যদি আদৌ জগণ্যকৃত: সগণ্য: তত: তগণ্য: ততো গুরুবৎ
 তৎ উপস্থিতং নাম হ্রস্বম্ ।

৫৭। শিখিঙিতেতি।—যত প্রথমতঃ জগণ্য: তত: সগণ্য: তত: তগণ্য: ততো
 গুরুবৎ নিবध्यতে, তৎ শিখিঙিতং নাম হ্রস্বম্ । উপস্থিতাষ্মচ্ছন্দস এষ মতান্নরে
 শিখিঙিতাষ্মত্বমিতি একগণ্যবত্বে ঽপি দোষাभाव: ।

৫৮। উপচিত্যেতি। যত সগণ্যতয়ানন্तरं একো লঘু: একত্ব গুরু: ইদং উপচিত্রং
 নাম হ্রস্বম্ ।

৫৫। যে ছন্দে ক্রমশ: দুইটী “ন” একটি “র” ও “ল” গণ তৎপর
 একটি গুরুবর্ণ থাকে, তাহাকে ‘ভদ্রিকা’ কহে ।

৫৬। যে ছন্দে ক্রমশ: “জ” “স” “ত” ও দুইটী “গ” গণ থাকে,
 তাহাকে ‘উপস্থিত’ বৃত্ত কহে ।

৫৭। যে ছন্দে ক্রমশ: “জ” “স” “ত” ও দুইটী “গ” গণ থাকে,
 তাহাকে ‘শিখিঙিত’ বৃত্ত কহে । (ইহাই মতান্তরে উপস্থিত বৃত্ত, কারণ
 উভয়েই গণ একবিধ ।)

৫৮। যে ছন্দে ক্রমশ: তিনটী “ন” একটি “ল” ও “গ” গণ মাত্র
 থাকে, তাহা ‘উপচিত্র’ নামে কথিত হয় ।

৫৮। “কুপুরুষজনিতা” ননৌ গৌ গ: ।

৬০। অনবসিতা ন্যৌ ভ্গৌ গুরন্তে ।

ইতি চতুর্ভাষকৈ ।

৬১। “বিধ্বঙ্কমালা” ভবেত্তৌ তগৌ গ: ।

৬২। ‘সান্দ্রপদং’ স্যাৎ ভতনগলৈশ্চ ॥

ইতি কুবচিন্ পুস্তকে ।

৫৮। কুপুরুষেতি।—যব প্রথমতৌ নগণ্যদ্বয়ং ততৌ রগণ: ততৌ গুরুদ্বয়ং সা কুপুরুষজনিতা নাম বৃত্তম্ ।

৬০। অনবসিতেনিতি।—যব আদৌ নগণ্যস্তদনু যগণ্যস্তদনু ভগণ্যস্তদনু চ গুরুদ্বয়ং বর্ত্ততে, সা অনবসিতা নাম বৃত্তম্ ।

৬১। বিধ্বঙ্কমালেনিতি।—যদি তগণ্যবয়ানন্তরং গুরুদ্বয়ং স্যাৎ, তদা বিধ্বঙ্কমালা নাম বৃত্তম্ ।

৬২। সান্দ্রেতি।—যদি ভগণ্যতগণ্যনগণ্যনন্তরং একৌ গুরু: একশ্চ লঘুর্বর্ত্ততে, তদা সান্দ্রপদং নাম বৃত্তং স্যাৎ ।

৫৯। যে ছন্দে ক্রমশ: দুইটো “ন” একটো “ব” ও দুইটো “গ” গণ যাত্র থাকে, তাহাকে ‘কুপুরুষজনিতা’ কহে।

৬০। যে ছন্দে ক্রমশ: ‘ন’ ‘ব’ ‘ভ’ ও দুইটো গুরুবর্ণ যাত্র থাকে, তাহা ‘অনবসিতা’ নামে কথিত হয়।

৬১। যে ছন্দে ক্রমশ: তিনটো “ত” ও দুইটো “গ” গণ যাত্র থাকে, তাহাকে ‘বিধ্বঙ্কমালা’ কহে।

৬২। যে ছন্দে ক্রমশ: “ভ” “ত” “ন” “গ” ও “ল” গণ যাত্র থাকে, তাহা “সান্দ্রপদ” নামক ছন্দ: হয়।

वृत्तिः १२]

६३ । रेण जेन सेन लगयो “हुंता” ।

६४ । नररत्नेर्गुरा-“विन्दिरा” मता ।

‘जयति तेऽधिकं जन्मना व्रज’ इति भागवतम् । १०।३।१।१ ।

इति तत्परिशिष्टे ।

जगती (द्वादशाक्षरा वृत्तिः) ।

र न भ स

६५ । “चन्द्रवर्त्म” निगदन्ति रनभसैः ।

S I S I I I S I I I S

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरैराजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।

इष्टवर्त्म तदलङ्कृत सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुको ॥

६३ । रेणेति ।—रगणात् जगणात् सगणाच्च परं यदि एको लघुः एकस्य गुरुः स्यात्, तदा हुता नाम वृत्तम् ।

६४ । नररेति ।—नगणात् रगणद्वयाच्च परं यदि एको लघुः एकस्य गुरुः स्यात्, तदा इन्दिरा नाम । उदाहरणं—जयति तेऽधिकमित्यादि । भागवतीयः श्लोकः ।

६५ । चन्द्रवर्त्मेति ।—रनभसैर्गणैर्निर्वहं चन्द्रवर्त्मनाम वृत्तमभवति । चन्द्रेति ।—हे सरसे ! हे रसिके ! कस्यायित् गोपाङ्गनायाः सम्बोधनमिदम् । घनतिमिरैः निविडान्धकारैः अथवा मेघजनिततमोभिः चन्द्रवर्त्म नभोमण्डलं पिहितम् आच्छादितम् । अपिपूर्वकधाधातोः कर्त्तव्येण क्तः । अपेक्षारूपोपः । “अपिधान-तिरोधानपिधानच्छादनानि च ।” इत्यमरः । राजवर्त्म राजमार्गः जनगमनैः रहितं

७० । ये छन्दे क्रमशः “र” “ङ” “ज” गण, पत्रे एकटी लघु ७ तत्पत्रे एकटी गुरु वर्ण मात्र থাকে, তাহাকে ‘জতা’ বৃত্ত কহে ।

৭১ । যে ছন্দে क्रमशः एकটি “ন” দুইটি “র” একটি “ল” গণ ও একটি গুরুবর্ণ থাকে, তাহা ‘ইন্দ্রিরা’ নামে কথিত হয় ।

৭২ । যে ছন্দে क्रमशः “র” “ন” “ভ” ও “জ” গণ मात्र থাকে, তাহাকে ‘চন্দ্রবর্ত্ম’ ছন্দঃ কহে ।

জ ত জ র

৬৬। বদন্তি “বংশস্থবিলং” জতৌ জরৌ ।

। ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১

বিলাসবংশস্থবিলং মুখানিলৈ: প্রপূর্য্য য: পঞ্চমরাগমুঞ্জিরন্ ।

ব্রজাঙ্গনানামপি গানশালিনাং জহ্মার মানং স হরি: পুনাতু ন: ॥

ত ত জ র

৬৭। “তচ্চে ন্দ্রবংশা” প্রথমাচ্চরে গুরৌ ।

১ ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১

দৈত্যেন্দ্রবংশাগ্নিরদৌর্ণ্য-দৌধিতি: পৌতাম্বরোঽসৌ জগতাং তমোঽপহ: ॥

যস্মিন্ মমজ্জু: শলভা ইব স্বয়ং তে কংসচাণুরমুখা মখদ্বিষ: ॥

ত্য়ক্তাং রাজবল্লভং জনশূন্যমিত্যর্থ: । তত্ তস্মাত্ ত্বং ইষ্টবল্লভং অধীশ্বিতং পত্ন্যাবৎ
অলঙ্কৃত সাঙ্গেতিকস্থানং ব্রজ ইত্যর্থ: । হরি: শ্রীকৃষ্ণ: তব কুঞ্জবল্লভং নি কুঞ্জগমনমার্গে
কুতুকী চতুর্কণ্ঠিত: আস্তে ইতি শ্রেষ: । অদ্য তবামিসার: সর্বথা নির্বিঘ্ন ইতি ভাব: ।

৬৬। বদন্তীতি ।—আদৌ জগণতগণৌ তদনু জগণরগণৌ যদি বর্চেতাং, তদা
তত্ বংশং বংশস্থবিলং বদন্তি কথয়ন্তি । যথা—বিলাসেতি ।—য: হরি:, মুখানিলৈ:
বিলাসবংশস্থবিলং বিলাসস্ব লীলায়া যৌ বংশ: বংশীতি ভাব: । তত্স্থং বিলং তদৌঘরম্
প্রপূর্য্য পূরয়িত্বা পঞ্চমরাগং গান্ধারায়ন্যতমপঞ্চমাখ্যরাগম্ উঞ্জিরন্ উজ্জৈর্গায়ন্ ব্রজা-
ঙ্গনানাং গানশালিনাং গায়কানাং নারদপ্রমত্তীনাংমপি মানং ব্রজাঙ্গনাপক্ষে প্রেমাসি-
মানং নারদাদিপক্ষে নায়কত্বাভিমানস্চ জহ্মার, স: শ্রীকৃষ্ণ: ন: অস্মান্ পুনাতু ।

৬৭। তচ্চেতি ।—প্রথমাচ্চরে আদিবর্ণে গুরৌ সতি তত্ বংশস্থবিলম্ ইন্দ্রবংশা নাম
বংশং ভবেত্ । দৈত্যেন্দ্রেতি ।—উদৌর্ণ্য উদগতা দৌধিতি: ক্রিয়ৌ যস্য স উদৌর্ণ্যদৌধিতি:

৬৬। যে ছন্দে ক্রমশ: “জ” “ত” “জ” ও “র” গুণ যাজ থাকে,
তাঁহাকে ‘বংশস্থবিল’ ছন্দ: কহে ।

৬৭। যে ছন্দে কেবল প্রতিপাদের প্রথমাক্ষরের শুদ্ধ হয়
বংশস্থবিলবৃত্তের সহ বৈমাদৃশ্য ঘটবে, তাঁহা “ইন্দ্রবংশা” নামে কথিত হয় ।

ज स ज स

६८ । जसौ जसयुतौ “जलोद्धतगतिः” ।

। ५ ।।। ५ । ५ ।।५

यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हलो स जगताम् ॥

सनाकवनितं नितम्बसचिरं चिरं सुनिन्दैर्नदैर्वृतममुम् ।

मता फणवतोऽवतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥

इति भारवौ (५।२७) ।

जगतां विश्वेषां लोकानां तमोऽपहः पापतिमिरविनाशी, असौ पीताम्बरः श्रीकृष्णः, दैत्येन्द्रवंशाग्निः दैत्येन्द्राणां असुरग्रैष्ठानां यो वंशः सन्तानः स एव वंशः वैद्युः तत्र अग्निः तद्विनाशकत्वात् इत्यर्थः, असूदिति शेषः । यस्मिन् अग्निरूपे श्रीकृष्णे ते प्रसिद्धाः कंसचाणूरमुखः कंसचाणूरप्रभृतयः मुखद्विषः यज्ञविघातकाः दानवाः शलभाः पतङ्गा इव स्वयं ममज्जुः पतिताः । यथा अग्निना शलभा दहन्ते, तथा कंसादयो दानवा श्रीकृष्णेन विनाशिता इति सरलार्थः । अलङ्कारौ रूपकोपमे ।

६८ । जसाविति ।—यत्र आदौ जसगणौ तदनु च जसगणौ सा जलोद्धतगतिर्नान् वृत्तम् । यदीयेति ।—जलैस्तरङ्गमयैरुद्धता वेगवती गतिर्यस्याः, सा कलिन्दतनया यमुना यदीयहलतः यस्य लाङ्गलात् विपदम् अणिष्टं विलोक्य सहसा भटिति विलासविपिनं क्रीडोद्यानं विवेश वलरामस्य जलक्रीडार्थमिति शेषः । सः हलो वलरामः

अर्थात् बांशीय प्रतिपादने क्रमशः दृष्टेता “त” एकटा “ज” उ “त्र” गण थाके, ताहाई ‘इन्द्रवंशी’ वृत्त ।

७८ । ये छन्दे क्रमशः “ज” “न” “ज” उ “न” गण मात्र थाके, ताहा ‘जलोद्धतगति’ नामे कथित हय ।

ય ય ય ય

૬૮ । “મુજક્કપ્રયાતં” ચતુર્ભિર્યકારૈઃ ।

। ૬ ૬ । ૬ ૬ । ૬ ૬ । ૬ ૬

સદારાત્મજ્ઞાતિમૃત્યો વિહાય સ્વમેતં ઋદં જીવનં લિપ્સમાનઃ ।

મયા ક્લેશિતઃ કાલિયેત્યં કુરુ ત્વં મુજક્ક પ્રયાતં દ્રુતં સાગરાય ॥

જગતાં સર્વેષાં કુશળં કરોતુ । કદાચિત્ મદમત્તો વલદેવઃ ગોપાક્કનાભિઃ સહ જલ-
ક્રૌઢાર્થં યસુનામાહતવાન્, સા લાક્કલસમાકર્ષણમથેન વ્યસ્તા તસ્ય ક્રૌઢોપવનમુપગતેતિ
પૌરાણિકી વાર્તા ।

“સદાહરણાન્તરં—સનાકવનિતમિત્યાદિ ।—નાકવનિતાભિઃ અપ્સરોભિઃ સહ વર્તમાનં
નનાકવનિતં નિતસ્વૈઃ કટકૈઃ રુચિરં મનોહરમ્ । “કટકોઽસ્ત્રી નિતમ્વોઽદ્રે” રિત્યમરઃ ।
શોભનો નિનદો વીચિધ્વનિયેષાં ઠૈઃ સુનિનદૈઃ નદૈઃ જલપ્રવાહૈશ્ચ । વેષ્ટિતમ્ અમું
પર્વતં અસ્મિન્ પર્વતે इत्यર્થઃ । અધ્યુપસર્ગયોગેન વ્યાપ્યત્વાત્ દ્વિતીયા । રસપરા મધુરા-
સ્વાદા, પરાસ્તા ત્યક્ત્વા વસુધા ધરણી યથા સા પરાસ્ત વસુધા, અવતઃ ધારણેન ઘર્ષિર્વા
રચતઃ ફણવતઃ અનન્તસ્ય મંતા વાઙ્મિતા સુધા પીરૂષં અધિવસતિ અધિતિષ્ઠતિ ।
અન્યત્ર કુત્રાપિ ધરણીતલે સુધા ન વર્તતે અત્રૈવ સા સ્થિતેતિ ।

૬૯ । મુજક્કેતિ ।—ચતુર્ભિર્યકારૈઃ યગણૈઃ નિવક્કં ઘ્ર્ણં મુજક્કપ્રયાતં નામ સ્યાત્ ।
યથા—સદેતિ । હે કાલિય ! હે મુજક્ક ! ત્વં મયા इत्यન્મ્ એવં ક્લેશિતઃ પીઢિતઃ
અસિ । દારાઃ પત્રાઃ આત્મજાઃ સન્તાનાઃ જ્ઞાતયો વન્ધવઃ મૃત્યાઃ અનુચરાઃ તૈઃ સહ
વર્તમાનઃ સદારાત્મજ્ઞાતિમૃત્યઃ અધુના ત્વમિતિ શેષઃ । જીવનં લિપ્સમાનઃ લઘુ-
મિચ્છન્ પુતં સ્વં સ્વકીયં ઋદં કાલિયનામકં વિહાય ત્યક્ત્વા દ્રુતં શીઘ્રં સાગરાય
પ્રયાતં પ્રયાણં કુરુ ।

૭૦ । યે હ્રન્દ ક્રમશઃ ઠારિટી “ય” ગ્રંથ થાત્ક, તાંશ “ભૂજજ્ઞ પ્રશાંઠ”
નામે કથિત ઇય્મ ।

स स स स

७० । वद "तोटक" मन्त्रिसकारयुतम् ।

115 1 15 1 15 1 15

यसुनातटमच्युतकेलिकला-लसदङ्घ्रि-सरोरुहसङ्गरुचिम् ।

सुदितोऽष्ट कालेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्त निजं सफलम् ॥

र र र र

७१। कोत्तिंतेषा चतूरेफिका "स्रग्विणो"।

5 1 5 5 1 5 1 5 5 1 5 1 5

इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता श्रातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते ।

नव्यमेघच्छविः पौतवासा हरेर्मूर्तिरास्तां जयाथोरसि सन्विता ॥

७० । वदेति—अध्विसकारयुतं चतुर्भिः सगणैर्निबद्धं वृत्तं तोटकं वद कथय यत्र चत्वारः सगणास्तत् तोटकनाम वृत्तमिति । यथा—यमुनेति । हे सार्धो ! यदि कलिः कलिकालस्य अघं पापम् अपनेतुं दूरीकर्तुं निज जन्म च सफलं सार्धकं कर्तुमिति शेषः । इच्छसि, तदा मुदितः सन्नुष्टः सन्, अमृतस्य कलिकलयो नृत्यविद्यया लसत् विलसत् यत् अङ्घ्रि-सरोरुहं-तस्य सङ्गेन सम्पर्केण रुचिः मनोज्ञा शोभा यस्य तं यमुना-तटं अष्ट व्रज यमुनातटे विहर इत्यर्थः । “कूलं रोधय तीरश्च प्रतीरश्च तटं त्रिषु” इत्यमरः । “रुचिः स्वादि मयूखे च रुचिः शोभाभिलासयो”रिति मेदिनी ।

७१ । कौर्चिंतेति ।—चत्वारो रेफा यव सा चतुरेफिका, एषा सन्विषो कौर्चिता । इन्द्रनीलेति ।—या नव्यमेघच्छविः नव्यो नूतनो यो मेघः तस्य छविः कान्तिरिव छविः कान्तिर्यस्याः सा नव्यमेघच्छविः, पीतं वासः वस्त्रमस्याः सा पीतवासाः अत एव इन्द्रनीलोपलेन मरकतमणिना निर्मिता एवं शातकुम्भद्रवालङ्कृता काञ्चन-रसरञ्जिता इव शोभते । उरसि वक्षसि सन्विषीं नालया विशिष्टा सा हरेर्मूर्त्तिः श्रीलक्ष्मणस्य तनुः, जयाय आस्तां भवतु ।

৭০। যে ছন্দে ক্রমশঃ চারিটি “স” গণ থাকে, তাহার নাম ‘তোটক’।

৭১। যে ছন্দে বথাক্রমে চারিটি “র” গণ থাকে, তাহা ‘স্রঞ্জিনী’ নামে কথিত হয়।

म म य य
७२ । वाणाश्चैच्छिन्ना “वैश्वदेवो” ममौ यौ ।

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

अर्चामन्येषां त्वं विद्यायामराणामद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्य भक्त्या ।
तलाग्निपालन्यार्च्यते भाविनी ते आतः सम्पन्नाराधना वैश्वदेवौ ॥

स ज स स
७३ । “प्रमिताक्षरा” सजससेः कथिता ।

। । ५ । ५ । । ५ । । ५

अमृतस्य शौकरमिवोदुगिरती रदमोक्तिकांशुलहरौक्षुरिता ।
प्रमिताक्षरा मुररिपोभङ्गितिर्ब्रजसुखं वामभिजहार मनः ॥
प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

इति माघे । १६ ।

७२ । वाणाश्चैरिति ।—वाणाश्चैय पञ्चभिः सप्तभिश्च अक्षरैश्छिन्ना कृतयतिः वैश्वदेवो नाम वृत्तश्चवेत् । अत्र प्रथमतः ममौ षडक्षराणि गुरुणि, ततः क्रमेण आदिलघुरूपं यगणद्वयम् । श्लोको यथा—अर्चैत्यादि । भक्तस्य भक्तं प्रति सम्बोधनम् । हे आतः ! त्वम् अन्येषाम् अमराणां देवानां अर्चां पूजां विद्याय त्यक्त्वा अद्वैतेन एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्युक्तेन एकज्ञानेन भक्त्या चित्तानुरागेण एकं केवलं कृष्णमभ्यर्च्य पूजय । अग्नेषात्मनि विश्वरूपे तस्य विश्वौ अर्च्यते पूजिते सति ते तव वैश्वदेवौ विश्वे च ते देवाश्चेति तेषामियं निखिलदेवसम्बन्धिनी आराधना अर्चना सम्पन्ना निष्पन्ना भाविनी भविष्यति । सर्वदेवमयो विष्णुः, तस्मिंस्तुष्टे जगत्सुष्टं इत्यादिस्मरणात्, विष्णुपूजने नैव निखिलदेवानां पूजनं भवतीति ।

७३ । प्रमिताक्षरेति ।—सजससैर्गणैः निबद्धा प्रमिताक्षरा नाम वृत्तं कथिता ।

१२ । ये छन्दो क्रमशः दृश्येते “म” उ दृश्येते “व” गण शोचक एवम् अथ

न म भ र
७४ । “द्रुतविलम्बित” माह नभौ भरौ ।

। । । ५ । । ५ । । ५ । । ५ । ।

तरणिजापुलिने नववल्ग्वी-परिषदा सह कैलिकुतूहलात् ।

द्रुतविलम्बितचासुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥

अमृतस्येति ।—अमृतस्य पीयूषस्य शीकरं कथं उद्गिरितौ वर्धन्तौ इव, रदा दन्ता एव नौक्तिकाणि तेषां अश्लक्ष्ण्यां किरणसमूहेन कूरिता रञ्जिता, प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि यस्यां सा प्रमिताक्षरा अल्पवर्णमयी सुररिपोः श्रीकृष्णस्य भणितिः उक्तिः, व्रजसुभुवां व्रजाङ्गनानां मनः चित्तम् अभिजहार आचकर्ष । अलङ्कारः काव्यलिङ्गम् । उत्प्रेक्षा च ।

उदाहरणान्तरं—प्रतिकूलेति । विधौ देवे चन्द्रे च प्रतिकूलतां प्रतिवन्धकताम् उपगते आश्रितवति सति बहुसाधनता बह्वपायवत्ता विफलत्वं निष्फलताम् एति प्राप्नोति । अदृष्टे विरुद्धे सति विपुलापि कार्यसाधनसामग्री अर्थैव भवतीति । तथाहि—पतिष्यतः पतनोन्मुखस्य दिनभर्तुः सूर्यस्य करसहस्रमपि किरणसहस्रमपि हस्तसहस्रमपि च अवलम्बनाय आश्रयाय न अभूत्, देवसेव सर्व्वया बलवदिति भावः । अत्र श्लेषः अर्थान्तरन्यासश्च अलङ्कारः ।

७४ । द्रुतविलम्बितेति ।—यत्र आदौ नभौ गणौ तदनु भरौ गणौ निवध्यते तद्वद्गणं द्रुतविलम्बितं नाम आह कथयति ।

उदाहरणं तरणिजेति ।—तरणिजा यमुना तस्याः पुलिनं सैकातं तच्छिन्ना, नव-वल्ग्वीपरिषदा नवा तरुणी या वल्ग्वीपरिषत् गोपिकासमूहः तथा सह कैलिकुतूहलात्

पञ्चाङ्गरे ७ पत्रे मञ्चाङ्गरे यति थादक, तांश ‘देवश्रदेवौ’नाम्ये कथित इय ।

१० । प्रतिपादे क्रमः “ज” “झ” ७ इहेते “ज” गण थाकिने ‘अमिताङ्गा’ छन्दः इय ।

न न र र

७५ । ननररघटिता तु “मन्दाकिनी” ।

। । । । । । ५ । ५ ५ । ५

वलिदमनविधौ वभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी ।

सुरनिहितसिताम्बुजसङ्गिभा हरतु जगदधं स पीताम्बरः ॥

सहशरधि निजं तथा कार्मुकं वपुरतनु तथैव संवर्णितम् ।

निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥

इति भारवौ ११८।१६।

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियामतनुतरतयेव सन्तानकः ।

नरुणपरभृतः स्वनं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः ॥

इति भावे । ६।६७ ।

रतिकौतुकात् द्रुतम् अविलम्बितं विलम्बितं मन्यरश्च अतएव चारु रमणीयं यथा स्यात् तथा विहरति नृत्यतीति द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं (द्रुतविलम्बितचारु इति वीर्येव पदानि क्रियाविशेषणानि) हरिं श्रीकृष्णं सदा वह्नि अहम् मनसा हृदि धारयामि चिन्तयामीति भावः ।

७५ । ननरेति ।—नगणद्वय-रगणद्वयनिबद्धा मन्दाकिनी नाम वृत्तम् भवेत् । यथा—वलिदमनेति ।—मन्दाकिनी गङ्गा, वलिदमनविधौ वलिदानवराजशासनकार्मुकस्य श्रीकृष्णस्य पदजलरुहि चरणाम्बुजे जले रोहतीति जलरुट् क्तिवन्तः, ऊर्ध्वग-पादपद्मे इत्यर्थः । सङ्गता मिलिता सती, सुरनिहिता देवगणापिता या सिताम्बुज-सङ्गं श्वेतपद्ममाला तन्निभा तत्तुल्या वभौ शुशुमे । सः पीताम्बरः श्रीकृष्णः जगदधं निखिलपापं हरतु विनाशयतु ।

सङ्गति ।—वृषभवत् गतिर्यस्य सः मन्यरगतिरित्यर्थः । सः धनञ्जयः शरधिना सह वर्त्तमानं सहशरधि सनिपङ्गं, सहः सोवेति वैकल्पिकः सभावः । निजं कार्मुकं गाण्डीवं धनुरित्यर्थः । तथैव पूर्व्ववदेव संवर्णितं सम्यक् कवचावृतम् अतनु विपुलं

१४ । क्रमेण एकौ “न” द्वेष्टौ “ड” ७ एकौ “र” त्रयं शक्तिने तांशकं ‘ऊतविनशित’ इत्यः कश्च ।

न य न य

३६ । नयसहितौ न्यौ “कुसुमविचित्रा” ।

। । । । ५ ५ । । । ५ ५

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतकितगोपौमहितचरिता ।

मुरारिपुमूर्त्तिर्मुखरितवंशा चिरमवर्ताद्वस्तरलवतंशा ॥

वपुः शरीरम् असिमपि खड्गश्च तथैव पूर्ववदेव पश्यन् विस्मयम् उपाययौ प्राप्तवान्, विस्मितोऽभूदित्यर्थः । किरातवेशिना प्रमथपतिना पूर्वं निपङ्गादीनां भक्षणात् पुनरपि कथं तान्यवेति विस्मयहेतुः ।

अतिसुरभीति ।—अतिसुरभिः महामुग्धिः “सुरभिर्गन्धिः गन्धं च वसन्ते च मनोरमं” इति कोषः । सन्तामकः कल्पतरुः, पुष्पश्रियां पुष्पसमृद्धीनाम् अतनुतरतया महत्त्वेन अभाजि अभञ्जि इव । अतिनय इति भावः । भन्जधातोर्गन्धि रूपम् अभाजौति । कालापास्तु भजेरिचि भञ्जनेऽपि वा वृत्तिरिति भजधातुनैव भञ्जनेऽर्थे अभाजौति साधयान्त । एष वसन्तस्य ऋतुराजस्य आनकः दुन्दुभिस्वरूपः तरुणपरभृतः पिकयुवा रागिणां कामिनां रतये अनुरागवृद्धये स्वनं निनदम् अतनुत सधुः कूजितवानित्यर्थः । ‘ध्वनिध्वानरवस्वनाः’ इत्यमरः ।

३६ । नयनेति ।—यस्याः पादे नयसहितौ न्यौ, आदौ नगणस्तदनु यगणस्तदनु नगणस्तदनु च यगण इत्यर्थः, सा कुसुमविचित्रा नाम वृत्तिर्भवत् ।

विपिनेति ।—विपिनविहारे वनविहारे कुसुमविचित्रा पुष्पविभूषिता, कुतुकं संजातमासां कुतुकाकताः जातकौतूहलाः या गोप्यः गोपाङ्गनाः ताभिः सहितं पूजितं चरित्वं यस्याः सा, मुखरितः वादितः दंशः वेषर्थया सा, तरलवतंसा चञ्चलकर्णभूषणा । “अवतंसः शिरोभूषा कर्णभूषा च कथ्यते” इति कोषः । अवस्य तं सेरिति अकारस्य

१८ । ये छन्दः प्रतिपादे क्रमशः दृष्टेः “न” ओ दृष्टेः “र” गण थाके, तांशके “अन्नाकिनी” छन्दः कहे ।

१७ । क्रमशः प्रतिपादे एकटी “न” एकटी “य” अत्रे एकटी “न” ओ एकटी “य” गण थाकिने “कुसुमविचित्रा” छन्दः इय ।

। । । ५ । ५ । । ५ ५

इह कलयाच्युत ! कैलिकानने मधुरस-सौरभसारलोलुपः ।

कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा-मलिरपि चुम्बति मालतीं सुहुः ॥

यमुना कापि ।

अयि ! विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु ! वल्लभम् ।

अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु ! सम्भवदन्ति कुक्कुटाः ॥

इति भारवौ ।

उदाहरणमिहेति ।—हे अच्युत ग्रीकण ! कलय अवलोकय । कर्म वक्ष्यमाणो वाक्यार्थः । इह अस्मिन् कैलिकानने विहारवने मधुरसस्य मकरन्दस्य सौरभसारिण्य सद्गन्धेन लोलुपः लोभपरवशः अलिः भ्रमरः अपि, कुसुमैः पुष्पैः कृतं यत् स्मितम् इषङ्गासः तदेव चारुः रमणीयः विभ्रमः विलासो यस्याः ताम् ईषदृष्टासेन प्रकाशित-स्वाभिप्रायमिति भावः । मालतीं तदाख्यां लतिकां सुहुः वारंवारं चुम्बति । अव अचेदनाया लतायाः तिर्यग्योनेर्धर्मरस्यापि एव मनोविकारः, मानवानां पुनः का कथा इति भावः । अव नायकनायिकाव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ।

अथीति ।—अयि नवसङ्गमभीरु ! नूतनसङ्गवासप्रकाशभीते ! दृढोपगूहनं गाढालिङ्गनं विजहीहि त्यज । गूह संश्लेषणे इत्यच्चादुपपूर्वकात् भावे युट्—उपगूहनम् । विजहीहि विपूर्वकात् हाधातोः ह्री कृते पाचिकं रूपम्, ह्री चाल्मिल्लमौल्यञ्छेष्टमिति इत्यम् । वल्लभं कान्तं त्यज मुञ्च । (यतः) हे वरतनु ! हे सुन्दरि ! वरा तनूर्यस्याः तत्सम्बोधने, 'स्त्रियां सूर्यस्त्रिस्तनुः' इत्यमरः । एष वह्निर्दृश्यमानः अरुणकरस्य सूर्यकिरणस्य उद्गमः उदयः वर्त्तते, अधुनापि सूर्यो न समुदेति तस्य किरणोदयमात्रं संलक्ष्यते इत्यर्थः । कुक्कुटाः रात्र्यवसानसूचकाः पक्षि-विशेषाः सम्भवदन्ति शब्दायन्ते । अतः साम्प्रतमेव शय्यातः समुत्थानमुचितमिति भावः । अलङ्कारः काव्यलिङ्गम् ।

त य त य
७८ । त्थौ त्थौ “मणिमाला” छिन्ना गुह्यवक्त्रैः ।

५५ । ५५ ५ ५ । ५५

प्रह्लाभरमौलौ रत्नोपलक्षिते जातप्रतिबिम्बा शोभा मणिमाला ।
गोविन्दपदाजे राजौ नखराणामास्तां मन चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ।

म भ स म
८० । मो भः स्मौ चे “जलधरमाला” व्यन्तैः ।

५ ५५ ५ । ५ ५५ ५

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधरमाला नव्या ।
भव्याकारा दिनकरपुलोकूले कैलौलौला हरितनुरव्यात् सा वः ॥

७८' व्यावृत्तिः ।—यत्र तगणो यगणः ततोऽपि तगणो यगणश्च वर्तते, तत् मणिमालानाम वृत्तमवेत् । एषा गुह्यवक्त्रैः षड्भिर्वर्णैश्छिन्ना भवति, अत्र षड्भिरचरैर्यतिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

उदाहरणं—प्रह्लातेति ।—रत्नोपलैः चन्द्रकान्तादिमणिभिः क्षिते खचिते प्रह्लाः प्रणताः यं अमरा देवास्तेषां मौलौ किरीटे जातः संक्रान्तः प्रतिबिम्बः छाया यस्याः सा जातप्रतिबिम्बा अतएव शोभा रत्नवर्णा मणिमाला मणिमयस्रक्स्वरूपा, गोविन्दस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जं चरणाम्बुजं तस्मिन् नखराणां नखानां राजौ त्रेणिः, मन चित्ते मनसि ध्वान्तं मोहान्धकारं शमयन्ती सती आस्तां वर्त्तताम् । “प्रह्लादवनतकायः स्वात्” “चूडाकिरीटकेशश्च संयता मौलयस्त्रयः ।” इत्यमरः । श्रीकृष्णचरणनखत्रयेणी प्रणमताः ननराणां मणिमयकिरीटेषु प्रतिबिम्बिता सती तत्र मणिमाला इव शुशुभे इत्यर्थः । अत्र नखराणां मणिमालालारोपात् रूपकालङ्कारः । स च काव्यलिङ्गानुप्राणित इति ।
८० । मो भ इति ।—चेत् यदि आदौ मगणः तदनु भगणः तदनु सगणः तदनु

१२ । प्रतिपादे क्रमशः एकतो ‘त’ एकतो ‘य’ अत्र एकतो ‘त’
७ एकटी ‘य’ गण एवं ह्य अक्षरे यति থাকিলে ‘मणिमाला’ छन्द हই ।

८० । যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমে একটা ‘ম’ একটা ‘ত’ একটা ‘স’

न न म य

८१ । वसुयुगविरतिनौ स्यौ “पुटो”ऽयम् ।

न म ज र

८२ । भुवि भवेन्नभजरैः “प्रियंवदा” ।

च मगणः स्यात् तदा जलधरमाला नाम वृत्तं स्यात् । अतः अश्विभिर्यतुभिर्नरचरैः अन्तैः द्वादशाचरैश्च यतिर्निर्द्देशनीया । या भक्तानामित्यादि—या (हरितनुः) कलिदुरितो-
क्तमानां कलिकालपापदग्धानां भक्तानां सेवकानां तापच्छेदे सन्तापनिवारणविषये
नव्या नवीना जलधरमाला मेघपङ्क्तिरूपा, सा भव्याकारा माङ्गल्यरूपा मनोरमा वा,
दिनकरपुत्रीकुली यमुनातीरे, कैलीलीला क्रीडापरवशा, हरितनुः श्रीकृष्णमूर्तिः, वः
युष्मान् अव्यात् रचतु । अलङ्कारो रूपकम् ।

८१ । वसुयुगेति ।—यत्र नगणद्वयं ततः मगणयगणौ भवेताम्, अयं पुटो नाम
वृत्तं भवेत् । अतः वसुभिरष्टमाचरैः युगेत्युपार्थाचरैश्च यतिः कर्तव्या ।

८२ । भुवीति ।—यस्याः पादः नभजरैर्गणैः निवृद्धः स्यात्, इयं भुवि पृथिव्यां
प्रियंवदा नाम वृत्तिः भवेत् ।

७ एकटी “न” गण থাকিবে এবং প্রথম চারি অক্ষরে ও পরে দ্বাদশাক্ষরে
যতি পড়িবে, তাহা ‘জলধরমালা’ নামে অভিহিত হয় ।

৮১ । যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমে দুইটা ‘ন’ একটা ‘ম’ একটা ‘য’
গণ থাকে এবং প্রথমতঃ অষ্টমাক্ষরে ও পরে চতুর্থাক্ষরে যতি থাকে,
তাহাকে ‘পুট’ ছন্দ কহে ।

৮২ । প্রতিপাদে ক্রমশঃ একটা ‘ন’ ‘ভ’ ‘জ’ ও ‘র’ গণ
থাকিলে তাহাকে ‘প্রিয়বদা’ কহে ।

ত   ম   জ   র
৮৩। ধীরৈরমাণি “ললিতা” তমৌ জরৌ ।

ন   ন   ম   র
৮৪। ননমরসহিতা গদি “তৌজ্বলা” ।

ন   জ   ম   য
৮৫। ইহ “নবমালিকা” নজময়ৈ: স্যাৎ ।

ইতি হমরদ্বাকরী ।

৮৩। ধীরৈরিতি।—যস্যা: পাদে আদৌ তমৌ গণৌ তদনু জরৌ গণৌ ভবেতাম্, ইয়ং ধীরৈ: পঙ্খিতৈ: ললিতা নাম অমাণি চক্কা ।

৮৪। ননেতি।—ননমরসহিতা ননমরৈর্গণৈর্নিবদ্ধা ইত্যর্থ: । চজ্বলা নাম গদিতা চক্কা ।

৮৫। ইহেতি।—নজময়ৈর্গণৈর্নিবদ্ধা ইহ কন্দোমঞ্জরী নবমালিকা নাম বৃত্তি: স্যাৎ ।

৮৩। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমশ: একটা “ত” একটা “ভ” একটা “জ” ও একটা “র” থাকে, তাহা ‘ললিতা’ নামে পণ্ডিতগণকর্তৃক কথিত হইয়াছে ।

৮৪। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমশ: দুইটা “ন” গণ একটা “ভ” গণ ও একটা “র” গণ থাকে, তাহা ‘উজ্বলা’ নামে কথিত হয় ।

৮৫। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমে একটা করিয়া “ন” “জ” “ভ” “য” গণ থাকে, তাহাকে ‘নবমালিকা’ ছন্দ: কহে ।

भ म स स
८६ । पञ्चसुनि भूमौ स्यात् सयुता “ललना” ।

न न म र
८७ । “ललित”-मभिहितं नौ स्त्री नामतः ।

न भ न य
८८ । “द्रुतपदं” भवति नभनयाश्चेत् ।

म म म म
८९ । सर्व्वे मा यस्मिन् सोऽयं “विद्याधारः” स्यात् ।

८६ । पञ्चेति ।—यस्याः पादे आदौ भगणभगणौ तदनु सगणद्वयं वर्त्तते, इयं ललना नाम वृत्तं स्यात् । अत्र पञ्चमैः सप्तमैश्च वर्णैः यतिः कर्त्तव्या ।

८७ । ललितेति ।—यस्य पादे आदौ नगणौ ततो सगणरगणौ इदं नामतः नाम्ना ललितम् अभिहितं उक्तम् ।

८८ । द्रुतेति ।—चेत् यदि नभनया गणा वर्त्तन्ते, तदा द्रुतपदं नाम वृत्तमवति ।

८९ । सर्व्व इति ।—यस्मिन् (द्वादशाक्षरपादकवृत्ते) सर्व्वे माः दीर्घा इत्यर्थः । सोऽयं विद्याधारो नाम वृत्तं स्यात् ।

८६ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः “एकटी “ल” एकटी “म” ओ ङुतेटी “न” गण थाके, एवं प्रथम पङ्क्तय अक्षरे एवं गुरे सप्तमाक्षरे यति थाके, तांशके ‘ललना’ छन्द कहे ।

८७ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः “द्वैटी “न” एकटी “म” ओ एकटी “र” गण थाके तांशके ‘ललित’ छन्द कहे ।

८८ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः एकटी “न” एकटी “ल” एकटी “म” एकटी “य” गण थाके, तांशके ‘द्रुतपद’ छन्द कहे ।

ज र ज र

८० । लघुगुर्वदन्ति “पञ्चचामरम्” ।

त त त त

८१ । “सारङ्ग”-संज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ।

ज ज ज ज

८२ । समस्तजमौरय “मौक्तिकदाम” ।

भ भ भ भ

८३ । “मोटक”नाम समस्तभमौरय ।

८० । लघुरिति ।—यस्मिन् (द्वादशाक्षरपादकवचे) आदौ लघुस्ततो गुरुः एवं क्रमः स्यात्, तद्वचं पञ्चचामरं नाम वदन्ति ।

८१ । सारङ्गेति ।—समस्तैस्तकारैस्तु भिन्नकारैर्निबद्धः यस्य पादो भवति, तत् सारङ्गसंज्ञं भवति ।

८२ । समस्तेति ।—समस्तो जगणो यव तद्वचं मौक्तिकदामसंज्ञकं इत्येव कथय ।

८३ । माटकेति ।—समस्तो भगणो यव तद्वचं मोटकं नाम इत्येव कथय ।

८० । यांशत्र प्रतिपादे केवल “म” गण থাকে তাহাকে ‘বিজ্ঞাধার’ ছন্দঃ কহে ।

৮১ । প্রতিপাদে ক্রমে একটি লঘু ও একটি গুরু এইরূপ অক্ষর সন্নিবিষ্ট হইলে তাহাকে ‘পঞ্চচামর’ ছন্দঃ কহে ।

৮২ । প্রতিপাদে কেবল “ত” গণ সন্নিবিষ্ট হইলে তাহাকে ‘সাদ্রস’ ছন্দঃ জানিবে ।

৮৩ । প্রতিপাদে কেবল “জ” গণ সন্নিবিষ্ট হইলে তাহাকে ‘মৌক্তিকদাম’ ছন্দঃ জানিবে ।

न न न न

८४ । रविलघु “तरलनयन”-मिह ।

इति उत्तरवाकरपरिशिष्टे ।

अतिजगती । त्रयोदशाचरा वृत्तिः ।

म न ज र ग

८५ । त्रयाशामिर्मनजरगा “प्रहर्षिणीयम्” ।

५ ५ ५ । । । ५ । ५ । ५ ५

गोपीनामधर-सुधारसस्य पानै-रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च ।

आश्चर्यैरपि रतिविधनैर्मुंरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥

८४ । रवीति ।—रविलघु द्वादश एव वर्णा यत्र लघवस्तद्वृत्तं इह छन्दःशास्त्रे तरलनयनं कथ्यते ।

८५ । त्रयाशेति ।—यस्यां मनजरगा वर्तन्ते, इयं प्रहर्षिणी नाम वृत्तम् । अत्र त्रयाशामिः त्रिभिर्द्वाभिर्यच्चरैर्यतिः कर्तव्या ।

गोपीनामिति ।—इह जगति गोपीनां गोपाङ्गनानाम् अधरसुधारसस्य अधरास्त-द्रवस्य पानैः स्तनकलसानां स्तनकुम्भानाम् उपगूहनैः आलिङ्गनैः आश्चर्यैरपि रति-विधनैः सुरतविलासैरपि । अपि चार्थे । मुंरारेः श्रीकृष्णस्य प्रहर्षिणी प्रकटमोद-दायिनी मतिः इच्छा अभवत् । ‘मतिः स्त्रीच्छाधियो मृते’ति मेदिनी ।

९० । अतिपादे “भ”गण मांए मन्निविष्टे इहेने ताहाके “मोटक” जानिबे ।

९४ । बाहार अतिपादेर द्वादशटी अक्षरहे लघुवर्णे गठित, ताहा ‘तरलनयन’ नामे अभिहित ह्य ।

अतिजगती (त्रयोदशाक्षरा वृत्ति) ।

९५ । बाहार अतिपादे क्रमशः एकटा “म” एकटा “न” एकटा “ज” एकटा “र” ओ एकटा “ग” गण थाके एव अथम तृतीय अक्षरे ओ परे दशमाक्षरे वति थाके, ताहा “प्रहर्षिणी” नामे कथित ह्य ।

म त य स ग
८७ । वेदैरन्धैर्मृत्तौ यसगा “मत्तमयूरम्” ।

लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम् ।
रासक्रीडाकृष्टमना गोपवधुभिः कंसध्वंसी निर्व्वनद्वन्द्वानमाप ॥
हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्रस्तस्थान्विष्यन् वेतसगूढं

प्रभवं सः ।

श्रव्यप्रोतं वीक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःश्रव्य इवासीत्
क्षितिपोऽपि ॥

इति रघौ ॥२॥७५॥

८७ । वेदैरिति ।—यस्य पादे आदौ मगणः तदनु तगणः यगणः सगण एको
गुरुरपि वर्त्तते, चतुर्थेनवमैश्च विच्छिन्नं तद्वत्त्वं मत्तमयूरं नाम कथ्यते इति शेषः ।

लीलेति । गोपवधुभिः कर्त्रीभिः सह वा, रासक्रीडया आकृष्टं मनो यस्य सः
कंसध्वंसी श्रीकृष्णः, लीलया विलासेन नृत्यतां आरब्धनृत्यानां मत्तमयूराणां ध्वनिभिः
केकारधैः कान्तं मनोहरं नृत्यन् नीपामोदो कदम्बकुसुमसौगन्धशाली यः पयोदानिलः
मेघसम्पृक्तो वायुः तेन रम्यं मनोज्ञं निर्न विदाम्ये जना यत् तादृशं द्वन्द्वानम् आप
प्राप्तवान् । श्रव्यसौगन्धमान्येति विविधधर्मयुक्तेन पवनेन निर्व्वनतया च द्वन्द्वानम्
सुखविलासमिति ।

हा तातेति ।—सः क्षितिपः दशरथोऽपि हा तात इति क्रन्दितं रोदनध्वनिम्
आकर्ण्य श्रुत्वा, विषयः अहो ! किमिदमनुष्ठितमिति विषदं प्राप्तः सन् तस्य क्रन्दि-
तस्य वेतसगूढं वेतसाच्छन्नं प्रभवं कारणम् अन्विष्यन् अनुसन्दधत् श्रव्येन वायेन प्रोतं
विद्धं सकुम्भं कलसान्वितं मुनिपुत्रं वीक्ष्य तापात् खेदात् द्वेतोः अन्तः श्रव्यं यस्य
तथोक्त इव आसीत् ।

२१ । शंशत्र प्रतिपादे क्रमशः एकटी “म” एकटी “त” एकटी
“य” एकटी “ज” ७ एकटी “ग” गण थाके, एवम् चतुर्थ ७ नवमाक्षरे षति
थाके, तांशके ‘मत्तमयूर’ ब्रूहन् कहे ।

०

न न स स ग

६८ । नयुगलसयुगलगेरिति “चण्डी” ।

T | | | | | S | | S S

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला कुपितकवलकरकालियमौलौ ।
चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥

स ज स ज ग

६९ । सजसा जगौ च यदि “मञ्जुभाषिणी” ।

| | S | S | | S | S | S

अमृतोन्मिश्रीतलकरेण लालयंस्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे ।
नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमचुरते व्यधित मञ्जुभाषिणी ।
सुमन्दनीति शम्भौ ।

६८ । नयुगलेति ।—यस्याः पादाः नयुगलसयुगलगेर्निवन्धाः इति इयं चण्डी नाम वृत्तिः ।

जयेति । कुपितस्य खाधिष्ठाने प्रवेशात् घ्राणस्य कवलकरस्य कवलं ग्रामं करोतीति तथोक्तस्य मुखं व्याददत इत्यर्थः । कालियस्य तदाख्यस्य नागस्य मौलौ सूर्यं पादनखानां रुचिभिः दौमिभिः जिता तिरस्कृता भोगमणिश्रीः फणस्थितरत्नशोभा यथा सा, चरणकमलयोः पादपद्मयोः चापलेन चाक्षल्येन चण्डी सञ्ज्ञता दितिजरिपोः श्रीकृष्णस्य ताण्डवलीला नृत्यविलासः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्णयताम् ।

६९ । सजेति ।—यदि आदौ सजसा गणाः, ततः जगणः, ततश्च एको गुरु, सदा मञ्जुभाषिणी नाम वृत्तिं स्यात् ।

७० । यांश्चर्य्यति गणान् इत्येते “न” इत्येते “ज” उ एकां “न” गणं शक्ये, तांश्चक्ये ‘चण्डी’ इत्येते कश्चिदर्थः ।

न न त त न

१०० । ननततगुरुभिः “चन्द्रिका” श्वत्तुभिः ।

। । । । । ५ ५ ५ ५ । ५

शरदमृतकचिश्चन्द्रिकाञ्चालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।
विहरति रमसाद्भवौभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततममुतरं वयंयन्त्यन्तरम् ॥
अमुमतिविपिनं वेद दिव्यापिनं पुरुषमिव परं पद्मयोनिः
परम् ॥५॥१८॥ इति भारवौ ।

उत्पलिनोति किञ्चित् ।

अमृतोर्ध्वोति । हे हरे ! तनुकान्त्या शरीरसौन्दर्येण चौरितानि अपहृतानि
आकृष्टानीति भावः । विलोचनानि (लोकानामिति भावः) येन सः । रोचितेति पाठे
तनुकान्तौ शरीरसौन्दर्यविषये रोचितानि सामिलाषीकृतानि विलोचनानि नयनानि
(लोकानां) येन सः त्वं, यस्य शरीरकान्तिसमीक्षणे, लोकलोचनानां स्पृहा भवतीति
भावः । अमृतोर्ध्वशीतलकरेण सुधातरङ्गवत् शीतलेन करेण हस्तेन अथवा अमृतो-
र्ध्वभिः सुधातरङ्गैः शीतलेन करेण किरणेन । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । लालयन्
सस्पृहं स्पृशन् (अस्मान् इति शेषः) नियतं निश्चितं कलानिधिः चन्द्रमा असि । इति
मञ्जुभाषिणो मधुरवादिनो वल्लवो गोपाङ्गना अच्युते श्रीकृष्णे अच्युतस्य इत्यर्थः । सुदं
हर्षं व्यधित अतनीत् ।

१०० । नमेति ।—ननततगणैरेकेन गुरुणा च यथिता चन्द्रिका नाम वृत्तं
स्यात् । अत्र अष्टैः सप्तमैस्तत चतुभिः षष्ठैः अर्थात् त्रयोदशैरचरैर्यतिः कार्या ।

शरदमृतं इति ।—हरिः, शरदः शरत्कालस्य यः अमृतक चन्द्रः तस्य चन्द्रिकाभिः
कौमुदीभिः चाखिते धीते दूरीकृतान्वकारे इत्यर्थः । दिनकरतनया यमुना तस्यासीरदेशे

२२ । ये ह्येव प्रतिपादने क्रमशः एकटा “ग” एकटा “ज” एकटा
“न” एकटा “झ” उ एकटा “ग” गण शोक, तांशके ‘मञ्जुभाषिणी’ कहे ।

स न स स ग

१०१ । सजसाः सगौ च कथितः “कलहंसः” ।

॥ १५ ॥ ५ ॥ ॥ १५ ॥ १५ ॥

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो ब्रजकामिनौकमलिनौकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठ निनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥

सिंहनादः कापि ।

पद्मवैभिः गोपाङ्गनाभिः समं सह त्रिदिवयुवतिभिः स्वर्गोत्थरमण्यैभिः सनं कोऽपि दे-
व रभसात् हर्षात् विहरति क्रोडति । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति मेदिनी ।

इहेति । इह अस्मिन् गिरौ सुखेन तीर्थत इति सुतरं तन्न भवतीति असुतं
दुत्तरं दुर्गममित्यर्थः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषपक्षे अन्तरं तत्त्वम् । दुरधिगमैः दुर्ज्ञे-
यागमैः शास्त्रैः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति पण्डिता इति शेषः । किन्तु अतिविपिन-
वृत्तिगहनं दिग्व्यापिनम् असुं गिरिं परं पुरुषम् इव परमात्मानमिव परं केवलं
पद्मयोनिः ब्रह्मा वेद जानाति नान्य इत्यर्थः ।

१०१ । सजेति ।—यस्य पादे आदौ सजसा गणान्तादनु सगणः तदनु च गुरुरेको
यजते, स कलहंसो नाम वृत्तं कथितः ।

यमुनेति ।—यमुनाविहारकुतुके यमुनायां यो विहारः जलक्रीडा तव कुतु-
कौतूहलं तस्मिन् ब्रजकामिन्यो गोप्य एव कमलिन्यः पद्मिन्यः तासु कृतः केलियेन सः
जनस्य चित्तं मनः हर्षुं शीलमस्य जनचित्तहारी तादृशः, कलः मधुरः कण्ठनिनादः
कण्ठध्वनिर्यस्य सः कलहंसः हंसविशेषस्वरूपः, नन्दतनूजः श्रीकृष्णः, तव प्रमदम्
आनन्दं तनोतु वर्द्धयतु । “कादम्बः कलहंसः स्यादित्यमरः । रूपकमलङ्कारः ।

१०० । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमेण इहेति “न” इहेति “त” गण ७
एकटी गुरुवर्ण থাকে, এবং প্রথম শপ্তমাক্ষরে ও পরে ষষ্ঠাক্ষরে যতি থাকে,
তাহা ‘চল্লিক’ নামে কথিত হয় ।

स ज स ज ग

१०२ । सजसा जगौ च भवति “प्रबोधिता” ।

। । ५ । । । । ५ । ५ । ५

शयिता मृषाचटुलमाननिद्रया रतिकैलकुञ्जनिलये विलासिनी ।
मुरवैरिणा श्रवणखर्जनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥

न ज न र ग

१०३ । भवति “मृगेन्द्रमुख” नजौ जरौ गः ।

। । । । ५ । । ५ । ५ । ५ । ५

गुरुभुज-वीर्यभरं हरिं मदान्वा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।
बुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क्व नु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥

१०२ । सजसेति ।—यस्याः पादे सजसेभ्यः गण्येभ्यः परं जगौ निवसौ सा प्रबोधिता नाम वृत्तं भवति । प्रबोधितामञ्जुभाषिणीर्लक्षणात् एकत्वेऽपि नाममेदात् प्रथगुक्तिरिति ज्ञेयम् । एवमुक्तिरन्यत्रापि दृश्यते, यथा वृत्तरत्नाकरतत्परिशिष्टयोः उपस्थित-शिखण्डितयोः चमा-विद्युतोः श्रीमौक्तिकमालयोः चित्रलेखातिशयिन्येति ।

शयितेति । मृषा मिथ्या चटुला चञ्चला या माननिद्रा तथा क्षुत्तुना रतिकैलकुञ्ज-निलये शयिता विलासिनी काचिद् गोपरमणी, मुरवैरिणा श्रीकृष्णेन श्रवणखर्जनादिना कर्णकण्डूयनादिना सपदि सदाः प्रबोधिता सती स्मितम् ईषद्वासम् आततान मानम् असुखदिति भावः ।

१०१ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमे एकटी “ज” एकटी “झ” इहेटी “ज” उ एकटी “ग” गण थाके, तांश ‘कजहंज’ नामे कथित ह्य ।

१०२ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमे एकटी “ज” एकटी “झ” एकटी “ज” एकटी “झ” उ एकटी “ग” गण थाके, तांश ‘प्रबोधिता’ नामे कथित ह्य ।

व म र र ग

१०४ । यमौ रौ विख्याता “चञ्चरीकावलौ” गः ।

न स र र ग

१०५ । नसरयुगौ-“चन्द्ररेख”-तुलोकैः ।

३ । भवतीति ।—यस्य पादे नजी जरौ च गणौ ततो गकारः, तत् सगेन्द्रमुखं नाम वृत्तं भवति ।

गुरुमुज्जति । मदेन गर्वेण अन्धाः मदान्धाः दानवाः दैत्याः, युधि युद्धे गुरुः महान् मुजवीर्यमरो मुजयोः सामर्थ्यातिशयो यस्य तं श्रीकृष्णं समुपेत्य सम्प्राप्य न निजीवुः प्राणान् जहुरित्यर्थः । सृगाः पशवः क्षुधितसगेन्द्रमुखं वुमुक्षितस्य सिंहस्य मुखम् उपेत्य कुरु खलु जीवनस्य योगं सम्बन्धं विभ्रति धारयन्ति भ्रियन्त एवेत्यर्थः । अलङ्कारः प्रतिबस्तूपमा ।

४ । यमाविति ।—यस्याः पादे यगणो-मगणो रगणद्वयं तत एको गुरुश्च वर्त्तते, सा चञ्चरीकावलौ नाम वृत्तं विख्याता ।

५ । नसेति ।—यस्याः पादे नगणः सगणः रगणद्वयम् एको गुरुश्च वर्त्तते, सा चन्द्ररेखा नाम वृत्तं भवति । अत्र षष्ठैः ततः सप्तमेरचरैरितिः कर्त्तव्या ।

१०७ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः एकटी “न” दृष्टेति “ज” एकटी “व्र” ७ एकटी “ग” गण धात्वे, तांश ‘मृगैर्ययुध’ छन्दः ।

१०८ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः एकटी “य” एकटी “व्र” दृष्टेति “व्र” ७ एकटी शुक्लवर्ण धात्वे, तांश ‘छञ्चरीकावलौ’ नामे कथित इय ।

१०९ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमे एकटी “न” एकटी “म” दृष्टेति

१०६ । “उपस्थित”मिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।

१०७ । जतौ सजौ गो भवति “मञ्जुहासिनौ” ।

१०८ । “कूटजगति”नजौ सप्तर्त्तुमतौ गुरुः ।

१०९ । इदं “कन्दुकं” यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ॥

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

२०६ । उपैति । यदि जगणः सगणः तगणः सगणस्तत एको गुरुश्च क्रमात् वर्त्तते, तदा इदम् उपस्थितं नाम वृत्तं स्यात् ।

१०७ । जताविति ।—यस्याः पादे ऋन्निण जगणः तगणः सगणः जगणस्तत एको गुरुश्च वर्त्तते, सा मञ्जुहासिनौ नाम वृत्तं भवति ।

१०८ । कूटजिति ।—यस्याः पादे नगणात् जगणस्ततो सगणस्ततः तगणस्ततश्चैको गुरुर्वर्त्तते, सा कूटजगतिः कथ्यते, अत्र प्रथमतः सप्तमेः ततः षष्ठे रचरैर्यतिः कर्त्तव्या ।

१०९ । इदमिति ।—यत्र वृत्तं चतुर्भ्यः यगणेभ्यः परम् एको गुरुर्वर्त्तते, इदं कन्दुकं नाम कथ्यते ।

“र” उ एकटी “ग” गण थाके एवम् प्रथम वर्ष्ठाकरे उ परे सप्तमाकरे यति थाके तांहाके ‘छन्द्रेखा’ छन्द कहे ।

१०७ । ये छन्देर प्रतिगामे क्रमे एक एकटी “ज” “ज” “त” उ “न” गण एवम् एकटी शुक्लवर्ण थाके, तांहा ‘उपस्थित’ नामे कथित हय ।

१०८ । ये छन्देर प्रतिगामे क्रमशः एक एकटी “ज” “त” “न” “ज” उ “ग” गण थाके, तांहा ‘मञ्जुहासिनौ’ नामे कथित हय ।

१०९ । ये छन्दे प्रतिगामे क्रमशः एक एकटी “न” “ज” “म” “त” उ “ग” गण थाके, एवम् प्रथम उ सप्तमाकरे यति हय, तांहाके ‘कूटजगति’ कहे ।

११० । एते क्रमात्तमसजसञ्जका गणा
 गङ्गान्ततो यदि निहितो महीपते ।
 वेदैर्ग्रहैर्भवति यतिश्च शोभना
 नागाधिपो वदति तदा “प्रभावतीम्” ॥

इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

शङ्करौ । (चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः) ।

म ग ग न न म

१११ । मो गौ नौ मश्चेच्छरनवभि-“रसम्बाधा ।”

५ ५ ५ ५ ५ । । । । । ५ ५ ५

वौर्याग्नौ येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्रं

दैत्येन्द्रे जाता धरणिख्यमसम्बाधा ।

धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः

साधूनां वाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥

११० । एत इति ।—हे महीपते राजन् ! यदि एते तमसजसञ्जका गणाः क्रमात् भवन्ति, एषामन्ततश्च एको गुरुर्निहितः स्थापितः स्यात्, परन्तु वेदैश्चतुर्भिः यदैर्ग्रहैर्भवमैश्च अक्षरैः शोभना सुश्रवा यतिश्च भवति, तदा नागाधिपः पिङ्गलः प्रभावतीं नाम वृत्तं वदति कथयति ।

१०९ । ये छन्दे प्रतिपादे प्रथमं चारिणी “व” गण पत्रे एकटी “ग” गण থাকে, তাহা ‘কন্দুক’ ছন্দ ।

১১০ । যদি প্রতিপাদে ক্রমশঃ এক একটী “ত” “ভ” “স” “জ” ও “গ” গণ থাকে, এবং প্রথম চতুর্থীক্ষেত্রে পরে নবমীক্ষেত্রে যতি থাকে, তবে পিঙ্গলাচার্য্য সেই ছন্দকে ‘প্রভাবতী’ বলিয়া থাকেন ।

त भ ज ज ग ग

११२ । ज्ञेयं “वसन्ततिलकं” तभजा जगौ गः ।

५५ । ५ । १ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या-

लौलापरं पिककुलं कलमत्र रौति ।

वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥

सिंहोद्धता कापि ।

१११ । म इति ।—यस्याः पादे आदौ मगणस्तदनन्तरं गुरुद्वयं ततो नगणद्वयं ततश्च मगणः स्यात्, पञ्चमैः नवमैश्च अक्षरैः कृतयतिः सा असम्बाधा नाम वृत्तिः स्यात् ।

उदाहरणं—वीर्याग्राविति ।—येन (ग्रीकण्येन) रणवशात् युद्धकारणात् ज्वलति दीप्यमाने वीर्यं सामर्थ्यमेव अग्निः तस्मिन् दैत्येन्द्रे कंसे चित्ते पातिते सति निहति इति भावः । इयं धरणी असम्बाधा निरुपद्रवा जाता सुस्था बभूवेत्यर्थः । धर्मस्थित्यर्थं धर्मरक्षायं प्रकटितः अवलम्बितः तनुसम्बन्धः शरीरपरिग्रहः येन तादृशः सः कंसारिः ग्रीकण्यः साधूनां बाधां विघ्नं प्रशमयतु निवारयतु ।

११२ । ज्ञेयमिति ।—यत्र तगणो भगणो जगणद्वयं गुरुयुगलञ्च क्रमेण वर्तते, तत् वसन्ततिलकं नाम ज्ञेयम् । वसन्ततिलका उद्धर्षिणी सिंहोद्धताप्यस्य संज्ञाभेदः ।

शर्करा । (चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः) ।

२२२ । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः एकं “म” इति “ग” इति “न” गण थाटक, एवं प्रथमतः पञ्चमाक्षरे पदे नवमाक्षरे यति थाटक, तांशटक ‘असम्बाधा’ इत्येव कथं ।

न न भ न लङ्ग

११४ । ननभनलगिति “प्रहरणकलिका” ।

।।। ।। ।।।।। ।। ।।

व्यथयति कुसुमप्रहरण कलिका प्रमदवनमवा तव धनुषि तता ।
विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥

११४ । ननमेति ।—ननभनलगिति समाहारद्वन्द्वः । तच्चिन् निवर्त्ते सति प्रहरणकलिका इति कथ्यते । लक्षणे ननभनलग् प्रथमैकवचनान्तम् ।

व्यथयतीति ।—कुसुमानि प्रहरणानि वाणा यस्य तत्सन्वोधनी हे कुसुमप्रहरण !
पुष्पेषु ! तव धनुषि चापे तता आरोपिता प्रमदाया वनं प्रमदवनम् । समासे
आकारङ्गस्य । अन्तःपुरोचितवनं “तदेव राज्ञः प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ।” इत्य-
मरः । तद्वत् तज्जाता कलिका कोरकः व्यथयति मामिति शेषः । ततस्तस्मात् हेतोः
इह उपस्थितायां विरहविपदि अविरतं सततं मधुं दैत्यविशेषं मथितवानिति
मधुमथनः श्रीकृष्णः तस्य गुणानां स्मरणं चिन्तनमेव मे मम शरणं रक्षणकर्तुं । विरह-
विधुरायाः कस्याश्चित् व्रजाङ्गनाया उक्तिरियम् । “शरणं गृहरक्षित्रीः” इत्यमरः ।

११७ । ये ह्यन्ते प्रतिपादे क्रमशः दृष्टेः “न” एकटी “र” एकटी
“ज” तत्पत्र एकटी लघु ७ एकटी श्रृङ्ग धात्वे, एवं मध्यमाङ्गरे यति धात्वे,
तांहाके ‘अपराङ्गिता’ कहै ।

११८ । ये ह्यन्ते प्रतिपादे क्रमशः दृष्टेः “न” एकटी “भ” एकटी
“न” एकटी “न” ७ एकटी ‘ग’ ग्रन् धात्वे, तांहा “अहरण-कलिका”
नाम्ने अभिहित ह्यै ।

तद्वन्दोवनकुञ्जे गुञ्जदभृङ्गसनाथे

श्रीनाथेन समेता खच्छन्दं कुरु केलिम् ॥

न न त त ग ग

११७। स्वरभिदि यदि नौ तौ च “नान्दीमुखी” गौ ।

। । । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलया चारुफेनक्षितश्रीः ।

सुरहर कलयासत्तिमासाद्य किन्ते प्रसुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥

११६। हिरिति ।—चेत् यदि द्विः सप्तच्छिदि सप्तमैः सप्तमैः अक्षरैः विच्छिन्ने कृतयतावित्यर्थः । चरणे पादे मसमभगणास्तदनु गुरुद्वयञ्च, तदा लोला नाम वृत्तं स्यात् ।

सुगधे इति ।—हे सुगधे ! यौवनलक्ष्मीः यौवनश्रीः विद्युदविधमवत् विद्युत्स्फुरणवत् लोला अस्थिरा परन्तु दैलीक्याद्गुतरूपः विभुवनाद्वितीयसुन्दरः गोविन्दः श्रीकृष्णः दुरापः दुर्लभः । तत् तस्मात् गुञ्जदभृङ्गसनाथे गुञ्जद्विभ्रमरैर्युक्ते वन्दोवनस्थलताम्रहं श्रीनाथेन श्रीकृष्णेन समेता सङ्गत् सती खच्छन्दम् अतिमात्रं केलिं क्रीडां कुरु ।

११७। स्वरिति ।—स्वरभिदि सप्तमैर्विच्छिदे सति यदि नौ तौ च गणौ एवं गुरुद्वयञ्च, तदा नान्दीमुखी नाम वृत्तं स्यात् ।

सरसिति ।—हे सुरहर श्रीकृष्ण ! रसेन अनुरागेण सह वर्तमानाः सरसाः तेषां खगकुलानां पक्षिगणानाम् आलापः कूजनमेव नान्दी मङ्गलस्तुतिः सैव मुखं नर्दनारम्भो यस्यां सा । चारुफेनक्षितश्रीः ईषज्ञासशोभा यस्याः सा लहर्यस्तरङ्गा एव भुजलया हललया यस्याः सा, इयं भानुजा यमुना, ते तव आसत्तिं सन्निधानम् आसाद्य लम्बा प्रसुदितहृदया प्रफुल्लान्तःकरणा इह नृत्यति किम् ? कलय अवलोकय ।

११७। यांश्चर प्रतिपादे क्रमशः एक एकटी ‘म’ ‘न’ ‘म’ ‘त’ उ दृष्टे ‘न’ गण थाटेक, एवं मष्टमाक्षरे वति थाटेक, तांश्चाक “नाना” इत्य कट् ।

ম   জ   স   ন   গ   গ

১১৮। “ইন্দুবদনা” ভজসনৈঃ সগুরুযুগ্মৈঃ ।

ইতি বৃক্ষরত্নাকরে ।

১১৯। ননতজগুরুগৈঃ সমযতি “নদী” স্যাৎ ।

১২০। “লক্ষ্মী”-রত্নবিরামা মসৌ তনৌ গুরুযুগ্মম্ ।

১২১। ত্রিননগগিতি বস্তুযতি “সুপবিত্রম্” ।

১১৮।—পরস্থিতগুরুযুগলসঙ্ঘিতৈর্ভজমনগণৈর্নিবন্ধা ইন্দুবদনা নাম বৃত্তং স্যাৎ ।

১১৯।—পরবর্ত্তিগুরুযুগলসঙ্ঘিতে ননতজগণৈর্নিবন্ধা নদী নাম বৃত্তং স্যাৎ ।
সমযতি বৃত্তিঃ কর্তব্য্যা ।

১২০।—পরবর্ত্তিগুরুযুগলসঙ্ঘিতৈঃ মসতনগণৈর্নিবন্ধা লক্ষ্মী নাম বৃত্তং স্যাৎ ।
অস্মাৎ সমযতিঃ বৃত্তিঃ কর্তব্য্যা ।

১১৭। যদি প্রতিপাদে ক্রমঃ দুইটি ‘ন’ দুইটি ‘ত’ ও দুইটি ‘স’
গণ থাকে এবং সপ্তমাক্ষরে যতি থাকে, তবে তাহাকে “নান্দীযুগ্ম”
ছন্দ কহে ।

১১৮। বাহ্যর প্রতিপাদে ক্রমে “ভ” “জ” “স” “ন” গণ ও
দুইটি গুরুবর্ণ থাকে, তাহাকে “ইন্দুবদনা” কহে ।

১১৯। বাহ্যর প্রতিপাদে ক্রমে দুইটি “ন” একটি “ত” একটি “জ”
ও দুইটি গুরুবর্ণ থাকে এবং সপ্তমাক্ষরে যতি থাকে, তাহা “নদী” ছন্দ
হইবে ।

১২০। প্রতিপাদে ক্রমে এক একটি “ম” “স” “ত” “ন” গণ ও
দুইটি গুরুবর্ণ থাকিলে এবং সপ্তমাক্ষরে যতি থাকিলে “লক্ষ্মী” ছন্দ হয় ।

१२२ । “मध्यचामा” युगदशविरमा न्यौ न्यौ गौ ।

१२३ । युगदिग्भिः “कुटिल”-मिति समौ न्यौ गौ चेत् ।

१२४ । नजभजला गुरुश्च भवति “प्रमदा ।”

१२१ ।—नकारचतुष्टयं गुरुद्वयश्च यस्य पादे वर्धते, तत् सुपवितं नाम वृत्तम् ।
अष्टमाचरे यतिः कर्त्तव्या । त्रयाणां नानां समाहारः त्रिनं त्रिनश्च नय गय गृच
तिननगग् तत इति ।

१२२ ।—यत्र सभनया गणा गुरुद्वयश्च सा मध्यचामा नाम वृत्तं स्यात् । अत्र चतुर्थे
ततो दशमे यतिः कर्त्तव्या ।

१२३ ।—सभनयगुरुद्वयनिवर्द्धं कुटिलं नाम वृत्तं स्यात् । यतिरत्र पूर्ववत्
कर्त्तव्या ।

१२४ ।—यत्र नजभजा गणा लकारो गकारश्च क्रमात् स्तुः, सा प्रमदा नाम वृत्तं
भवति ।

१२१ । बाह्यर प्रतिपादे क्रमशः चारिणी ‘न’ ओ इहेटी ‘ग’ गण
एवं अष्टमाक्षरे ष’तं থাকে, তাহা “সুপবিত্র” নামে কথিত হয় ।

१२२ । बाह्यर प्रतिपादे क्रमशः एकटी “म” एकटि “त” एकटि
‘न’ एकटि “व” ओ इहेटी “ग” गण থাকে এবং প্রথমতঃ চতুর্থাक्षরে ও
পরে দশমাक्षরে যতি থাকে, তাহাকে “মধ্যচামা” ছন্দ কহে ।

१२३ । प्रतिपादे क्रमशः एक एकटी “म” “त” “न” “व” ओ
इहेटी “ग” गण एवं प्रथमतः चतुर्थाक्षरे ओ पदे दशमाक्षरे यति
थाकिले “कुटिल” छन्द इत्येव ।

१२४ । बाह्यर प्रतिपादे क्रमशः एक एकटी “न” “ज” “त”
“झ” “ल” ओ “ग” गण থাকে, তাহা “প্রমদা” ছন্দ ।

- ১২৫। সজসা যলৌ গিতি শরগ্রহৈ “মঞ্জরী” ।
 ১২৬। নজভজগৈগু কৃষ্য বসুপট্ “কুমারী” ।
 ১২৭। নরনরৈলগৌ চ রচিতং “সুকৈসরম্” ।
 ১২৮। স্মী ন্যৌ ল্গৌ চেদিহ ভবতি চ “চন্দ্রীরসঃ” ।
 ১২৯। “বাসন্তীয়ং” স্যাদিহ খলু মতৌ ন্যৌ গৌ চেত্ ।

১২৫।—সজসয়া গণ্য লকারো গকারস্ব যত্র স্যুঃ, সা মঞ্জরী নাম । অত্র পঞ্চমে ততো নবমে যতিঃ ।

১২৬।—যত্র নজভজা গণ্য গুরুদ্বয়স্ব সা কুমারী নাম । অত্র অষ্টমে ততঃ ষষ্ঠে যতিঃ কর্তব্য্যা ।

১২৭।—যত্র নরনরা গণ্য লগৌ চ তন্ সুকৈসরং নাম ।

১২৮।—যত্র মমনয়া গণ্য লগৌ চ, স চন্দ্রীরসঃ ।

১২৯।—চেত্ যদি মতনয়া গণ্য গুরুদ্বয়স্ব, তদা ইয়ং বাসন্তী নাম ।

১২৫। বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমশঃ এক একটী “স” “জ” “স” “ব” “ল” ও “গ” গণ থাকে এবং প্রথমতঃ পঞ্চমাক্ষরে পরে নবমাক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে “মঞ্জরী” ছন্দ কহে ।

১২৬। বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমশঃ একটী করিয়া “ন” “জ” “ভ” “জ” গণ ও পরে দুইটী গুরুবর্ণ থাকিবে, এবং প্রথমতঃ অষ্টমাক্ষরে পরে ষষ্ঠাক্ষরে যতি থাকিবে, তাহাকে “কুমারী” ছন্দ কহে ।

১২৭। বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমশঃ “ন” “র” “ন” “র” “ল” ও “স”—এই গণগুলি থাকিবে, তাহা “সুকৈসর” ছন্দ ।

১২৮। প্রতিপাদে ষষ্ঠাক্ষরে ‘স’ ‘ভ’ ‘ন’ ‘ব’ ‘ল’ ‘গ’ গণ থাকিলে ‘চন্দ্রীরস’ ছন্দ হয় ।

१३० । "चक्रपद'-मिह भनननलगुरुभिः ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

—*—

अतिशक्ती । (पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः)

१३१ । गुरुनिधनमनुलघुरिह “शशिकला” ।

||||| ||||| |||||

मलयजतिलकसमुदितशशिकला प्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ।

सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरमसपरितरलम् ॥

१३० ।—यद्य भनननगणाः लकारो गकारश्च, तत् चक्रपदं नाम ।

१३१। गुर्विति।—१६ छन्दोग्ये गुरुः गुरुवर्णः निधने चत्ते यस्याः सा गुरुनिधना मनव्यतुह् शवर्णा लघवः यत्र, सा मगुल्लः ततः कार्यधारये पूर्वपदं ज्ञानम् । ईदृशं शिक्षा नाम वृत्तं स्यात् ।

मलयेति ।—ब्रजयुवतानां गोपानां लसत् रमण्योऽयं यत् अलिकं ललाटस्थानं तदैव गगनम् आकाशमण्डलं तदगता प्राप्ताः, 'ललाटमलिकं गोधि'रित्यमरः । मलयजतिलकं चन्दनरचिततिलकमेव समुदितशशिकला शोभमानचन्द्रखण्डम् । सरसिजगन्धनस्य पुष्परीकाद्यस्य श्रीकण्ठस्य हृदयसलिलनिधिं मानससागरं विततरमसेन प्रवलवेगेन परितरलं सातिशयचञ्चलं व्यतनुत अकरोत् । रूपकमलङ्कारः ।

১২৯। প্রতিপাদে যথাক্রমে 'ম' 'ত' 'ন' 'য' ও দুইটি 'প' গণ থাকিলে "বাসন্তী" ছন্দ হয়।

১০০। প্রতিপাদে যথাক্রমে একটি 'ভ', তিনটি 'ন', একটি 'ল' ও একটি গুরুবর্ণ থাকিলে "চক্রপদ" ছন্দ হয়।

অতিশব্দ (পঞ্চদশাকরা)

১০১। যে ছন্দে চতুর্দশটি অক্ষর লঘু এবং অস্তের একটি মাত্র অক্ষর গুরু, তাহা “শশিকলা” ছন্দঃ।

१३२ । “स्त्रगिय”मपि च रसनवरचितयतिः ।

0 1 1 . 1 1 1 1 1 1 1 1 1 S

आय सच्चरि रुचिरतरगुणमयी अदिभवसातिरनपगतपरिमला ।
सगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसुखि सुदितदनुजदलनहृदये ॥

१३३ । वसुमुनिर्यातिरिति “मणिगुणानिकरः” ।

11111111 11111111

नरकरिपुरवतु निखिलसुरगतिः प्रमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।
अनवधिमणिगुणानिकरपरिचितः सरिद्धिपतिरिव दृढतनुविभवः ।

१३२। स्रगिति ।—इत् शशिकला नाम वृत्तमपि रसनवरचितयतिः षट् नवमैश्च अक्षरैः कृतविरामा सप्तौ स्रक् नाम वृत्तं भवति ।

अथीति ।—अयि सहचरि ! सुमुखि ! रुचिरतरगुणमयी अतिमनोज्ञलावण्यमयी
अतिमनोज्ञसूत्रमयी च यदिहः स्रदुत्तस्य । स्रदुशब्दात् भावे इमन् । वसतिः वासस्थानम्,
अनपगतपरिमला न अपगतः परिमलः सौरभं यस्याः अमुक्तयौवना अपर्युषिता च,
'स्यात् परिमलोऽतिमह्नातिमनोहरगन्धयोऽपि । सुरतोपमह्'विकसच्छरीररागादि
सौरभे पुं'सौ'ति मेदिनी । विलसन् शोभमानः अनुपमः उपमारहितः रसः अनुरागः
मधु च यस्याः सा तादृशो त्वं खगिव माला इव मुदितस्य सन्तुष्टस्य दनुजान् दैत्यान्
दहत्यति विनाशयति यः सः दनुजदलनः श्रीकृष्णः तस्य हृदये वक्षसि निवसतिष्ठ
पूर्णापमालङ्कारः ।

१३३ । वसुमुनीति ।—अशिक्षा एव वसुमुनियतिः अष्टमैर्नवमेऽक्षरैः तत्-
विरामा सती मणिगुणनिकरो नाम वृत्तं स्थात् ।

১০২। শশিকলা ছন্দের লঘুগুরু নিয়ম থাকিয়া যদি প্রথম ছা
অঙ্ক্রে পরে নবান্বরে যতি হয়, তবে তাহা “অক্” ছন্দ হইবে।

म म म म म

१३५ । एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चे“लीलाखेलः” ।

S S S S S S S S S S S S S S

पायादौ गोविन्दः कालिन्दीकूलचौणीचक्रे

रासील्लासक्रीडज्ञोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः ।

मन्दाकिन्यास्त्रीरोपान्ते स्वरक्रीडाभिर्लोला

यद्देवानामौशः स्वर्वैश्याभिः खेलन्तीभिः ॥

सा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सीः

कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।

क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्

तस्माद्भान्ते हर्षास्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥

इति कण्ठाभरणः ।

शब्दं निहितं स्थापितं बंशं वंशम् उत्तक्ताण्यन्ती उच्चैर्वादयन्ती अतएव धृतमधुरिपुल्लोला
 नृहीतयौक्ताविलासा राधा पातु रचतु युष्मान् अस्मान् वा इति शेषः ।

१३५ । एकेति ।—पूर्वोक्तसर्व्वदोर्घाष्टाक्षरपादघटिता विद्युन्माला, अस्या शौ
 पादौ एकन्यूनौ एकाक्षरहीनौ चेत्, लीलाखेलः स्यात्, लीलाखेलनामवृत्तस्य पादः
 दोर्वपक्षदशाक्षरघटितः स्यादिति हृदयम् ।

उदाहरणं—पायादव इति ।—कालिन्दीकूलचौणीचक्रे कालिन्दी यमुना, तस्याः
 कूले तीरे यत् चौणीचक्रं बलयौभूतभूप्रदेशः तस्मिन् रासील्लासः रासरभसः क्रीडन्तः
 विहरन्त्यः याः गोप्यः गोपाङ्गनाः ताभिः सार्द्धं सह लीलाखिला यस्य तथाभूतः विलासः

१७४ । अतिपादे यथाक्रमे ‘न’ ‘न’ ‘म’ ‘व’ ‘व’—एहे प्रणञ्जि
 थाकिने एवः प्रथमतः अष्टमाक्षरे ७ अत्र मधुमाक्षरे यति थाकिने
 “मानिनौ” इत्येवम् ।

न स न र र

१३६ । “विपिनतिलकं” नसनरेफयुग्मं भवेत् ।

विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे
मधुकृतमदेर्मधुकरैः कणक्त्रिं तम ।
मलयमरुता रुचितलास्यमालोक्यम्
व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म सुग्धो हरिः ॥

सुभगः वेश्मनोद्धरः अतएव मन्दाकिन्याः स्वर्गगङ्गायाः तीरोपान्ते तटभूमौ खैर-क्रोडाभिः
खच्छन्दविलासैः खेलन्तीभिः क्रीडन्तीभिः सर्व्वेश्याभिः अप्सराभिः लालः विलासचञ्चलः
देवानामोशः सुरराजः यद्वत् इन्द्र इव, गोविन्दः श्रीकृष्णः वो युष्मान् पाशात् रचतु ।
अलङ्कृतिरियमुपमा ।

अन्यच्च मा कान्त इति ।—हे कान्ते ! प्रिये ! पक्षस्य युक्तपक्षस्य अन्ते पौर्य-
मास्यान्तिथावित्यर्थः । रात्रौ पर्याकाशे परि समन्ततः आकाशे अनाहतस्थाने इत्यर्थः ।
मा स्वाप्तीः शयनं न कुर्व्वित्यर्थः । शयननिषेधे कारणमाह—कान्तमित्यादि । चेत्
यदि चुत्चामः चुधया चीणः क्रूरः दुष्टगहो राहुः संहिकीयः इतश्च इतश्च दिशि दिशि
प्राटन् धमन् सन् कान्तं मनोरमं वृत्तं वर्त्तुलं यत्र तव सुखमित्यर्थः । पूर्णं चन्द्रं
मत्वा मनसि कृत्वा प्राद्यात् यसेत् । तस्मात् हेतोः हर्षप्रस्थाने प्रासादाभ्यन्तरे ध्वान्ते
अन्धकारे एकान्ते निज्जने शय्या कर्त्तव्या शयनं विधातव्यम् । रिरंसोः कस्यचित्
नायकस्य उत्तिरियम् । श्रुतं गुरुमुखात् श्लोकस्यास्य सममानेन षष्ठिवारपठने एकदण्ड-
समयो भवतीति ।

१०६ । विश्वान्नाम छन्दस्र इहे चरन एकटी अक्षर कम इहेले येकरुप
इह सेहेकरुप एकपाद इहेले (अर्थात् ये छन्दस्र प्रतिपाद दोर्बगक्षदना-
करमात्रवर्ति ३), उक्त छन्दके ‘नीलाथेन’ कहै ।

र ज र ज र

१३७ । “तूष्णकं” समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ।

S I S I S I S I S I S I S

सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूर्वरतं

पञ्चवाणवाणजालपूर्णैर्मतूष्णकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्यमासि माधवे

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥

१३६ । विपिनेति ।—नसनरेफयुग्मैर्गणैः यस्य पादो यथितो भवेत्, तत् विपिन-
तिलकं नाम वृत्तं भवेत् ।

उदाहरति—विपिनेति ।—सुग्धः मनोरमः हरिः श्रीकृष्णः, वसन्तागमि वसन्त-
ऋतूदये विकसितं प्रफुल्लं मधुना पुष्परसेन कृतः उत्पादितः मदो मत्तता येषां तादृशैः
अथवा मधुना वसन्तऋतुना कृतो मदो येषां तैः । कृष्णहिः भृङ्गारध्वनिं कुर्वन्निः
मधुकरैः मधुपैः कृतं व्याप्तं मलयमरुता मलयाचलवायुना रचितं कारितं लास्यं नृत्यं
यस्य विपिनतिलकं वनतिलककुसुमम् आलोकयन् पश्यन् सन् व्रजयुवतिभिः सह
विहरति स विहारं कृतवान् ।

१३७ । तूष्णकमिति ।—“ग्लो रजौ समानिका तु” इति समानिकालक्षणं
पूर्वमभिहितम् । तत्समानिकापदद्वयं अन्तिमाक्षरं विना स्थितं सत् यस्य एकः पादो
भवति इति निर्गलितार्थः ।

उदाहरति—सा सुवर्णेति ।—हे कलानिधे ! कलाः नृत्यादिचतुःषष्टिविधाः तासां
निधिः पात्रं तन्निपुण इत्यर्थः, तत्सम्बोधनम् । हे माधव ! श्रीकृष्ण ! सा गोपी
राधिका इत्यर्थः । अद्य माधवे वैशाखे मासि । “वैशाखे माधवो राधः” इत्यमरः ।

१३७ । याज्ञिक आतिथीदे यथाक्रमेण ‘न’ ‘ज’ न’ एवम् इहेति ‘व’ गग
थाके, तांश “विपिनतिलक” इत्यर्थः ।

म र म य य
१३८ । स्त्री मो यौ चेद्भवेयुः सप्ताष्टकै-“चन्द्रलेखा ।”

५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ ५

विच्छेदे ते सुरारे पाण्डुप्रकाशा कृष्णाङ्गी
ज्ञानच्छायं दुकूलं न भाजते विधत्तौ सा ।
राधान्मोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा
किञ्चात्तां त्वां स्मरन्ती धत्ते भ्रुवं जीवयोगम् ॥

विकाशि प्रस्फुटितं चङ्कूपरितं धमरव्याप्तं सुवर्णकेतकं तदाख्यकुसुमं पञ्चबाणस्य
कामदेवस्य बाणजालैः शरसमूहैः पूर्णं हेमतूष्णकं हेममयतूष्णीरं वितर्क्य विविच्य त्वया
विना विरहेण इत्यर्थः, निर्भरं सातिशयं मोहं सूक्ष्मं एति प्राप्नोति । उत्प्रेचालकारः ।
१३८ । साविति ।—मगणो रगणो मगणो यगणद्वयश्च यदि एते क्रमादभवेयुः, तदा

सप्तमेरष्टमैश्चाक्षरेर्दिक्किन्ना चन्द्रलेखा नाम वृत्तं भवेत् ।

उदाहरणं—विच्छेद इति ।—हे सुरारे ! ते तव विच्छेदे विरहे कृष्णाङ्गी चीष्-
शरीरा, पाण्डुप्रकाशा पाण्डुवर्णा सा राधा, ज्ञाना मलिना छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतं
दुकूलं चीमवस्त्रं विधत्तौ परिदधती अन्मोदस्य मेघस्य गर्भे अन्तरे लीना प्रविष्टा
चन्द्रलेखा यथा चन्द्रकला इव न भाजते । किञ्च परन्तु आर्त्ता मदनेन पीडिता सती
त्वां स्मरन्ती चिन्तयन्ती, भ्रुवं जीवयोगं प्राणसम्बन्धं धत्ते प्राणित्यर्थः ।

१०१। समानिका छन्दस्य पादद्वय अष्टाक्षरशृङ्ग इहेले वेक्कण इय,
सेइक्कण एकपाद इहेले तांशके “तूणक” छन्द कहै । (अर्थात्
प्रतिपादे यथाक्रमे ‘र’ ‘अ’ ‘र’ ‘अ’ ‘र’ एहे गण गुणि मन्निविष्टे इहेले
तांशके ‘तूणक’ छन्दः कहै) ।

ମ ମ ମ ଯ ଯ

୧୩୯ । “ଚିତ୍ରା” ନାମଞ୍ଚନ୍ଦସ୍ଥିତଚେତ୍ ତ୍ରୟୋ ମା ଯକାରୌ ।

୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ । ୫ ୫ । ୫ ୫

ଗୋପାଳୀଲୀଳାଲୋଳା ଯଦ୍ବତ୍ କଳିନ୍ଦାତ୍ମଜାନ୍ତେ

କ୍ଷେଳନ୍ମୁକ୍ତାହାରାରଞ୍ଜସ୍ତଗ୍ଲସନ୍ମୁର୍ଦ୍ଧ୍ବଚିତ୍ରା ।

କଂସାରାତୈର୍ମୂର୍ତ୍ତିଂସଦନ୍ତୋ ହୃଦି କ୍ରୌଢ଼ତୀୟଂ

କୋଽନ୍ୟଃ ସ୍ବର୍ଗୋ ମୋଚୋ ବାସ୍ମାଦ୍ବିଦ୍ୟତେ ତଦ୍ଭ ଜାନି ॥

୧୪୦ । ଭବତି ନଜୌ ଭଜୌ ରସହିତୌ “ପ୍ରଭଦ୍ରକାମ୍” ।

୧୩୯ । ଚିତ୍ରେତି ।—ଚେତ୍ ଯଦି ତ୍ରୟୋ ମା ମଗଣାକ୍ଷଦଶୁ ଯକାରୌ ଯଗଣୌ, ତଦା ଚିତ୍ରା ନାମ ଚିତ୍ରଂ ବିଚିତ୍ରଂ ଛନ୍ଦଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

ଉଦାହରତି—ଗୋପାଳୋତି ।—ଗାଃ ପାଳୟନ୍ତୀତି ଗୋପାଳାଃ ଆତ୍ମୀରାଃ ତୈବା ଶ୍ରିୟଃ ଗୋପାଲ୍ୟଃ ତାସୁ ଯା ଲୀଳା କ୍ରୌଢ଼ା ତଦ୍ଭ ଲୋଳା ଲୁକ୍ତା, କ୍ଷେଳନ୍ ଚଞ୍ଚଳଃ ମୁକ୍ତାହାରୀ ଯକ୍ଷାଂ ତଥାଭୂତା, ଆରଞ୍ଜସ୍ତଗ୍ଲ ସନମାଳୟା ଲସନ୍ ବିରାଜମାନୋ ଯଃ ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ବା ମକ୍ତକଃ ତେନ ଚିତ୍ରା ସମୁଦ୍ଭବତ୍, କଂସାରାତୈଃ କଂସସ୍ତ ଅରାତିଃ ଶବ୍ଦଃ ତସ୍ୟ ଶ୍ରୋକ୍ଷଣସ୍ତ ଇୟଂ ସୂଚ୍ଚିଃ ପ୍ରତିକ୍ରିତିଃ, କଳିନ୍ଦାତ୍ମଜାନ୍ତେ ଯମୁନାତଟେ ଯଦ୍ବତ୍ ଯଥା କ୍ରୌଢ଼ିତି ବିଲସତି, ତଦ୍ବତ୍ ତଥା ନେ ମମ ହୃଦି ଯଦି କ୍ରୌଢ଼ିତି ; ତଦା ଅସ୍ମାତ୍ ମନସି ଶ୍ରୋକ୍ଷଣଲୀଳାଦ୍ବାରଣସମ୍ଭୂତସୁଖାତ୍ ଅନ୍ୟଃ କଃ ସ୍ବର୍ଗଃ ମୋଚୋ ବା ବିଦ୍ୟତେ ତତ୍ ନ ଜାନି ପରମାତ୍ମସାଚ୍ଚାତ୍କାର ଏବଂ ସ୍ବର୍ଗଃ କିଂବା ମୋଚଃ ଏତଦନ୍ୟଃ ସ୍ବର୍ଗୋ ମୋଚୋ ନ ବିଦ୍ୟତେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

୧୪୦ । କ୍ରମେଣ ନ-ଜ-ଭ-ଜ-ର-ଗଣୈର୍ନିବଢ଼ଂ ପ୍ରଭଦ୍ରକାଂ ପ୍ରତି ଭବତି ।

୧୩୯ । ଯାହାର ପ୍ରତିପାଦେ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ମ’ ‘ର’ ‘ମ’ ଓ ଦୁଇଟି ‘ସ’ ଗୁଣ ଥାଏ, ଏବଂ ପ୍ରଥମତଃ ମଥୁରାକ୍ଷରେ ଓ ପରେ ଅଷ୍ଟମାକ୍ଷରେ ଯତି ଥାଏ, ତାହାକି ‘ଚିତ୍ରାଲକ୍ଷଣ’ କହେ ।

୧୪୦ । ଯାହାର ପ୍ରତିପାଦେ ଯଥାକ୍ରମେ ତିନିଟି ‘ମ’ ଓ ଦୁଇଟି ‘ସ’ ଗୁଣ ଥାଏ, ଓଡ଼ିଆ ବିଚିତ୍ର ଛନ୍ଦଟି “ଚିତ୍ରା” ନାମେ ଅଭିହିତ ହୁଏ ।

१४१ । सजना नयौ शरदशर्यातिरिय-“मैला ।”

१४२ । “चन्द्रकान्ता” भिधा रौ मूसौ यो विरमः खराष्टौ ।

१४३ । ननतभरकृताष्टस्त्रै “रूपमालिनी” ।

१४४ । “ऋषभा” ख्य मेतदुदिरितं सजसा सयौ चेत् ।

१४१ । क्रमेण सजननय-गणैर्निबद्धं आदौ पञ्चाक्षरैः ततो दशाक्षरैश्च कृतयति एला नाम वृत्तं भवति ।

१४२ । क्रमेण रयुगल-म-स-य गणैर्निबद्धं समाक्षरैरष्टाक्षरैश्च कृतयति चन्द्रकान्ता नाम वृत्तं भवति ।

१४३ । क्रमेण न-न-त-भ-र-गणैर्निबद्धं ऋषभिः सप्तभिश्च कृतयति उपमालिनी नाम वृत्तं भवति ।

१४४ । क्रमेण स य स स य गणैर्निबद्धं ऋषभं नाम वृत्तं उदिरितम् ।

१४० । प्रतिपाद यथाक्रमे ‘न’ ‘ज’ ‘त’ ‘ज’ ‘र’ गण द्वारा गठित हईले “अब्जक” छन्द हय ।

१४१ । प्रतिपादे यथाक्रमे ‘म’ ‘ज’ दूईटि ‘न’ एकटि ‘व’ गण थाकिले, एवं अथमतः पञ्चमाक्षरे पुरे दशमाक्षरे यति थाकिले ताहाके “एला” छन्द कहे ।

१४२ । याहार प्रतिपादे यथाक्रमे दूईटि ‘र’ एकटि “म” ‘न’ ‘व’ गण थाके एवं प्रति सप्ताक्षरे ‘उ’ अष्टाक्षरे यति थाके, ताहाके “चन्द्रकान्ता” छन्द कहे ।

१४३ । प्रतिपादे यथाक्रमे दूईटि “न” एकटि “त” “त” ‘र’ गण थाकिले “उपमालिनी” छन्द कहे । प्रति अष्टाक्षरे ‘उ’ सप्ताक्षरे यति ।

१४४ । याहार प्रतिपादे यथाक्रमे ‘म’ “ज” ‘न’ ‘म’ “व” एहे गणशुलि थाके ताहा “ऋषभ” नामे कथित हय ।

১৪৫। কথয়ন্তি “মানসহংস” নাম সজৌ জ্ভরা: ।

১৪৬। সগণৈ: শিববক্তামিতৈর্গদিতা “নলিনী” ।

১৪৭। শংস “নিশিপালক”মিদং ভজসনাশ্চ র: ।

ইতি বৃহত্তরভাষ্যকরতৎপরিশিষ্টো: ।

অষ্টি: । (ষোড়শাঙ্গরা বৃত্তি:)

গ ল র জ গ ল র জ

১৪৮। “চিত্র”সংজ্ঞ-মীরিতং সমানিকাপদদ্বয়ন্তু ।

স। স। স। স। স। স। স। স। স।

বিদ্র-মারুয়াধরৌঃশোভিবেণুবাধ্যদৃষ্ট-

বহুবীজনাঙ্গসঙ্কজাতসুগন্ধকণ্টকাঙ্গ ।

ত্বাং সদৈব বাসুদেব পুণ্ড্রলভ্যপাদসেব

বন্যপুষ্পচিত্রকেশ সংস্মরামি গোপবেশ ॥

১৪৫। ক্রমেণ স-জ-জ ভ-র-গণৈর্নিবদ্ধং বৃত্তং মানসহংসং নাম কথয়ন্তি বুধা
ইতি শিষ: ।

১৪৬। ক্রমেণ পঞ্চমি: সগণৈর্নিবদ্ধা নলিনীনাম বৃত্তি: গদিতা বুধৈরिति শিষ: ।

১৪৭। ক্রমেণ ভ-জ-স-ন-র-গণৈর্নিবদ্ধং বৃত্তং নিশিপালকং নাম শংস ত্বমिति শিষ: ।

১৪৫। অতিপাদে যথাক্রমে একটি “স” দুইটী “জ” একটি “ভ”
ও একটি “র” এই গণ থাকিলে ‘মানসহংস’ ছন্দ কহে ।

১৪৬। কেবল “স” গণে বাহ্যে অতিপাদ গঠিত হইল এবং প্রথমতঃ
পঞ্চমাক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে ‘নলিনী’ ছন্দ কহে ।

১৪৭। যে ছন্দে অতিপাদে যথাক্রমে “ভ” “জ” “স” “ন” ও “র”
গণ থাকে, তাহাকে ‘নিশিপালক’ ছন্দ জানিবে ।

भ र न न न ग

१४८ । अत्रिनगैः खरात् ख-“मृषभगजविलसितम् ।”

यो हरिरुच्चखान खरतरनखशिखरै-

दुर्ज्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् ।

किं न्विह चित्रमेषयदखिलमपहृतवान्

कंसनिदेशदृष्टपृषभगजविलसितम् ॥

गजसुरगविलसितमिति शब्धौ

१४८ । चित्रेति ।—“ग्लौ रजौ समानिका तु” इति पूर्वं समानिकालक्षणमभिहितं, तस्य पादद्वयेन यस्य एकः पादो भवेत्, तत् चित्रसंज्ञकं चित्रं नाम वृत्तं भवेत् ।

उदाहरति—विद्रुमेति ।—विद्रुमारुणे प्रवालवत् लोहिते अधरोष्ठे शोभते इति विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभो, तथाभूतः यो वेषुः दंशो तस्य बाधेन दृष्टानामानन्दितानां वल्लशौजनानां गोपाङ्गनाजनानां अङ्गसङ्गेन शरीरस्पर्शेन जातो मुग्धो मनोरमः काण्डको रोमाञ्चो यस्मिन् तथाभूतं अङ्गं शरीरं यस्य तत्सम्बोधने, हे विद्रुमाधरोष्ठशोभि-
वेषुवाद्यदृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकाण्डकाङ्ग ! “सूच्यते चुद्रशदौ च रोमहर्षे च काण्डके” इत्यमरः । पुष्पेन लब्धा पादसेवा यस्य तत्सम्बोधने, हे पुष्पलभ्यपादसेव । वन्यपुष्पैश्चित्राः केशाः यस्य तत्सम्बोधने हे वन्यपुष्पचित्रकेश ! गोपानां वेशो नेपथ्यमिव वेशो यस्य तत्सम्बोधने हे गोपवेश ! हे वासुदेव ! त्वामहं सदैव संस्मरामि सच्चिन्तयामि ।

१४९ । अत्रीति ।—भय रस वयाणां नानां समाहारः त्रिनं तच्च गद्य अत्रिनगैः निबद्धं मृषभगजविलसितं नाम वृत्तं खरात्, अत्र खरात् सप्तमाचरात् खं यतिः कर्त्तव्या ।

अष्टि (षोडशाङ्गुरा वृत्ति) ।

१४८ । समानिका छन्दस्र इहे पादौ बाह्येन एकपाद प्रीति इय, ताहा
‘छि’ नामे कथित इय ।

भ स म त न ग

१५० । भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह “चकिता” ।

S I I I S S S S S I I I S

दुर्जयदनुजश्रेणोदुश्चेष्टाशतचकिता

यदुभुजपरिघवाता याता साध्वसविगमम् ।

दीव्यति दिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिनि

गच्छत शरणं कृष्णं तं भौता भवरिपुतः ॥

उदाहरति—यो हरिरिति ।—धृतरसिंहरूप इत्यर्थः । खरतरनखशिखरैः
 तीक्ष्णतरनखरागभागैः दुर्जयदेत्यसिंहस्य हिरण्यकशिपोरित्यर्थः, सुविकटं अतिकठिनं
 हृदयतटं वचःस्थलं उच्चखानं विदारयामास, एषः श्रीकृष्णः अखिलं समस्तं कंसनृपतेः
 कंसराजस्य निदेशेन आज्ञया द्रुप्यतोः गर्हितयोः ऋषभगजयोः ऋषभरूपारिष्टनामदानव-
 गरूपकुवलयदानवयोः विलसितं चेष्टितं यत् अपहृतवान् व्यर्थोक्तवान् इह विषये
 किं चिवं आश्चर्यं नु । यः हिरण्यकशिपुरुपं दानवसिंहमेव नखाग्रेण जघान तस्य
 गौहस्तिरूपदानववधे किमाश्चर्यमिति ।

१५० । भादिति ।—भ-स-म-त-न-ग-गणैर्निवद्धे पादे अष्टच्छेदे अष्टमाक्षरिण
 विरामे च चकिता नाम वृत्तं स्यात् ।

दुर्जयेति ।—दुर्जयाः जेतुमशक्या याः दनुजश्रेणयः दानवसमूहाः तासां
 दुश्चेष्टाशतैः शतशतदुष्कार्थैः चलिता वक्ता दिविषन्माला देवानां समूहः यदुभुज-
 परिघवाता परिहृत्यतेऽनेनेति परिघः लगुङ्गविशेषः । भुज एव परिघः यस्य श्रीकृष्णस्य
 भुजपरिघेण वाता रचितां सती साध्वसविगमं निर्भयं याता प्राप्ता नन्दनविपिनि इन्द्रस्य
 नन्दनाख्यावने दीव्यति विहरति । भवरिपुतः भौता यूयं तं कृष्णं शरणं
 रचितारं गच्छत लभध्वम् । श्रीकृष्णचरणाग्रये कृते सर्वेषामेव शत्रुतः अभयं सुखेन
 सम्यद्वर्ते इति भावः ।

१४२ । याशत्रुप्रतिपाद क्रमशः एकटी “उ” एवम् “र” उ तिनटी
 “न” एवम् एकटी “ग” गणे प्रठित इत्येवम् मष्ठाक्षरे यति थाटक, तांशाके
 ‘श्वभगवनिमित्त’ इत्येवम् कहे ।

ज र ल ग ज र ल ग

१५१ । प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति “पञ्चचामरम् ।”

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।

सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते

लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-

स्फुरत्समौरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥

म भ न म न ग

१५२ । श्री नो श्री गो “मदनललिता” वेदैः षडृतुभिः ।

१५१ । प्रमाणिकेति ! पूर्वं “प्रमाणिका जरौ लगौ” इति प्रमाणिका-लक्षण-सुक्तम् । प्रमाणिकापदद्वयेन यस्य एकः पादो गच्छते, तत् पञ्चचामरं नाम वृत्तं वदन्ति कथयन्ति पण्डिता इति शेषः ।

सुरेति ।—विचित्ररत्ननिर्मिते नानाविधमणिसमलङ्कृते, लसता सज्जसता वितानेन चन्द्रातपेन भूषिते अलङ्कृते सुरद्रुः कल्पवृक्षः तस्य मूले यो मण्डपः तस्मिन् । “उल्लोचः स्यात् वितानोऽस्त्री चन्द्रा चन्द्रातपः पुमान् ।” इति शब्दरत्नावली । सलीलविभ्रमालसं लीलया सह सलीलः तादृशो यो विभ्रमः तेन अलसं मन्यरं सुराङ्गनाभानां सुरसुन्दरी-सदृशीनां वल्लवीनां गोपीनां करेषु प्रपञ्चा विसृता ये चामराः तेभ्यः स्फुरता सज्जलता समीरणेन पवनेन वीजितं सेवितं तं प्रसिद्धं श्रीलक्षणं सदा भजामि ।

१५२ । आविति ।—वेदैः चतुर्थैः षडृतुभिः षष्ठैः षष्ठैश्चरैर्विच्छिन्ना मदनललितौ नाम वृत्तम्भवेत् ।

१८० । याशत्र अतिपाद क्रमः “ल” “न” “न” “ल” “न” ७ “न”
गण गठित इत्येव अष्टोक्तेर्यति थाके, ताहा ‘ककिता’ इत्येव इहेव ।

१८१ । याशत्र अतिपाद ‘अप्रमाणिका’ इत्येव इहे पादे गठित इत्येव
ताहाके ‘पञ्चचामर’ कहे ।

९९९९ । । । । । ९ ९ ९ । ९
 विम्रष्टसङ्गं गलितचिकुरा धौताधरपुटा
 ग्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासीर्भितरला ।
 राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः
 कंसाराति रतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥

न ज भ ज र न

१५३ । नजभजरैः सदा भवति “वाणिनी” गयुक्तैः ।

। । । । ९ । ९ । । । ९ । ९ । ९ ९

स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि नीतिरम्यं
 तव चरणप्रमादपरिपाकतः कवित्वम् ।
 भवजलराशिपारकरणक्षमं सुकुन्दं
 सततमहं स्ववैः स्वरचितैः स्ववानि नित्यम् ॥

उदाहरति—विभष्टेति ।—विभष्टा च्युता सक् माला यस्याः सा, गलितचिकुरा विचित्रकेशा धौताधरपुटा पाटलीभूताधरस्थला ग्लायन्ती मलिना पत्रावली पत्ररचना यत्र तादृशं कुचतटं यस्याः तथामृता उच्छ्वासाः दीर्घश्वासाः ऊर्ध्वय इव तैस्तल्लिनिःश्रवातिशयेन दुर्वला, मदनललितेन कामविलासेन य आन्दोलः चाञ्चल्यं तेन अलसं मन्यरं वपुर्यस्याः सा राधा, कंसारातिः श्रीकृष्णस्य अतिचटुलं प्रियतमं रतिरसं रत्यनुरागं चक्रे । अहो इत्यद्भुते । सुरतसुदितायामपि राधायां पुनश्च रिरंसुरासीद् गोविन्द इति भावः ।

१५३ । नजेति ।—गयुक्तैर्नजभजरैर्गणैर्वाणिनी नाम वृत्तं भवतीत्यर्थः ।

१६२ । वांशत्र अतिगोद यथाक्रमे “ग” “ङ” “न” “म” “न” ३
 एकटा “ग” गणे गठित इव एव प्रथमतः छतूर्थाक्षरे गते यथाक्रमे
 यति थाक्, ताश ‘मदनननिता’ छन्द नामे कथित इव ।

य म न स र ग

१५४ । यमौ न स्त्री गश्च “प्रवरललितं” नाम वृत्तम् ।

। ५ ५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ । ५ ५

मुजोत्क्षेपः शून्ये चलवलयभङ्गारयुक्तो

सुधा पादन्धासः प्रकटिततुलाकोटिनादः ।

स्मितं वक्त्रेऽकस्माद् दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला

हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

स्फुरल्लिति ।—हे बाणि ! अद्य तव चरणस्य पादसेवायाः परिपाकतः परिणामात् नीतिरम्यं नीत्यर्थसम्बद्धतया मनोहरं कवित्वं मम आनने स्फुरतु आविर्भवतु । अहं सततं स्मरचितैः स्तवैः भवजलराशिपारकरणक्षमं नित्यं सनातनं मुकुन्दं श्रीकृष्णं स्तवानि प्रसादयानि । सुधातोलांति उत्तमपुरुषे रूपम् ।

१५४ ।—यमनसरण्यैरेकेन गुरुणा च निवृत्तं प्रवरललितं नाम वृत्तं भवति ।

उदाहरति—मुजोत्क्षेप इति ।—शून्ये आकाशमार्गे चलानां चञ्चलानां वलयानां हस्ताभरणानां भङ्गारेण ध्वनिना युक्तः मुजोत्क्षेपः बाहुप्रसारणं श्रीकृष्णस्य कण्ठाश्लेषार्थमित्यर्थः, प्रकटितः प्रव्यक्तः तुलाकोटीनां नूपुराणां नादः ध्वनिः पादन्धासः पादक्षेपः सुधा इत्या अकस्मात् हेतुमन्तरेण वक्त्रे आनने स्मितं ईषत्तासः दृशि नयने पटुकटाक्षोर्मिलीला पटुश्चतुरतापूर्णः यः कटाक्षः तस्य कक्षिः परम्परा सैव लीला विलासः । हरौ श्रीकृष्णविषये वल्लवीनां गोपाङ्गनानां ईदृक् एवमकारं प्रवरललितं प्रकटद्वावः जीयात् उत्कर्षेण वर्धताम् ।

१५७ । याशस्त्र प्रतिपाद यथाक्रमे “न” “ञ” “त” “ज” “र” “ग” गणे प्रतिष्ठित इत्य, ताहा ‘वाणिनी’ छन्दः इत्य ।

१५८ । याशस्त्र प्रतिपाद यथाक्रमे “य” “म” “न” “ज” “र” “ग” गणे प्रतिष्ठित इत्य, ताहा ‘प्रवरललित’ नामक वृत्त ।

১৫৫ । দ্বিগুণিতবসুলঘুমি “রচলধৃতি” রিহ ।

। । । । । । । । । । । । । । । । ।

তরণির্দুহিততটরুচিরতরবসতিরমরমুনিমুখজনবিহিতনুতিরিহ ।
মুররিপুরমিনবজলধররুচিতনুরচলধৃতিরুদয়তি সুকৃতিহৃদি খলু ॥

ন জ ম জ ত গ

১৫৬ । “গরুড়কৃত” নজী ভজতগা যদা স্যুস্তদা ।

। । । । । । । । । । । । । । । । ।

অমরময়ূরমানসমুদে পয়োদধ্বনির্গরুড়কৃতং মুররিভুজগেন্দ্রসন্তাসনে ।
ধরণিভগবতঃবিধিভিঃসিদ্ধিমাঙ্কস্বরঃ স জয়তি কংসরঞ্জভুবি
সিংহনাদৌ হরে: ॥

১৫৫ । দ্বিগুণিতৈতি ।—ইহ ছন্দোয়ন্যে দ্বিগুণিতবসুলঘুমি: ষোড়শমির্লঘুভিরস্বৈ
অচলধৃতির্নাম হ্রস্বং স্যাৎ ইত্যর্থঃ ।

তরণীত্যাদি ।—তরণি: সূর্য্য: তস্য দুহিতা যমুনা, “কালিন্দী সূর্য্যতনয়া যমুনা
শ্রমনস্বসা” ইত্যমরোক্তো: । তস্মাস্তটে রুচিরতরা অতিমনোজ্ঞা বসতির্ভবনং যস্ম ।
“বসন্তী রাবিরেষ্মনো:” ইত্যমর: । অমরমুনিমুখে: নারদাদিদেবর্ষিপ্রমুখৈ: জন্মৈ:
বিহিতা কৃতা নুতি: স্তবো यस্য স: অমিনবো যৌ জলধরৌ মেঘস্বস্ম রুচি: কালিত
রুচি: কালির্যস্মা: তাবুদ্বীপে তনু: শরীরং यस্য স: । অচলধৃতি: স্থিরসন্তোষ: অথবা
ধৃতগোবর্ধনগিরি: মুররিপু: শ্রীকৃষ্ণ: সুকৃতিহৃদি পুষ্পবতাং হৃদয়ে উদয়তি উল্লসতি খলু ।

১৫৬ । গরুড়ৈতি ।—নজভজতগণানন্তরমেকৌ গুরুস্বৈত্ গরুড়কৃতং নাম হ্রস্বং ভবতি ।

১৫৫ । ষোড়শটী লঘু অক্ষরে রচিত বৃত্ত ‘অচলধৃতি’ নামে কথিত হয় ।

১৫৬ । যখন কোনও ছন্দের প্রতিপাদে যথাক্রমে “ন” “জ” “ভ”
“ঝ” “ত” “গ্ন” এই গুণের সন্নিবেশ থাকিবে, তখন উহাকে ‘গরুড়কৃত’
ছন্দ বলিয়া জানিবে ।

(क) भो रयना नगौ च यस्यां “वरयुवति”रियम् ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

(ख) तो नो भतयगकारयुतश्चेदिह “बालाख्या” ।

इति कवित् ।

अव्यष्टिः । (सप्तदशचरा वृत्तिः) ।

य म न स भ ल ग

१६१ । रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः “शिखरिणी” ।

। ५ ५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ । । ५

करादस्य भष्टे ननु शिखरिणीदृश्यतिशिखो-

विल्लीनाः रमः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।

इति त्रयज्ञोपानुचितनिभृतालापजनितं

स्मितं विमलहेवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥

१६० । (क) क्रमेण भ र य न न ग-गणैरचिता वरयुवतिर्नाम वृत्तिः स्यात् ।

१६० । (ख) क्रमेण त न भ त य ग्-गणैरचितं बालानाम वृत्तं भवति ।

१६१ । रसैरिति । क्रमेण य म न स भ ल-गणैः एकेन गुरुणा च घटिता, रुद्रैः भष्टैः रुद्रैः एकादशैश्च अक्षरैः छिन्ना कृतवृत्तिः शिखरिणी नाम वृत्तं भवेत् ।

उदाहरणं—करादिति ।—ननु भोः ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे’ ननु इति

१७० । ये छन्दस्य अतिपादे सकल अक्षररुहे शुरु थाटक, ताहा ‘वक्रकल्प’ नामे कथित হয় ।

१७०-क । अतिपादे यथाक्रमे ‘त’ ‘र’ ‘व’ एवं द्रुईटी “न” ও একটি ‘ग’ गण থাকিলে তাহা ‘वरयुवति’ छन्दः হয় ।

१७०-ख । यदि अतिपाद यथाक्रमे ‘त’ “न” “त” “त” “व” “ग” —এই সকল গুণে গঠিত হয়, তবে তাহা ‘বালা’ ছন্দ নামে কথিত হয় ।

भ र न भ न ल ग

१६३ । दिङ्मुनि “वंशपत्रपतितं” भरनभनलगैः ।

S I I S I S I I I S I I I I S

नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं

पश्य सुकुन्द मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।

एष च तं चकोरनिकरः प्रपिवति मुदितो

वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि

क्षीणपयस्युपेयुषि मिदां जलधरपटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः

पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥

वंशपत्रपतितेति क्वचित् । वंशदलमिति शब्धौ । [इति भारवौ । प्र। ४३]

१६३ । दिङ्मुनीति ।—भरनभनलगैर्घटितपादं वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम भवेत् ।

अत्र दशमैः सप्तमैश्च अक्षरैर्यतिः कार्या ।

उदाहरति—नूतनेति ।—हे सुकुन्द ! श्रीकृष्ण ! नूतनवंशपत्रपतितं उत्तममरकतगं

उत्कृष्टमरकताख्यरत्नमयपात्रगतं रजनिजललवं रजनीहिमकणं मौक्तिकं मुक्ताफलमिव
पश्य । एषः चकोरनिकरोऽपि तं रजनिजललवं चन्द्रकिरणैर्वान्तं वृष्टं अमृतकणं
सुधाविन्दुं अवेत्य जाला इव मुदितः आनन्दितः सन् प्रपिवति ।१७२ । बाह्यं पादशुद्धिं यथाक्रमे “ङ” “ज” “झ” “ञ” “व” “व” “ज” गणे एवं परे एकटी शुरुवर्णे गठित एवं प्रथमतः अष्टोक्षरे परे
“न” अक्षरे यति धाके, ताहाके ‘पृथा’ इति कह ।

१७७ । बाह्यं पादशुद्धिं क्रमशः “ड” “ड” “न” “ड” “न” “न”

म म न ग ग य य

१६४ । “मन्दाक्रान्ता” बधिरसनगैर्मी भनौ गौ ययुग्मम् ।

५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणिता क्रौडनाद्यै-

र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला ।

एवं शिक्षावचनमुधया राधिकायाः सखीनां

प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥

उदाहरणान्तरं किराताज्जुनीयान् दर्शयति—सम्प्रतीति ।—सम्प्रति शरत्काले
इत्यर्थः, इह पर्वते विविधाः नानावर्णाः शिक्षरमणिरुचः गृहस्थितरत्नकान्तयः चीण-
पयसि निर्जले अतएव लघुनि अगुरुणि एवं मिदां मेदं उपेयुषि प्राप्तवति जलधर-
पटले मेघमण्डले कथमपि शनकैः शनैः लज्जन्म सञ्जातं खण्डितविषहं क्षिन्नस्वरूपं
बलमिदं इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं विभवः समर्था भवन्ति ।

१६४ । मन्देति ।—यस्याः पादे ममना गणालदनु गुरुयुगलं यगणद्वयञ्च,
अबधिरसनगैः चतुर्थषष्ठसप्तमैर्विच्छिन्ना सा मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तमवेत् ।

उदाहरति—प्रेमेति । प्रेमयुक्ताः सखेहा आलापाः तेः प्रियवितरणैः अभीष्ट-
वस्तुदानैः क्रौडनाद्यैः कान्तुकप्रभृतिर्क्रौडनकद्रव्यैश्च प्रीणिता सन्तोषिता तदनु ततः परं
मन्दाक्रान्ता अल्पासक्तिं गमिता सती बाला नियतं भ्रवं वश्यतां अधीनतां एति लभते ।
एवं एवमकारकं राधिकायाः सखीनां शिक्षावचनमुधया उपदेशवचनादृतेन प्रीतः
सनुष्टः स्मितसुवदनः ईषद्वासशोभितमुखः देवकीनन्दनः श्रीकृष्णः नः अस्मान्
पायात् रञ्जतु ।

७ “ग” गटन गठित इत्येव प्रथमतः दशमाक्षरे पत्रे मष्टमाक्षरे सति
इत्येव, तांश ‘वन्मपत्रपठित’ इत्यर्थः ।

१७४ । सांशत्र पादशुनि क्रमशः “ग” “ड” “न” एवम् इहेति “ग” ७ इहेति

न स म र स ल ग

१६५ । नसमरसला गः षड्वेदेह्यै“हरिणी” मता ।

। । । । । ५ ५ ५ ५ । ५ । । ५ । ५

व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणादु-

ब्रजमृगदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् ।

यदयमनिशं दूर्वाश्यामे सुरारिकलेवरे

व्यकिरदधिकं वद्धाकाङ्क्षे विलोलविलोचनम् ॥

न ज भ ज ज ल ग

१६६ । यदि भवतो नजौ भजजला गुरु“नर्दटकम्” ॥

१६५ । नसमेति —यस्याः पादे आदौ नसमरसा गणास्तदनु एको लघुः एकस्य गुरुः षष्ठे शतुर्थः सप्तमैश्च कृतयतिः सा हरिणी नाम वृक्षं मता इष्टा ।

उदाहरणं—व्यधितेति । स निर्माणादक्षतया प्रसिद्धो विधिः सृष्टिकर्ता ध्रुवं निश्चितं हरिणीगणात् मृगीसमूहात् नयनश्रियं नेत्रशोभां संगृह्य ब्रजमृगदृशां ब्रजयुवतीनां सन्दोहस्य समूहस्य उल्लसन्नयनश्रियम् रमणीयनेत्रशोभां व्यधितं निश्चितं दान् । यत् यस्मात् हेतोः अयं ब्रजमृगदृशां सन्दोहः निचयः दूर्वाश्यामे दूर्वापत्रनिम-
श्यामलवर्णे वद्धा आकाङ्क्षा यस्मिन् तस्मिन् जातस्पृहे इत्यर्थः, सुरारिकलेवरे श्रीकृष्णशरीरे विलोचनं सदृशं यत् विलोचनं नेत्रं तत् अनिशं सर्वदा अधिकं सातिशयं व्यकिरत् अपातयत् । दूर्वादले हरिणीनां वृष्टिः सततमेव सस्पृहं पततीति भावः । “लोलसल-
सदृशयो”रित्यमरः ।

१६६ । यदीति ।—यदि आदौ नजौ गणौ भवतः, तदनु भजजा गणा भवन्ति,

“न” गणे गठितं ह्य एव प्रथमतः चतुर्थाक्षरे पत्रे षष्ठाक्षरे तदनन्तरं मृगशर्काक्षरे यति थाके, तांशके ‘मनाक्रास्ता’ छन्द कहे ।

१७५ । वांशं पादशुनि क्रमः “न” “ज” “म” “र” “द” “ल” “ग”
“न” गणे गठितं ह्य एव प्रथमतः षड्क्षरे पत्रे चतुर्थाक्षरे तदनन्तरं मृगशर्काक्षरे यति थाके, तांश ‘हरिणी’ छन्द नामे कथितं ह्य ।

अलिललितद्युतिं रविमुतावनकोकिलकं
ननु कलयामि तं सखि सदा हृदि नन्दसुतम् ॥

म म न म य ल ग

१६८ । वेदर्वश्वैर्मभनमयला गञ्जेत्तदा “हारिणी” ।

५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५

यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने

रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा

सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥

लसदिति ।—ननु हे सखि ! ‘प्रयावधारणानुज्ञानयामन्तये ननु’ इति कोषः । लसन्ती चञ्चली अरण्ये ईषद्रक्तवर्णे च ईक्षणे लोचने यस्य तं, मधुरभाषणेन मधुरालापेन मोदकरं प्रीतिकरं मधुसमयागमे वसन्तऋतूदये सरसाः सानुरागाः प्रिया इति यावत् याः कैलयः क्रीडाः ताभिः उल्लसितं आनन्दितं अलिललितद्युतिं धमरवन्मनोहरकानि रविमुतावने यमुनीपवने कोकिलकं कोकिलस्वरूपं तं नन्दसुतं श्रीकृष्णं सदा हृदि कलयामि चिन्तयामि ।

१६८ । वेदिति ।—चेत् यदि मभनमयगणानन्तरं लभौ स्यातां, तदा हारिणी नाम वृक्षः भवेत् ।

यस्या इति ।—यस्याः राधायाः श्रिया शोभया शालते इति श्रीशालिनी रमणीये लोचने नयने एव नित्यं श्रुतिकुवलये कर्णोत्पलस्वरूपे अधरकिसलये अधरपद्मे स्त्रीयः स्वाभाविकः रागः रक्तिमा एव लाक्षारसारञ्जनं लाक्षाद्रवमयविलिपनद्रवम् ।

परे वङ्गक्रे तत्पत्र चतुरङ्गरे वति थाके, तवे ताहा “कोकिनक” नामे कथित ह्य ।

१७८ । यदि प्रतिपाद यथाक्रमे “म” “भ” “न” “म” “य” “न” “ग” गणे गठित ह्य एवं प्रथमतः चात्रि अङ्गरे, पदे छत्र अङ्गरे ७ तदनन्तरं मथाङ्गरे वति थाके, तवे “हारिणी” छन्दः इहेया थाके ।

म म न र स ल ग

१६८ । “भाराक्रान्ता”ममनरसला गुरुः श्रुतिषड्वयैः ।

S S S S I I I I S I S I I S I S

भाराक्रान्ता मम तत्तुरियं गिरीन्द्रविधारणात्

कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसुञ्चति ।

इत्यावृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलबल्वी-

संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥

१७० । रसयुगहययुङ् नौ स्त्री सो लगौ हि यदा “हरिः” ।

प्रकृतिरुचिरा स्वभावमनोहरा गौरी गौरवणां कान्तिरेव अङ्गरागच्छटा कुङ्कुमादिविले-
पनजनिता श्रुतिः ‘अङ्गरागो विलेपन’मिति शब्दराजवली । सा राधा कंसारातेः
श्रीकृष्णस्य मनोहारिणी मनोमोहिनी कथं न अजनि अभूत् ।

१६८ । भारेति ।—ममनरसगणानन्तरं लगौ वर्त्तते चेत् भाराक्रान्ता नाम वृत्तं
स्यात् । अत्र चतुर्थपञ्चमसप्तमैरक्षरैर्यतिः कर्षेय्या ।

उदाहरणं—भाराक्रान्तेति ।—हरिः श्रीकृष्णः गुरुं गुरुजनं विलोक्य जलदस्वनेन
मेघगर्जनेन आकुलानां वस्त्रानां बल्लवीनां गोपाङ्गनानां संश्लेषोत्थं आलिङ्गनप्रसव-
स्मरविलसितं कामविकारं इति एवमप्रकारेण आवृण्वन् संगोपयन् जयति । आवरण-
प्रकारमाह—गिरीन्द्रविधारणात् गोवर्द्धणाख्यपर्वतधारणात् भाराक्रान्ता मम इयं तनुः
शरीरं कम्पं धत्ते तथा श्रमजलकणं परिश्रमजनितस्नेदविन्दू परिसुञ्चति ।

१७० । रसेति । यत्र प्रतिपादं क्रमेण नगणहयं मगणरगणौ एकः सगणः लगणः
नगणश्च भवति, षष्ठाक्षरे चतुर्थाक्षरे पप्तमाक्षरे च यतिः स्यात्, तदा हरिनाम वृत्तं
भवति ।

१७१ । यदि प्रत्येक पादं यथाक्रमेण “म” “ड” “न” “त्र” “न”
“ल” उ पत्रे एकैवै श्रुतवर्णे पठितं ह्य एव प्रथमतः टात्रि, पत्रे ह्य,
तदनन्तरं मात अक्षरे यति थाके, तत्रे “भाराक्रान्ता” इत्य ह्य ।

૧૭૧ । ભવેત્ “કાન્તા” યુગરસહયૈર્યમૌ નરસા લગૌ ।

૧૭૨ । સસજૈ “રતિશાયિની” મતા ભજપરૈર્ગુરુભ્યામ્ ।

૧૭૩ । અવેહિ “પંચચામર” જરૌ જરૌ જગૌ લઘુશ્ચ ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

वृत्तिः । (अष्टादशाक्षरा वृत्तिः) ।

म त न य य य

૧૭૪ । સ્યાદ્ભૂતર્વશ્ચૈઃ “કુસુમિતલતાવેક્ષિતા” મૃતૌ નયૌ યૌ ।

૧૭૧ । ભવેદિતિ । યત્ર યમનરસલગ્ના ગણાઃ ક્રમેણ પ્રતિપાદં ભવન્તિ, સા કાન્તા નામ વૃત્તં ભવેત્ ।

૧૭૨ । સસજેતિ । યત્ર આદૌ સગણદ્વયં એકો જગણઃ ભજૌ ચ ગણૌ તતો ઘૌ ગુરુ સા અતિશાયિની નામ વૃત્તં ભવતિ ।

૧૭૩ । અવેહીતિ । યત્ર ક્રમેણ જરજરજગગણાઃ સન્તિ, તત એકો લઘુશ્ચ ભવતિ, તદ્વૃત્તં પંચચામરં નામ અવેહિ ।

૧૧૦ । યાશ્ચાર પ્રત્યેક પાદ ક્રમશઃ હૈંઐઐ “ન” ઓ એક એકઐ “મ” “ર” “ન” “લ” ઓ “ગ” ગણે ગઠિત એવં પ્રથમતઃ હ્રસ્વ, પરે ચારિ ઓ તૃપરે સાત અક્ષરે ચતિ થાકે, તાહા “હરિ” નામે કથિત હ્ય ।

૧૧૧ । યાશ્ચાર પાદગુણિ યથાક્રમે “ય” “ભ” “ન” “મ” “ન” ઓ “ગ” ગણે ગઠિત હ્ય એવં પ્રથમતઃ ચારિ, પરે હ્રસ્વ, તૃપરે સાત અક્ષરે ચતિ થાકે, તાહા “કાન્તા” હ્રન્દ હૈવે ।

૧૧૨ । યાશ્ચાર પાદગુણિ ક્રમશઃ “મ” “ન” “જ” “ભ” “જ” ગં પરે હૈંઐઐ ગુરુવર્ણ ઘાત્રા ગઠિત હ્ય, તાહાકે “અતિશાયિની” હ્રન્દ કહે ।

૧૧૩ । યાશ્ચાર પ્રતિપાદે યથાક્રમે “જ” “ર” “જ” “ર” “જ” “ગ” ઓ “ન” ગં થાકે, તાહા “પંચચામર” હ્રન્દઃ ।

১ ১ ১ ১ ১ । । । । ১ ১ । ১ ১ ১ ১ ১
 ক্রীড়ত্কালালিন্দৌললিতলহরৌ বারিমির্দাচিণ্যাত্মৈ-
 বান্ধৈ: খেলন্তি: কুসুমিতলতাভেল্লিতা মন্দমন্দম্ ।
 মৃদ্ধালীগীতৈ: কিসলয়করোহাসিতৈর্লাসলক্ষ্মী
 তন্বানা চেতো রমসতরলং চক্রপাণেশ্চকার ॥
 গ্রাম্যাজানুপং পিণ্ডিতলবণ্যং শুষ্কশাকং নবান্নং
 গৌড়ং পিষ্টাচ্চং দধি সক্রশরং বিজ্জলং মদ্যমস্কম্ ।
 ধানা বহুরং সমসনমথো গুর্বসাত্মাং বিদাহি
 স্বপ্নচারাভৌ শ্রয়থুগদবান্ বর্জ্যেদঙ্কনাচ্চ ॥

ইতি, ঐয়কে ।

ন   জ   ম   জ   র   র
 ১৩৫ । নজমজরৈসু রৈফসহিতৈ: শিবৈর্হযৈঃ "নন্দনম্ ।"

১৩৪ । স্যাদিতি ।—মতনয়যগণ্যচড়িতপাদা কুসুমিতলতাভেল্লিতা নাম ইতি-
 ভবেত্ । অত্র পঞ্চমৈ: পঠৈ: সপ্তমৈশ্চ অচরৈর্যতি: কর্ণব্য্যা ।

ক্রীড়দিতি ।—ক্রীড়ন্তি উচ্ছলন্তি যানি কালিন্দ্যা: যমুনায়া: ললিতলহরীণাং
 মনোহরতরঙ্গাণাং বারীণি জলানি তৈ: সহ খেলদমি: চলদমি: দাচিণ্যাত্মৈ: দক্ষিণ-
 দিগ্ভমবৈ: বাতৈ: বায়ুমি: মন্দমন্দং বেল্লিতা কম্পিতা মৃদ্ধালীনাং ধনরসমূহানাং যানি
 গীতানি গুচ্ছনানি তৈ: কিসলয়ং পল্লবমেব কার: হস্ত: তস্য উল্লসিতৈ: সঞ্চালনৈ: লাস্যস্ব
 নৃত্যস্ব লক্ষ্যোঁ শোভাং তন্বানা বিস্মারয়ন্তী কুসুমসংজাতানি অস্যাং 'বারকাদিত্বাত্
 ইতচ্' । কুসুমিতা পুষ্পিতা লতা চক্রপাণি: চক্রং পাণৌ যস্য তস্য শ্রীকৃষ্ণস্য চেত:
 চিত্তং রমসেন হৃদেণ তরলং চঞ্চলং 'রমসৌ বেগহর্বয়ো:' ইতি মেদিনী । চংকার ।

অষ্টমশাক্ষরা বৃত্তি ।

১৭৪ । যাশাঁত্র্যতিপাদে যথাক্রমে 'ম' 'ত' 'ন' ও তিনটি 'ব' গণ
 থাকে এবং পঞ্চমাঙ্করে পরে ষষ্ঠাঙ্করে ও তৎপর সপ্তমাঙ্করে যতি থাকে,
 তাহা "কুসুমিতলতাভেল্লিতা" ছন্দ হয় ।

1 1 1 1 5 1 5 1 1 1 5 1 5 1 5 5 1 5

तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं

मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् ।

सुरहरचित्रचैष्टितकलाकलापसंस्मारकं

चितितलनन्दनं ब्रज सखे सुखाय वृन्दावनम् ॥ (क)

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनं

तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

विभवमदेज निह्न तक्रियातिमालसम्पन्नकं

व्यथयति सत्पथादधिगताथवेह सम्पन्नकम् ॥ (ख) इति भट्टौ ।

उदाहरणान्तरं—याम्येति ।—अथयुगद्वान् शीथरोगाक्रान्तो जनः वक्ष्यमाणं वर्जयेत् । यथा—पिशितं मांसं, पिशितञ्च लवणञ्च पिशितलवणं याम्याजानूपं पिशितलवणं वर्जयेदित्यर्थः । छागादिमांसं याम्यं, कच्छपादिमांसं अजं, गृकरादिमांसं आनूपम् । लवणञ्च यत् पाकेन निष्पन्नं तत् याम्यं, सामुद्रं करकचेति प्रसिद्धं यत् तत् अजं समुद्रतीरजं सम्भरोति प्रसिद्धं यत् तदपि आनूपम् । शुष्कशकं नवान्नं गौडं गुडं विकारं, पिष्टान्नं पिष्टकं सकृशरं कृशरास्तिखतप्लुलादिकृतानि खड्डुकादिद्रव्याणि तत्सहितं तदेव वर्जयेदित्यर्थः । तथा दधि, विज्जलं पिच्छिलद्रव्यं पूतिकादिशकम्, मद्यं, अन्नं, धाना अद्भुरितभृष्टयवान् । वज्रूरं शुष्कमांसं, समसनं गुरु दुष्पचम् । असात्म्यं असद्यं विदाहि दग्धं अरात्रौ दिवसे स्वप्नं निद्रां अङ्गनां स्त्रियञ्च वर्जयेदिति पूर्ववदन्वयः ।

१७५ । नजमेति ।—नजमजररगणैर्घटितपादं नन्दनं नाम वृत्तं भवति । यत्र
एकादशैः सप्तमैश्चाक्षरैर्यतिः कर्तव्या ।

১৭৫। যাহার প্রতিপাদে যথাক্রমে 'ন' 'জ' 'ভ' 'জ' ও দুইটি 'র' গণ থাকে এবং একাদশাক্ষরেও সপ্তমাক্ষরে বতি থাকে, তাহা 'নমন' ছন্দ হয়।

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संक्रमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविमुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (ख)

इति रघौ ।

म भ न ल ग ग य य

१७७ । मन्दाक्रान्ता नयुगलजठरा कीर्त्तिता “चित्रलेखा ।”

दिनकरेति ।—ननु सम्बोधने । हे कृष्ण ! दिनकरतनया यमुना तस्याक्षटीवं
तोरस्थितकानने चारुसञ्चारिणी मनोहरगामिनी एणस्य ईक्षण इव ईक्षणे यस्याः सा
एणाक्षौ सगलोचना एषा राधा, श्रवणनिकटकण्ठं कर्णपर्यन्तमाकण्ठं अतिदृढदं
अतिशयेन दृश्यविदारकं नेत्रनाराचं चक्षुरपास्त्रविशेषं, त्वयि विकिरति क्षितिः ।
हे नदनविभ्रमोदृष्टान्तचित्त ! मदनात् कामात् धो विभ्रमः भ्रान्तिः तेन उदधात्
चित्तं यस्य तत्सम्बोधने । तत् तस्मात् हेतोः इह अस्मिन् समये अवधत्स्व सावधानो
भव । अवपूर्वकस्य धाधातोर्लोटि स्त्री रूपम् । अलङ्कारोऽत्र रूपकम् उपमा च ।

अथ रघुपतिरिति ।—रघुपतिरपि श्रीरामचन्द्रोऽपि जातवेदसि वज्रौ विग्रहां
परीक्षया निष्कलङ्कां प्रियां जानकीं प्रगृह्य प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः शत्रोः रावणस्य
श्रियं राजलक्ष्मीं सङ्क्रमय्य समर्थं रविमुतसहितेन सुग्रीवान्वितेन सुमित्राया अपर्णा
सौमित्रिः लक्ष्मणः तेन सह वर्मान्तेन ससौमित्रिणा तेन विभीषणेन अनुयातः
अन्वितः भुजिन भुजवलीन विजितं यत् विमानरत्नं श्रेष्ठं व्योमयानं पुष्पकमित्यर्थः,
तत् अधिरूढः सन् पुरीं अयोध्यानगरौ प्रतस्थे जगाम । समवप्रविश्यः इति रुचादि-
त्वादात्मनेपदम् ।

१७७ । बाह्यत्र प्रतिपादये यथाक्रमेण इहेति ‘न’ उ चान्तिगो ‘न’ प्र
थाके, तांशके “नाराऽ” छन्द कहे ।

५ ५ ५ ५ । । । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

शङ्खेऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासो-
दाकृष्येदं ब्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि ।
नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य
प्रीतन्तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्गुतायाम् ॥

म स न स त स

१८. मः सो जः सतसा दिनेशच्छतुभिः “शादूर्लललितम् ।”

१७७ । मन्दाक्रान्तेति ।—मन्दाक्रान्तालक्षणे पूर्वमुक्तम् । सा मन्दाक्रान्ता,
नयुगलं नगणद्वयं जठरे मध्ये यस्याः तादृशी सती चित्रलेखा कीर्तिता कथिता ।
मन्दाक्रान्तायां क्रमेण पञ्चैवाक्षराणि लघूनि निबध्यन्ते तदन्तेऽपि पुनरेकमक्षरं लघु
चेत् चित्रलेखा नाम वृत्तमभवेदित्यर्थः ।

उदाहरणं—शङ्खे इति । अमुष्मिन् जगति मृगदृशां मृगाक्षीणां स्त्रीणां यत्
साररूपं अतिसौन्दर्यं आसीत् इदं साररूपं आकृष्य संगृह्य वेधसा विधात्रा सा
ब्रजयुवतिसभा ब्रजाङ्गनाकुलं व्यधायि निर्मिता इति अहं शङ्खे विवेचयामि, चेत्
यदि एतादृक् न एवमकारो न स्यात् तदा कथं उदधिसुतामन्तरेण लक्ष्मीं विना चित्र-
लेखाङ्गुतायां पटे चित्रितवत् आश्चर्यरूपायां तस्यां ब्रजयुवतिसभायां . अच्युतस्य श्रोत्राक्षस्य
नयनयुगं प्रीतं परिवृत्तमभूत् । लक्ष्मीतोऽपि ब्रजाङ्गनानां सौन्दर्यमधिकमिति
श्रोत्राक्षान्तासु समासत आसीदिति भावः ।

१७९ । मन्दाक्रान्ता इत्येव अपराक्षं तुला धाकिया यदि यथा
इहेटी ‘न’ गण मन्निविष्टे ह्य, तवे ताश। ‘चित्रलेखा’ नामे कथित ह्य ।
(अर्थात् याशत्र प्रतिपादे यथाक्रमे ‘म’ ‘भ’ ‘न’ ‘न’ ‘ग’ ‘ग’ ‘य’ ‘य’
एहे गणञान मन्निविष्टे ह्य, ताशहे उक्त ह्य । एहे निश्चये ‘भ’ गणेर
इहेटी नयुं पत्रे नगणेर एकटी नयुं नहेया इहेटी ‘न’ गण मन्निविष्टे
ह्येन ।)

५ ५ ५ । । ५ । ५ । । ५ ५ ५ । । ५

कृत्वा कंससृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितम्

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु ।

सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं

श्रियो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥

१७८ । मात् सां जौ भरसंयुतौ करिवाणखे “हरिणप्लुता ।”

१७८ । न इति ।—क्रमेण मसजसतसगणनिवहं दिनेशकृतुभिः दादशैः षष्ठैः
शाचरैर्विचित्रं शार्दूलललितं नाम वृत्तम्भवेत् ।

उदाहरति—कलेति ।—श्रीकृष्णः कंसरूपो मृगः तस्मिन् शार्दूलललितं व्याघ्रवत्
रमणीयं पराक्रमविधिं आक्रमणव्यापारं कृत्वा क्षितिभारकारिषु क्षितेः पृथिव्याः भारं
कर्तुं शूलं येषां तेषु चैद्यप्रभृतिषु शिशुपालप्रभृतिषु दरं मांसं देवनिवहे देवसमूहेषु
परमं सन्तोषं चक्रे उत्पादयामास, सः त्रैलोक्यशरणं विजगत्पालकः अपारमहिमा
नास्ति पारः सोमा यस्य तादृशः महिमा महत्त्वं यस्य सः लक्ष्मीप्रियतमो लक्ष्मीपतिः
श्रीकृष्णः नः अस्माकं श्रेयः मङ्गलं तनोतु विस्तारयतु ।

१७९ । मादिति । यत्र क्रमेण मसजयुगलभरगणाः सन्निवेश्यन्ते अष्टमैः
पञ्चमैः शेषाच्चरैश्च यतिः तत् हरिणप्लुता नाम वृत्तम्भवेत् ।

१७८ । ये छन्दे प्रतिपादे यथाक्रमे ‘न’ ‘म’ ‘ज’ ‘न’ ‘त’ ‘म’ एते
गणशुद्धिं सन्निविष्टे इय एवं दादशाक्षरे ७ षष्ठाक्षरे यति थाके, तां
‘शार्दूलललित’ छन्द इय ।

१७९ । बाह्यर प्रतिपादे यथाक्रमे ‘म’ ‘न’, इहेटी ‘ज’, एकटी ‘त’
७ एकटी ‘र’ गण सन्निविष्टे इय । एवं अष्टमाक्षरे पञ्चमाक्षरे पत्रे दशमा
क्षरे यति थाके, तां “हरिणप्लुता” छन्द इय ।

- १८० । पञ्चभकारयुता-“ऽश्वगति”र्यदिचान्यसरचिता ।
 १८१ । “सुधा” तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुमिर्यो मो नसतसाः ।
 १८२ । वर्णाश्वैर्मननततमकैः कोर्त्तिता “चित्रलेखे”यम् ।
 १८३ । भादु रनना नसौ “भ्रमरपदक”मिदमभिहितम् ।
 १८४ । “शार्दूल” वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मधेत् ।

- १८० । पञ्चेति ।—यत्र क्रमेण पञ्च भकारास्त एवः सकारः सा अश्वगतिः ।
 १८१ । सुवेति ।—यत्र क्रमेण यमनसतसगणा भवन्ति प्रतिषष्ठाचरच्च यतिः सा सुधानाम भवति ।
 १८२ । वर्णाश्वैरिति ।—यत्र क्रमेण मनयुगलतयुगलमकाराः सन्निवेश्यन्ते, आदौ चतुर्भिः ततश्च सप्तभिः यतिः स्यात्, सा चित्रलेखा नाम छन्दो भवति ।
 १८३ । यत्र प्रतिपादं क्रमेण भ्रमरनवितयसगणाः सन्निविष्टाः स्युः, तदिदं भ्रमरपदकं नाम अभिहितम् ।
 १८४ । यदि मसजसरमगणाः क्रमेण स्युः द्वादशाचरैः षष्ठाचरैश्च यतिः, तदा तत् वृत्तं शार्दूलं नाम वद ।

- १८० । बाह्यं प्रतिपादने यथाक्रमे पाँचौ ‘त’ गत्रे एकौ ‘म’ गण थाके, तांश “अश्वगति” छन्दः ।
 १८१ । बाह्यं प्रतिपादने यथाक्रमे ‘म’ ‘न’ ‘म’ ‘त’ ‘म’ गण एवं प्रति षष्ठाक्षरे यति थाके, तांश “सुधा” छन्दः ।
 १८२ । बाह्यं प्रतिपादने क्रमः एकौ ‘म’ द्वौ ‘न’ द्वौ ‘त’ एकौ ‘म’ गण द्वारा प्रतिष्ठित इत्येव एकादशे ऽ षष्ठ्याक्षरे यति थाके, तांश “चित्रलेखा” नामे कथित इत्येव ।
 १८३ । बाह्यं प्रतिपादने ‘त’, ‘म’, तिनौ ‘न’ ऽ एकौ ‘म’ गण थाके, तांश “भ्रमरपदक” नामे कथित इत्येव ।

১৮৫ । অর্থাশ্বাশ্বৈর্মমনয়য়ুগৈর্বৃৎতং মতং “কেসরম্ ।”

১৮৬ । স্মী নৃজী স্মী চে-“চল”মিদসুদিতং যুগৈর্সুনিমিঃ স্বরৈঃ ।

১৮৭ । সৈকা বসুবিরতিস্তনৌ বৈশ্বতুর্মিযুঁতা “লালসা ।”

১৮৮ । ভবতি নযুগলং রমৌ রৌ দশমি-“গজেন্দ্রলতা ।”

১৮৫ । যত্র ক্রমেণ মমনয়য়ুগলানি সন্নিবিষ্টানি স্যুঃ, তদ্বৎ কেসরং নাম মতং বুধৈরिति শ্রীষ: ।

১৮৬ । যত্র ক্রমেণ মমনজমরণাঃ স্যুঃ চতুর্ধৈঃ সমমৈঃ সমনৈশ্চ অচরৈঃ যতিঃ তদা তদিদং বৃৎ চলং নাম উদিতম্ ।

১৮৭ । যত্র ক্রমেণ তনরচতুষ্কানি সন্নিবেশ্যন্তে, অষ্টমাচ্চরেণ একা যতিঃ স্মাৎ, তৎ লালসা নাম বৃৎ ভবতি ।

১৮৮ । যত্র নযুগলরময়ুগলানি স্যুঃ দশমাচ্চরেণ যতিঃ, তৎ গজেন্দ্রলতানাম বৃৎ ভবতি ।

১৮৪ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমে ‘ম’ ‘স’ ‘জ’ ‘স’ ‘র’ ও ‘ম’ গণ দ্বারা গ্রথিত এবং দ্বাদশাক্ষরে ও বৃষ্টাক্ষরে যতি থাকে, তাহা “কেসর” নামে কথিত হয় ।

১৮৫ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমে ‘ম’ ‘ভ’ ‘ন’ ‘জ’ ‘ভ’ ‘র’—এই গণগুলি সন্নিবিষ্ট হয় এবং চারি অক্ষরে পরে সাত সাত অক্ষরে যতি থাকে, তাহা “কেসর” নামে কথিত হয় ।

১৮৬ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমে ‘ম’ ‘ভ’ ‘ন’ ‘জ’ ‘ভ’ ‘র’—এই গণগুলি সন্নিবিষ্ট হয় এবং চারি অক্ষরে পরে সাত সাত অক্ষরে যতি থাকে, তাহা “চল” নামে কথিত হয় ।

১৮৭ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমে ‘ভ’ ‘ন’ ও চারিটি ‘র’ গণ সন্নিবিষ্ট হয় এবং অষ্টমাঙ্করে যতি থাকে, তাহা “লালসা” নামক ছন্দ হয় ।

- १८८ । तद्भूतत्वं खै मौ भूमौ विरतिश्चेत् “सिंहविस्फूर्जितं” यौ ।
 १८९ । सौ जज्ञौ भरसंयुतौ करिवाणखै “हरनर्त्तनम् ।”
 १८१ । इदं “क्रीडाचक्र” सदोर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।
 १८२ । वेदाङ्गात्तैर्मभनयययुगैः स्यादियं “चन्द्रलेखा ।”

१८८ । यत् आदौ द्वौ मगणौ ततो भगणौ ततश्च यगणद्वयं पञ्चमैः षष्ठैः सप्तमैश्च यतिः, तदा तत् सिंहविस्फूर्जितं नाम वृत्तं भवति ।

१८९ । यत् रसजयुगलभगणाः क्रमेण भवन्ति, षष्ठमैः पञ्चमैः शेषैश्च अचरेः यतिः स्यात्, तत् हरनर्त्तनं नाम वृत्तम् स्यात् ।

१८१ । यत् क्रमेण एको यगणस्तत एको मगणः ततः समस्ता एव यकाराः सन्निवेश्यन्ते तदिदं वृत्तं क्रीडाचक्रं नाम भवति ।

१८२ । यत् क्रमेण मभनययययणि सन्निवेश्यन्ते, चतुर्थैः सप्तमैश्च यतिः क्रियते, तदा इयं चन्द्रलेखा नाम वृत्तं भवति ।

१८८ । याहात् प्रतिपादने क्रमेण द्वौटौ ‘न’ एक एकटी ‘र’ ‘भ’ ओ द्वौटौ ‘र’ गण द्वौटौ प्रथिते एवं दशमाक्षरे यति থাকे, ताहा ‘गजेल्लनता’ छन हय ।

१८९ । याहात् प्रतिपादने क्रमेण द्वौटौ ‘म’ गण, एक एकटी ‘भ’ ‘य’ ओ द्वौटौ ‘य’ गण सन्निविष्टे থাকे एवं पञ्चमाक्षरे षष्ठाक्षरे ओ सप्तमाक्षरे यति থাকे, ताहा ‘सिंहविस्फूर्जित’ छन हय ।

१९० । याहात् प्रतिपादने क्रमेण एक एकटी ‘र’ ‘म’, द्वौटौ ‘ख’, एकटी ‘भ’ ओ ‘र’ गण सन्निविष्टे हय एवं अष्टमाक्षरे पञ्चमाक्षरे गण शेषाक्षरे यति থাকे, ताहा “हरनर्त्तन” छन हय ।

१९१ । याहात् प्रतिपादने क्रमेण ‘य’ ‘म’ ओ चारिटी ‘य’ गण सन्निविष्टे থাকे, ताहा “क्रीडाचक्र” छन हय ।

१९२ । प्रतिपादने क्रमेण ‘म’ ‘भ’ ‘न’ ओ तिनटी ‘य’ गण एवं चारि अक्षरे ओ सप्ताक्षरे यति থাকिले, ताहा ‘चन्द्रलेखा’ छन हय ।

१८३ । “हीरक”मुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

—*—

अतिधृतिः (उन्विशत्यचरा वृत्तिः) ।

य म न स र र ग

१८४ । रसत्वं श्वेयं मौ न्सौ ररगुरुयुतौ “मेघविस्फूर्जिता” स्यात् ।

। ५५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

कदम्बामोदाद्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेकाः

विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि सुदा दर्दुरा दृप्तनादाः ।

निशान्त्यद्विद्यद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चैत्

प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमसनात् किमन्यत् । (क)

१८३ । यत्र क्रमेण भसनजनरगणाः स्युः, तत् हीरकं नाम वृत्तं उदितं छन्दो-
विधिरिति शेषः ।

१८४ । रसेति ।—यस्याः पादे यणमणयो नगणसगणौ रमणश्चयं एको गुणश्च
एतानि क्रमात् स्युः, रसेः षष्ठैः ऋतुभिः षष्ठैः अश्वैः सप्तमैश्च अक्षरैः विच्छिन्नं, तत्
मेघविस्फूर्जितानाम वृत्तं स्यात् ।

कदम्बेति ।—विपिनपवनाः वनानिलाः कदम्बामोदाद्याः कदम्बानां कदम्बकुश-
मानां आमोदेन सौरमेण आद्या युक्ताः, केका विद्यते एवामिति केकिनो मयूराः,
“केका वाणौ मयूरस्ये”ति अमरः । कान्ता मनोहरा केका ध्वनिर्येषां ते कान्तकेकाः,
कन्दल्यः सूम्निकदलीविशेषाः, विनिद्राः विगता निद्रा मुद्रणं येषां ते प्रस्फुटिता इत्यर्थः ।
दिशि दिशि दर्दुरा मखूका सुदा आनन्देन दृप्तनादाः दृप्त उच्चतः नादो येषां तथासूताः
निशा रात्रिः वृत्त्यन्तोनां स्फुरन्तोनां विद्युतां विलसितेन स्फुरणेन लसत् स्फुरत् मेघाणां

१२० । वाशत्र्य अतिपादेषु क्रमेण ‘ड’ ‘म’ ‘न’ ‘ञ’ ‘न’ ‘उ’ ‘र’ यत्र
मन्निवद्धं थाके, तांश्च “हीरक” नाम कथित इह ।

उदञ्चत्कावेरौलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः
कुङ्ककण्ठीकण्ठीरवरलवलासितप्रोषितेभाः ।
अमो चैत्रे मैलावरुणितरुणी-केलिकङ्कल्लिमल्लो-
चलद्वल्लोचल्लोचकसुरभयस्रग्धि चञ्चन्ति वाताः ॥ (ख)

इति कसचित् ।

विस्फूर्जितं निर्घोषो यस्याः तथाभूता । चेद्व यदि एवभूतसमये प्रियः कान्तः
असौ दनुजदलनः श्रीकृष्णः स्वाधीनः स्वेच्छावशवर्त्तो स्यात्, तदा अस्मात् एवं समये
प्रियसमागमात् अन्यत् राज्यं राजलसुखं किं न किमपीत्यर्थः । वजाङ्गनां प्रति
वजाङ्गनाया उक्तिरियम् ।

अन्यश्च उदञ्चदिति ।—हे चण्डि ! अतिकोपने ! “चण्डस्त्वत्यन्तकोपन” इत्यमरः ।
चैत्रे चैत्राष्टौ मासि उदञ्चन्त्यः उच्छलन्त्यः उदगच्छन्त्य इति यावत्, कावेर्या नद्या या
लहरयस्तरङ्गाः तासु, परिष्वङ्गः संसर्ग एव रङ्गः मृत्युक्रौंषा तत्र तन्निमित्तमित्यर्थः,
लुठन्तः अनेन वातानां शैल्यं सूचितम् । कुङ्कवाः कण्ठे यस्याः सा कुङ्ककण्ठी कोकिला ।
“कोकिलः कलकण्ठः स्यात् कुङ्ककण्ठः कुङ्कमुख” इति शब्दरत्नावली । सैव कण्ठीरवः
सिंहः । ‘कण्ठीरवस्तु पारोन्द्रः केशरी’ति हारावली । तस्य रवलवेन शब्दकथेन
वासिताः भीतिं प्रापिताः प्रोषिता विरहिण्य एव इभाः करिण्यः येः तादृशाः । एतेन
वातानां मान्द्यं सूचितम् । मैलावरुणिरगस्त्यः तस्य तरुणी पद्मो लोपामुद्रा तस्याः
केलिकङ्कल्लिः क्रीडाशोक्तवः, मल्लो मल्लिका, चलद्वल्लो चञ्चला लता तासां हल्लोचकं
मण्डलाकारं नर्तनं कम्पनमित्यर्थः । तेन सुरभयः सुगन्धः । अनेन सौगन्ध्यं । अमो
एते एवं गुणशालिनः वायवः चञ्चन्ति वदन्ति । अपुना तव मानत्यागो विधेय इति ।
‘मण्डलेन तु यन्नृत्वं स्त्रीणां हल्लोचकानु तदि’ति ।

१२४ । बांशत्र प्रतिपादने ‘व’ ‘म’ ‘न’ ‘ज’ छेष्टे ‘त्र’ एवम् एकस्मि
शुक्रवर्णं थाटक ७ अति ह्रस्व ह्रस्व अक्षरे पदे मध्यभाक्पदे इति थाटक, ताश
‘मेषविस्फूर्जिता’ ह्रस्व ह्रस्व ।

य म न स त त ग

१८५ । भवेत् कैव“च्छाया” तयुगगयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा ।

। १ १ १ १ १ १ । । । । १ १ १ । १ १ १ । १

अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चावशाखोज्ज्वलः

स्फुरन्नानारदस्वकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः ।

न यस्याङ्गुच्छायासुपगतवतां संसारतीव्रातप-

स्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥

म स न स त त ग

१८६ । सूर्याश्वे मंसजस्तताः सगुरवः “शादूँलविक्रीडितम् ।”

१८५ । भवेदिति । सा मेघविस्फूर्जिता एव यदा द्वादशान्ते द्वादशाक्षरावसाने तयुगगयुता भवेत् तदा छाया नाम स्यात् ।

अभीष्टमिति । लसन्तः शोभमानाः दीपः भुजा एव चारुशाखाः तामिः उज्ज्वलः शोभमानः स्फुरदभिः उज्ज्वलैः नानारवैः स्वकृता गुच्छान्विता तनुः शरीरं यस्य चित्रं विचित्रं यत् वसनं वस्त्रं तदालम्बितः परिहितविचित्रास्वर इत्यर्थः । यः कंसारिकल्पद्रुमः कंसारिः शीकृणः स एव कल्पद्रुमः कल्पवृक्षः । जुष्टः आराधितः सन् अभीष्टं इच्छानुरूपं फलं वितरति ददाति । यस्य कंसारिकल्पद्रुमस्य अङ्गुच्छायाः पादस्य छायां उपगतवतां आश्रितवतां भक्तजनानां संसाररूपो यस्तीव्रातपः प्रचण्डरौद्रं सः प्रोत्तापं सन्तापं न ददाति तनोति उत्पादयति ; सः कंसारिकल्पद्रुमः जगत् विश्वं अवतात् रचतु ।

१८६ । सूर्याश्वैरिति । द्वादशैः सप्तमैश्चाक्षरैः विचित्रं शादूँलविक्रीडितं नाम वृक्षः स्यात् । अत्र मंसजस्ततगणानन्तरं एकमक्षरं गुरु स्यात् ।

१८७ । पूर्वोक्त मेघविस्फूर्जिता छन्दस्र सहित अपरांशे साया धाकिश यदि द्वेदौ ‘त’ ग० ७ एकटि शुक्रवर्ण-सन्निवेशहेतु वैभान्द्रु घटे एव द्वादश अक्षरे यति धाके, तवे ‘हाश्र’ छन्द इह ।

५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५

गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रसने तं घोषयाहर्निशं
पाणौ पूजयतं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छतम् ।
एवञ्चेत् कुरुयाखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् भ्रुवं
न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥

म र भ न य न ग

१८७ । स्त्री भू यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह "सुरसाम् ।"

५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५

कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरमसात्
कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः ।

गोविन्दमिति । हे उत्तमाङ्ग मस्तक ! गोविन्दं योक्तुं प्रणम । 'उत्तमाङ्ग'
शिरः शीर्षं मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रिया'मित्यमरः । हे रसने जिह्वे ! तं गोविन्दं
अहर्निशं सर्वदा घोषय उच्चारय । हे पाणौ हस्तौ ! युवां तं गोविन्दं पूजयतं
अर्चयतं, चुरादिगणायपूजयातोर्लोठि मध्यनपुरुषद्विवचने रूपम् । हे मनः चित्त !
तं स्मर चिन्तय । हे पदे चरणी ! तस्य गोविन्दस्य आलयं स्थानं गच्छतम् । हे
शीर्षादयः उत्तमाङ्गादयः ! श्रुयं चेत् यदि एवं एवमकारं अखिलं समस्तं मम हितं
शुभजनकं कर्म कुरुय, तत् तदा भवतां युष्माकं कृते निमित्तेन भवः संसाररूपो
यः महाशार्दूलः दुरन्तयात्रः तस्य विक्रीडितं आक्रमणादिचेष्टां भ्रुवं निश्चितं न
प्रेक्षे विलोकयामि ।

१८७ साविति ।—सरभनयनगघटितां सुरसां नाम वृत्तमाह कथयति । अथ
स्वरैः संस्रमैः मुनिभिः संस्रमैः करणैः पञ्चमैश्च अचरैर्यतिः कथयति ।

१२७ । याहार प्रतिपादे क्रमेण 'म' 'न' 'ज' 'स' 'उ' इति 'त' 'ग'
एवं एकटी श्रुत्वरं नन्निविष्टे ह्य एव शापशास्त्रे पत्रे मृगशास्त्रे यति
थारक, तांश "शार्दूलविक्रीडित" इत्यः ।

गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां
शङ्के पोयूपपानैः प्रचुरकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥

म ग ग न न त त ग ग

१८८ । मो गौ नौ तौ गौ शरद्वयतुरगैः “फुल्लदाम” प्रसिद्धम् ।
शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यच्च तोमिस्त्रिदिववसतिमिव्योमसंस्थैर्विसुक्तम् ।
सुग्धामोदेन स्थगितदशदिगामोगमाद्वतभृङ्गं
मौलौ दैत्यारैर्यपतदनुपमं स्वस्वरोः फुल्लदाम ॥

कामेति ।—मधुसमयः वसन्तसमयः तथ समारम्भेण सदयेन यः रमस इव ।
तस्मात् कामक्रीडायां सुरते सदृशः अभिलाषी, कालिन्दीकुलकुञ्जं यमुनाजटपने ।
विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः विहारामोदव्याकुलचित्तः असौ गोविन्दः श्लोकणः, सुरसां
मधुरास्वादां वल्लवीनां गोपीनां अधरसुधां प्राप्य, पोयूपपानैः सुधापानैः प्रचुरकृतसुखं
पूर्वानुभूतामृतपानजनितानन्दं व्यस्मरत् विस्मृतवान् इत्यहं शङ्के मन्ये । कथमन्यथा
गोपीनामधरपाने एवमासक्तः श्रीगोविन्द इति ।

१८८ । मो गाविति ।—मगगननततगगवटितं फुल्लदाम नाम प्रसिद्धं कृतं
भवति । अत्र शरैः पञ्चमैः द्वयैः सप्तमैः तुरगैः सप्तमैश्चाचरैर्यतिः कर्तव्या ।

शश्वदिति ।—शश्वत् नित्यं लोकानां प्रकटितं कृतं कदनं कटं येन तं कंसं
कंसनामानमसुरं ध्वस्तं विनष्टं आलोक्य दृष्ट्वा हृष्यच्च तोमिः हृष्यत् आनन्दितं
चेतश्चित्तं येषां तैः, त्रिदिववसतिभिः स्वर्गवासिभिः देदैरित्यर्थः, व्योमसंस्थैः आकाश-
मण्डली स्थितैः सदृभिः विसुक्तं वष्टं सुग्धामोदेन रमणीयसौगन्धेन स्थगितः

१२१ । ये छन्दे प्रतिपादये क्रमशः ‘य’ ‘र’ ‘त’ ‘न’ ‘व’ ‘न’ ‘व’
एकतो षष्ठ्यर्थं मन्त्रिविष्टे इय एव मन्त्रमाश्रये ७ पञ्चमाश्रये यति धातुः,
तादात्म्यं “मन्त्रमा” इत्य कटह ।

- १८८ । नयुगललघू निरन्तरौ यदा स "पञ्चचामरः ।"
 २०० । वृत्तं "विम्बाख्य" ग्रमुनितुरगेर्मातौ नसी ततौ चेद्गुरुः ।
 २०१ । रसैः षड्भिलोकेर्यमनसजजा गुरु "मकरन्दिका ।"

आच्छादितः दशानां दिशां आभोगः विस्तारः येन तथाभूतं । "आभोगः परिपूर्णं" व्यमरः । अतएव आहता आकृष्टा भङ्गा समरा येन तथाभूतं अनुपमं उपमारहितं, स्वस्तरोः स्वर्गोद्यच्छस्य पारिजातस्य फुल्लदाम विवक्षितप्रुप्पमाला, दैत्यारिः श्रीकृष्णस्य मौली मल्लिके न्यपतत् निपतितम् ।

१८८ । यत्र प्रतिपादं क्रमेण नयुगलं गकारो लघुश्च निरन्तरतया वर्चन्ते तदा स पञ्चचामरः स्यात् ।

२०० । यत्र क्रमेण म त न स त त गणाः एको गुरुश्च पञ्चमैः सप्तमैः सप्तमैश्च यतिः, तद्वृत्तं विम्बं नाम भवति ।

२०१ । यत्र क्रमेण यमनसजजगणा एका गुरुश्च षड्भिः षड्भिः सप्तमिश्च अचरैर्यतिः सा मकरन्दिका नाम भवति ।

१२८ । ये छन्दे क्रमशः एकटी 'म', द्वेटी कृत्रिमा 'ग' 'न' 'त' उ 'ग' गण मन्निविष्टे ह्य एवं पञ्चमाक्षरे उ मष्टमाक्षरे यति धाके, ताहा "सुल्लनाम" नामे अस्मिन् ।

१२९ । ये छन्दे प्रतिपादे प्रथमतः द्वेटी 'न' गण एवं पत्रे शुक्र लघु एकवर्गीक्षरे (अर्थात् एकटी दीर्घ तत्पत्र एकटी इष्य अहैरूपे) मन्निविष्टे इहैवे, ताहा "पञ्चचामर" छन्दः ।

२०० । ये छन्दे प्रतिपादे क्रमशः 'म' 'त' 'न' 'म' 'त' 'त' एवं एकटी शुक्रवर्ग मन्निविष्टे ह्य एवं पञ्चम नष्टम उ मष्टमाक्षरे यति धाके ताहा "विम्ब" नाम भवति ।

২০২ । ইনাশ্বৈ: স্যাৎ যমনয়জগা: কীৰ্ত্তিতা “মণিমঞ্জরী”

২০৩ । গজাভিতুরগৈর্জসী জসতমা গম্বৈত্ “সমুদ্রততা ।”

ইতি হৃতরত্নাকরপরিশিষ্টে ।

কৃতি: । (শিংশল্যচরা হৃতি:) ।

ম র ম ন য ম ল গ

২০৪ । জ্যেয়া সমাশ্বষড়্ ভিমরভনয়যুতা ভুলী গ: “সুবদনা ।”

১১ ১১ ১ ১১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১

প্রত্যাঙ্ক্যেদ্রিয়াণি ত্বদিতরবিষয়ান্নাসাগ্রনয়না

ত্বাং ধ্যায়ন্তী নিকুঞ্জে পরতরপুরুষং দর্শোত্যপুলকা ।

২০২ । যত্র ক্রমেণ য ম ন য জগা: গণা ভবন্তি, দ্বাদশমি: সপ্তমিয যতি-
ভবতি, সা মণিমঞ্জরী নাম কীৰ্ত্তিতা পণ্ডিতৈরিতি শ্রীষ: ।

২০৩ । যত্র ক্রমেণ জ স জ স ত ম গ গণা: ভবন্তি, অষ্টমৈ: চতুর্থৈ: সপ্তমৈয
যতি: স্যান্, সা সমুদ্রততা নাম হৃতি: স্যান্ ।

২০৪ । জ্যেতি ।—যস্যা: পাদ: সরভনয়ভগণৌলগাম্যাস্ত চটিত: সপ্তমৈ: সপ্তমৈ:
ষষ্ঠৈযাচরৈর্বিচ্ছিন্না সা সুবদনা না হৃৎ ভবেত্ ।

২০১ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমে ‘য’ ‘ম’ ‘ন’ ‘জ’ ‘জ’ ‘জ’ এবং
একটো গুরু সন্নিবিষ্টে হয় এবং ষষ্ঠ সপ্তমাঙ্করে যতি থাকে, তাহা ‘মণ-
মঞ্জরী’ হ্রস্ব ।

২০২ । বাহ্যে প্রতিপাদে ‘য’ ‘ভ’ ‘ন’ ‘য’ ‘জ’ ‘জ’ ‘জ’ গণ থাকে,
এবং দ্বাদশাঙ্করে সপ্তমাঙ্করে যতি থাকে, তাহা ‘মণিমঞ্জরী’ হ্রস্ব: ।

২০৩ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমশ: ‘জ’ ‘জ’ ‘জ’ ‘জ’ ‘ভ’ ‘ভ’ ও ‘গ’
গণ সন্নিবিষ্টে হয় এবং অষ্টমাঙ্করে চতুর্থাঙ্করে পরে সপ্তমাঙ্করে যতি থাকে,
তাহা ‘সমুদ্রততা’ হ্রস্ব: ।

आनन्दाश्रुमुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका

कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो राधा मम सखी ॥

स ज ज म र स ल ग

२०५ । सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु 'गौतिका' ।

।। ५ । ५ ।। ५ । ५ ।। ५ । ५ ।। ५ । ५ ।

करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा

रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा ।

उदाहरणं—प्रत्येति ।—ननु सम्बोधने । नरकनामा दानवः तस्य रिपुः । अथवा भक्तानां निरयस्य निवारकत्वात् नरकरिपुः श्रीकृष्णः । हे नरकरिपो श्रीकृष्ण । मम सुवदना सखी राधा कामार्त्तिं कामपौङ्गं त्यक्तुकामा निवारयितुमभिलषन्ती । 'तुमः काममनसो'रिति त्यक्तुमिति तुमो मकारस्य लोपः । योगैकरसिका जीवात्म-परमात्मनोरैक्यचिन्तनं चित्तवृत्तिनिरोधो वा योगः तत्र एकरसिका 'अत्यन्तासक्ता सती निकुञ्जे निवसति । निज्जन्स्थान एव योग उपयुज्यते, उपायान्तराभावात् योगादेव श्रीकृष्णसाक्षात्कारः सङ्कल्पितः । कथं योगमनुनिष्ठतीति दर्शयति—प्रत्याहृत्येति । त्वदितरविषयात् त्वदभिन्नविषयात् इन्द्रियाणि मनश्चुःप्रभृतीनि प्रत्याहृत्य निवार्य त्वयैव स्थापयित्वा इत्यर्थः । नासायै नयने यस्याः तथाभूता, परतरपुरुषं परमात्मानं त्वामेव ध्यायन्ती चिन्तयन्ती हृषीकेशपुलका ध्यानेन त्वत्साक्षात्कारात् जाती यो हर्षः आनन्दः तस्मात् त्वत् 'उद्भूतं' पुलकं रोमाञ्चो यस्याः तथाभूता, आनन्दाश्रुभिः आनन्दजनितवारिभिः प्रुते व्याप्ते अक्षिणौ यस्याः तादृशौ । सर्वं राधाया विशेषणम् ।

२०५ । सजति ।—यस्याः पादः सजजभरसलगचटितः सा गौतिका नाम वृत्तिं

कथिता ।

(वृत्ति—२० अक्षर)

२०४ । सांशत्र प्रतिपाद क्रमे 'स' 'र' 'ड' 'न' 'स' 'ड' 'न' 'उ' 'ग'

गण जग्नविष्टे इत्य एवम् सात सात उ इत्य अक्षरे वति थाक, तांशके "सुवदना" इत्य वनिशा जानिबे ।

२०७ । रसाश्वाश्वैः “शोभा” नयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत्

। ५ ५ ५ ५ ५ । । । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

सदा मूलोन्मूलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां

तयोरुर्ध्वं राजत्तरलकिसलयशिष्टसुस्निग्धशाखा ।

लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाश्चिताग्रा

महाशोभा मौलौ मिलदलपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली ॥

चरितं तस्य लीलया “पद्ये चरितं च” इत्यमरः । राजमानं दीप्यमानं यत् सद्बन्धः
यौवनं तस्य विलाससम्पदा कलाकुतूहलीन वृत्त्यादिचतुःषष्टिकानविद्यासु औत्सुक्येन,
निसर्गेण स्वभावेन रम्यः सुन्दरः यो देहः तस्य रूपविधमेण सौन्दर्यशोभया हेतुना ।
“रूपं स्वभावे सौन्दर्ये” इति कोपः । “शोभायैऽपि प्रयुज्यन्ते लक्ष्मीश्रीकान्तिविधमाः”
इति हलायुधः । सुराङ्गनानिभैः अप्सरःसदृशैः व्रजाङ्गनाजनैः समं सह सुखं समेत्य
अनुभूय उल्लासं क्रीडितवान्, सः विष्णुः मे मम चित्तमेव पद्मं तस्य कोपमध्ये सदा
षट्पदो भ्रमरोऽस्तु । मम हृदये विष्णुः सदा विराजतामित्यर्थः ।

२०७ । रसेति ।—चेत् यदि पूर्वोक्ता यमनसररगवटिता मेघविस्फूर्जिता,
नयुगं गकारस्य जठरे मध्ये यस्याः तथाभूता स्यात् ; तदा सैव शोभासंज्ञिका
स्यात् । मेघविस्फूर्जितायाः सगणस्थाने नगणस्ततश्च एको गुरुयेत् प्रदीयते
तर्हि शोभाच्छन्दो भवेदित्यर्थः । अथ रसैः पद्मैः अश्वैः अश्वैः सप्तमैः सप्तमैश्च-
त्तरेर्यतिः कर्त्तव्या ।

उदाहरति—सदेति ।—हे कृष्ण ! सदा मूलं उन्मूलत् प्रफुल्लं सरसिजयुगलं
पद्मद्वयं पादद्वयमित्यर्थः यस्याः सा । फलाभ्यां कुचाभ्यामित्यर्थः, मध्ये मध्यभागे नम्रा,

२०७ । ये छन्दस्र प्रतिपादने क्रमशः ‘र’ ‘ख’ ‘र’ ‘ख’ ‘र’ ‘ख’ एकटो
शुक्र ७ एकटो लघु मन्निर्विष्टे इव, अद्वैतं वृत्तं ‘वृत्त’ नात्मे कथितं इव ।

২০৮ । খ্যাতা পূৰ্ণৈঃ “সুবংশা” যদি মরমনা সহযং গো গুরুষ ।

২০৯ । সমরা ন্মৌ যলগাস্ত্রযোদশয়তি “মত্তেভবিক্রীড়িতম্” ।

ইতি উত্তরব্রাহ্মণপরিশিষ্টে ।

তথ্যো: ফলোয়োরুর্ধ্বং রাজন্তো শোভমানো তরলো চপলো চ যো কিসলয়ো পঙ্কবে হসৌ
 ইত্যর্থঃ, তাভ্যাং আশ্লিষ্টে সমন্বিতে সুস্ক্রিগ্ধে শাখো মুজৌ যস্যাঃ সা । লসন্তি মুক্তা-
 রক্তোত্পলকুবলয়ানি দন্তৌষ্ঠনেত্রনিত্যর্থঃ বিদ্যন্তে অস্ম তৎ লসন্ত্যুক্তারক্তোত্পলকুবলয়বৎ
 তথাভূতং যৎ চন্দ্রবিম্বং মুখমণ্ডলনিত্যর্থঃ, তেন অশ্বিতায়া বিরাজিতশিখরদেশা,
 মৌলৌ মস্তকে মিলদলিপটলৈঃ সঙ্কতমরকুলৈঃ কুন্তলৈরিত্যর্থঃ মচ্ছতী শোভা যস্যাঃ সা
 মহাশোভা । সা কাপি অনির্ব্বচনীয়্যা বঙ্গী লতা । শ্রীকৃষ্ণসমীপে কযাচিত্
 ব্রজাঙ্গনয়া রাধিকায়া বর্ণনমিদম্ ।

২০৮ । যদি ক্রমেণ মরমনা গণাঃ, সগণদ্বয়ং, গগণদ্বয়ঞ্চ বর্চন্তে, তদা সা
 পূৰ্ণৈঃ কন্দোম্ভৈঃ সুবংশা ইতি খ্যাতা ।

২০৯ । যত ক্রমেণ সমরা গণাঃ নগণমগণৌ যলগাস্ত্র গণা ভবন্তি, ত্রয়োদশা-
 চরৈয যতি: স্যাত্, তদ্বৎ “মত্তেভবিক্রীড়িতং” নাম ভবতি ।

২০৭ । বাহ্যে প্রতিপাদে পূৰ্ণোক্ত মেঘবিকৃদ্ধিতাহ্মের
 অপরাংশে সাম্য থাকিয়া দুইটি ‘ন’ ও একটি ‘গ’ গণ দ্বারা বৈসাদৃশ্য ঘটে,
 এবং ছয় ও সাত সাত অক্ষরে যতি থাকে, তাহা “শোভা” নামক ছন্দঃ ।

১০৮ । বাহ্যে প্রতিপাদে ক্রমশঃ ‘ম’ ‘র’ ‘ভ’ ‘ন’ দুইটি ‘স’ ও দুইটি
 গুরুবর্ণ সন্নিবিষ্ট হয়, তাহাকে প্রাচীন কবিগণ “সুবংশা” বলিয়া থাকেন ।

২০৯ । বাহ্যে প্রতিপাদে ‘স’ ‘ভ’ ‘র’ ‘ন’ ‘ম’ ‘ব’ ‘ল’ ও ‘গ’ গণ
 সন্নিবিষ্ট হয় এবং ১৩ অক্ষরে যতি থাকে, তাহা “মত্তেভবিক্রীড়িত” ছন্দঃ ।

आकृतिः । (द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः)

म म ग ग न न न न ग ग

२१२ । मौ गौ नाञ्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति 'हंसी'

S S S S S S S । । । । । । । । । । S S

साङ्गं कान्तेनेकान्तेऽसौ विकचकमलमधु सुरभि पिवन्ती

कामक्रौडाकूतस्त्रीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती ।

कालिन्दौघे पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे

कंसाराते पश्य खेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥

कमला च येन तस्य धृतप्रियः पुरः राजधानीतः अग्रे वा परिचलतः बली बलरामः
तदनुजस्य हरिः श्रीकृष्णस्य बलस्य सैन्यस्य परं केवलं एकस्यैव तुरगस्य उच्चैःश्रवस
इत्यर्थः, जन्ममात्रं यस्य तस्य एकतुरङ्गजन्मनः सोऽपि जन्मानन्तरमेव इन्द्रेण नीत इति
स्वाधीनो नास्तीति भावः । महीधृता मन्दराद्रिणा भूपतिना च भृशं अतिमात्रं
मथितस्य, सततं विगतप्रियः हरिणा परिगृहीतत्वात् विगता श्रीलंछीर्यस्य तस्य ।
जलधेः समुद्रस्य च तदा प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरगमनादि महत् तारतम्यं
अभवत् । मङ्गिनाथः पञ्चकावलोष्ठमिदमुक्तवान्, तल्लक्षणं—नजमजजा जरौ नरपते
कथिता भुवि पञ्चकावलीति ।

२१२ । साविति ।—ममगगनननगगघटितपादा हंसी नाम वृत्तभवति । अत्र
वसुभिरष्टमैशु'वनैश्चतुर्द्दशैश्चाक्षरैर्यतिः कर्त्तव्या ।

साङ्गमिति । कान्तेन प्रियेण साङ्गं सह एकान्ते निज्जने कालिन्दौघे यमुना-

आकृति (द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः)

२१२ । याशां प्रतिपादय जगत्तः इहेति 'ग' इहेति 'ग' चात्रिं 'न'
'उ इहेति 'ग' गग मन्निविष्टे इय एवम् अष्टम् ७ चतुर्दश अक्षरे यति पादक,
तांश "हंसी" छन्दः ।

भ र न र न र न ग

२१४ । भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि "भद्रक" मिदम् ।

इति वृत्तरत्नाकरे ।

म स र स त ज न ग

२१५ । 'लालित्यं' भुजगेन्द्रे ण भाषितमेतच्चेन्नसरस्तजनगुभिः ।

स ज त न स र

२१६ । सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यात् "महास्वग्व-

र ग

रा"ख्या ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

२१४ । यस्य प्रतिपादं क्रमेण भगवत्पदार्थो नरना रनौ एको गुरुश्च सन्निविष्टः स्यात्, दशमाक्षरैः द्वादशाक्षरैश्च यतिः स्यात्, तद्वृत्तं भद्रकं नाम भवति ।

२१५ । यस्य प्रतिपादं क्रमेण म स र स त ज ना गणा एको गुरुश्च स्यात्, तद्वृत्तं भुजगेन्द्रे ण लालित्यं नाम भाषितम् ।

२१६ । यस्य प्रतिपादं क्रमेण सजता गणाः, नसौ ररौ च गणौ, एको गकारश्च सन्निविष्टः, अष्टमैः सप्तमैः सप्तमैश्च यतिर्भवति तद्वृत्तं महास्वग्वरानाम स्यात् ।

२१४ । यांशोर प्रतिपादे क्रमः 'भ' 'र' 'न' 'र' "न" 'र' 'न' गण एवं एकटी शुक्रवर्ण सन्निविष्टे ह्रस्व एवं दशमं ओ द्वादश अक्षरे यति থাকे, तांश 'भद्रक' नामे कथित ह्रस्व ।

२१५ । यांशोर प्रतिपादे क्रमः 'म' 'स' 'र' 'स' 'त' 'ज' 'न' ओ एकटी शुक्रवर्ण सन्निविष्टे ह्रस्व, तांशोके सर्पराज "लालित्य" ह्रस्व बलेन ।

२१६ । यांशोर प्रतिपाद क्रमः 'स' 'ज' 'त' 'न' 'स' 'र' 'ग' गण वारा प्रथित एवं अष्टमं सप्तमं सप्तमाक्षरे यति থাকे, तांशोके "महा-स्वग्वरा" ह्रस्व बले ।

२१८ । इह “सुन्दरिका” पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्यतो भसताज्-
लभगाः ।

संस्कृतिः (चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः) ।

भ त न स भ म न

२२० । भूतमुनोनैर्यतिरिह भतनाम्भौ मनयाश्च यदि भवति
य
“तन्वी” ।

तम्, मधुसमये वसन्तकाले सुलभं यत् मधुरं मधुरास्वादं मधु पुष्पमध्विलयं, तस्य
रसात् आस्वादनात् गाने सङ्गीते यानि च किञ्चिद् स्पन्दत् किञ्चित् खलत् पदं सुपति-
ङ्गन्तं चरणय यस्य तम् । स्पन्ददित्यत्र परस्परपदविहितश्रवन्तता कवीनां निरङ्कु-
त्वात् सोढव्या । अरुणं रक्तं नयनयुगसरसिजं नेत्रकमलद्वयं रासे रासक्रीडासमये
उल्लासेन आनन्देन अथवा रासोल्लासेन रतिप्रमोदेन क्रीडन्तीनां कक्षाणां काममत्तानां
कान्तिमतीनां वा व्रजयुवतीनां वलयेषु मण्डलेषु रचितः कृतः भुजरसो भुजालिङ्गनं येन
तम् । सान्द्रः गाढः आनन्दः हर्षः यस्य तं, नास्ति अघं पापं यस्मात् तथाभूतः
चरणपरिचयः पादसेवा यस्य तम्, हरिं श्रीकृष्णं स्मरत ध्यायत ।

२१९ । इहेति ।—यदि सगणद्वयानन्तरं भसतजलभगा निबध्यन्ते, तदा पिङ्गल-
मुनिना इह छन्दःशास्त्रे सुन्दरिका नाम वृत्तं उक्ता ।

२१८ । यांशत्र प्रतिपादे क्रमः द्वाइटी ‘म’, द्वाइटी ‘ग’, चतुर्दशटी नष्ट
७ एकटी शुक्रवर्ष मन्निविष्टे इय एवम् अष्टम पञ्चम ७ दशमाक्षरे यति धाक,
तांश ‘मठाक्रीड’ नामे कथित इय ।

२१९ । यांशत्र प्रतिपाद द्वाइटी ‘म’ ७ एकएकटी ‘त’ ‘म’ ‘त’ ‘ज’
‘न’ ‘त’ ७ ‘ग’ गण धारा गठित इय, उहाक पिङ्गलमुनि “सुन्दरिका”
छन्दं बलेन ।

५ । । ५ ५ । । । । । ५ ५ । । ५ । । । । ५ ५

माधव सुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमोरैः

कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्रावनतोऽप्यविगततनुदाहा ।

पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनै-

र्निःश्वसती सा सुहृतिपरुषं ध्यानलये तत्र निवसति तन्वो ॥

२२१ । नाम "किरीट" मिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनोन्द्रमतं
किल ।

२२० । भूतेति ।—यदि इह छन्दःशास्त्रे भतनसभभनयगणाः प्रतिपादं
निबध्यन्ते, तदा तन्वोनाम हस्तश्रवति, अथ भूतैः पद्मैः सुनिभिः सप्तमैः इमैर्होदजै-
श्चाचरैर्देतिः कर्त्तव्या ।

माधवेति ।—हे माधव ! कृष्ण ! सुग्धैर्ननोरमैः मधुकरविरुतैः भ्रमरगुञ्जितैः
कोकिलानां कूजितानि ध्वनयथ मलयसमोरा मलयवायव्यतैः कम्पमुपेता प्राप्ता,
मलयजसलिलैः चन्दनरसैः प्रावनतोऽपि अत्यन्तसेचनादितः न विगतः तनुदाहः शरीर-
ज्वाला यस्याः तथाभूता देहजसंज्वरभरेण शारीरिकसन्तापबाहुल्येन परिदूनैः अति-
चोभैः पद्मपलाशैः पद्मपत्रैः विरचितं निर्मितं शयनं शय्या यस्याः तथाभूता तन्वी
कृशाङ्गी सा राधा अतिपरुषमतिरुचं सुहृर्निःश्वसती आसं मुञ्चन्ती "परुषं कर्कशं रुचं
निष्ठुरोक्तौ च वाच्यव"दिति मेदिनी । तव ध्यानलये चिन्तनरूपे योगे निवसति :
एवमवस्थामापन्ना सती त्वामेव सततं चिन्तयतीत्यर्थः ।

२२१ । भगणमावैर्घटितं हस्तं किरीटमिति पिङ्गलनागमुनोन्द्रमतं ।

२२० । बाह्यं प्रतिपादये क्रमे 'ड' 'त' 'न' 'म' 'ड' 'ड' 'न' 'व'
गण मन्निविष्टे इत्येवं पञ्चाक्षरे मष्टाक्षरे ओ द्वादशाक्षरे क्रमे वृत्ति
थात्के, तांश 'तन्वी' नामक छन्दः ।

२२१ । बाह्यं प्रतिपादये 'ड' गण मात्र मन्निविष्टे इत्येव, पिङ्गलनामक
मुनोक्त तांशात्के 'किरीट' छन्दः कश्चिच्छेन ।

२२५ । मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुत-

“मपवाहा”त्यम् ।

इति हत्तरत्राकारे ।

अथ दण्डकः ॥ (क)

नर्त्तनातिशयो यस्य सः, रणन् शब्दायमानः करतालो यस्य सः दत्तहस्ताल इत्यर्थः ।
चार रमणीयं यथा स्यात् तथा प्रेङ्क्षत् विचलत् चूडावर्द्धं मौलिस्थितमगूरपुच्छं
यस्य सः, श्रुत्योः कर्णयोः तरलं चञ्चलं भवं नूतनं किशलयं पल्लव यस्य सः ।
तरङ्गः संजातोऽस्य तरङ्गितः तादृशः यस्यः हारः तं धरतीति तरङ्गितहारपृक्
वस्त्रन्य भीताः याः नागस्त्रियः कालियसर्पपत्न्यः ताभिः भक्त्या मुकुलितं मुकुलवत् कृतं
करकमलयुगं यस्मिन् तत् कृताञ्जलिपुटमित्यर्थः, तद् यथा स्यात् तथा कृता स्तुतिः
सर्वो यस्य सः अच्युतः श्रीकृष्णः कालिन्दौघदे कृता निजवसतिः स्वकीयं वेश्म येन ।
“वसती रात्रिवेश्मनो”रिति मेदिनी । तथा भूतो यो वृद्धदुजङ्गः कालियाख्यः महान्
सर्पः तस्य विजृम्भितं आविर्भाषं छिन्दन् विनाशयन् सन् बो युष्मान् पायात् अव्यात् ।

२२५ । यदि मकारेण षड्भिर्नकारैः सकारेण द्वाभ्यां गाभ्याश्च घटितं नवमा-
चरैः षष्ठैः पञ्चमैश्च अक्षरैः यतियुतं तदा अपवाहनामकं वृत्तं भवति ।

(क) षड्विंशत्यक्षरं यावत् उक्थादि पूर्वप्रतिज्ञातं वृत्तं प्रदर्शनं सम्प्रति सप्त-
विंशत्याद्यक्षरावृत्तदण्डकं वक्तुमारभते—अथेति ।

२२४ । याशत्र प्रतिपाद ‘म म त न न न र स ल’ ओ ‘ग’ गणे
प्रतिष्ठित इत्येवम् ८।२।११ अक्षरे यति थाके, ताहा ‘भूद्विजृम्भित’ नामे
कथित इत्येवम् ।

२२५ । याशत्र प्रतिपादे क्रमे एवटी ‘म’ छत्रटी ‘न’ एवम् एवटी
‘म’ ओ छत्रटी ‘ग’ गण मन्निविष्ट इत्येवम्, एतन् नम्र छत्र पीठ अक्षरे यति थाके,
ताहा ‘अपवाह’ छन्द इत्येवम् ।

२२७ । प्रतिचरणविहङ्गरेफाः स्वरर्णोऽर्णवव्यालजीमूतलीला-
करोहामशङ्खादयः ।

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्द
नारायण ।

त्रिदशगणगुरो सुरारे सुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर
श्रीपते माधव ॥

गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधाघोषज
श्रीनिधि ।

बलिदमन नृसिंह शौरे भवान्भोधिघोराण्यसि त्वं निमज्जन्त-
मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥

२२७ । प्रतिचरणेति ।—चरणे चरणे प्रतिचरणं प्रतिपादनित्यर्थः । विहङ्गो रेफो यत्र ते विहङ्गरेफाः अर्णोऽर्णवादयः स्तुः । आदौ नयुगलं ततश्चेत् सप्तरेफाः स्तुत्ता चण्डहृष्टिप्रपातो नाम दण्डक इति पूर्वमुक्तं तत्रैव क्रमशो रेफह्रस्वी अर्णादयो नामानि क्रमशो भव्युः । यथा—नयुगलात् सप्तषु रेफेषु चण्डहृष्टिप्रपातः, षट्सु अर्णः, नवसु अर्णवः, दशसु व्यालः, एकादशसु जीमूतः, द्वादशसु लीलाकरः, तयोदशसु उद्दामः, चतुर्दशसु शङ्खः । आदिना आरामः संगमः सुरामः वैकुण्ठः सारः कासारः विसारः संहारः नीहारः मन्दरः केदारः आसारः सत्कारः संस्कारः सुकुन्दः गोविन्दः सानन्दः सन्दोहः आनन्दः इत्येवं पञ्चदशादिभिः रगणैः चण्डहृष्टिप्रपातादिनामका दण्डका भवन्ति ।

जयेति ।—हे जगदीश ! विष्णो ! त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व वर्त्तस्व ।—
हे शौरे ! त्वं उपेत्य समीपमागत्य भवससार एव अभोधिः समुद्रः तस्य घोरं भयानकं यत् अर्णः जलं तत्र निमज्जन्तं निमग्नं मां अभ्युद्धर उत्तोलय ।

२२९ । अतिपादे षड्वृष्टिप्रपात-दण्डकापेक्षा एकटी 'र' ग्रं अधिक इहेने अर्णोनामक 'दण्डक' इत्य । एहेकप्र क्रमशः एकटी करिवा 'र' ग्रं अधिक इहेना, अर्णव, वाज, जीमूत, लीलाकर, उद्दाम, शङ्ख अष्टति ह्यन् इत्य ।

एवमर्थवादीनामप्युदाहरणानि बोध्यानि ।

२२८ । “प्रचितक”-समभिधो धीरधोभिः स्मृतो दण्डको
नहयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।

सुरहर यदुकुलान्मोघिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्नलोकैकनाथ,
प्रचितकपटसुरारित्रजीहामदन्तावलस्त्रोमविद्रावणे केशरौन्द्र ।
चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्वकार,
प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेव प्रसौद प्रसौद प्रसौद ॥

२२९ । ‘सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः
“कुसुमस्तवकम् ।”

२२८ । प्रचितेति ।—धीरा स्थिरा धीर्येषां तैः नहयात् नगणहयात् उत्तरैः पर-
चर्चिभिः सप्तभिर्यणैः प्रचितकं समभिधा नाम यस्य तथाभूतः दण्डकः स्मृतः कथितः ।

उदाहरणं—सुरहरेति ।—हे सुरहर ! यदुकुलमेव अमोघिः समुद्रः तस्य चन्द्रः
तत् सन्वोधनम् । हे प्रभो ! हे देवकीगर्भरत्न ! हे त्रिलोकैकनाथ ! प्रचिता
वहुलाः कपटा यस्य तथाभूतो यः सुरारित्रजः दानवसमूहः स एव उद्दाम दन्तावल-
स्त्रोमः सत्तद्वृत्तिसंघः तस्य विद्रावणे विनाशे केशरौन्द्र ! चरणनखररूपा ये सुधांशवः
चन्द्राः तेषां छटया दीप्त्या सन्मेषेण निःशेषितः विनाशितः ध्यायिनां स्वचरणचिन्ता-
परायणानां भक्तानां चेतोनिविष्टः चित्तस्थितः अन्वकारो येन तत्सन्वोधनम् । प्रणत-
जनानां यः परितापः स एव उग्रः प्रचण्डः दावानलः तस्य उच्छेदे निर्वापने मेघ-
स्वरूप । प्रसौद अस्मान् प्रतीति शेषः ।

२२९ । याशब्द प्रतिपादे क्रमेण दृश्येते ‘न’ गण, जातौ ‘य’ गण मन्त्रिविष्टे
इय, पण्डितगण ताशब्दे ‘प्रचितक’ नामक दण्डक बलन ।

विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्धु रवामदृशः कुचकुट्मलगः,
 भ्रमरप्रकरेण यथाव्रतमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।
 सनवौनतमालदलप्रतिमच्छवि विश्वदतौव विलोचनहारि वपुः,
 चपलाकचिरां शुक्रवह्निधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगतः ॥

२३० । यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको
 “मत्तमातङ्गलीलाकरः ।”

हेमगौरं वसानोऽशुकं शक्रनीलासिते वर्षाणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्किते,
 तारहारांशुवक्षोभश्चिलमालाच्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सौरिणा ।

२२९ । सगण इति ।—यस्य सप्तविंशत्यक्षरघटितपादे केवलः सगणो वर्तते तं
 कुसुमस्तवकं नाम दण्डकं बुधाः प्रवदन्ति इत्यर्थः ।

विरराजति ।—यदीयकरः यस्य हस्तः कनकद्युतिवत् स्वर्णकान्तिवत् वन्धुरा मनोज्ञा
 या वामदृक् रमणी गोपरमणीत्यर्थः, तस्याः कुचकुट्मलगः कोरकवत्कुचमण्डलस्य
 सन् भ्रमरप्रकरेण मधुकरसमूहेन आवृता वेष्टिता मूर्च्छिद्यस्तथा भूतः अशोकलतायाः
 विलसन् शोभमानः यः कुसुमस्तवकः स इव विरराज शुश्रूमे । नवौनं नूतनं यत्
 तमालदलं तत्प्रतिमच्छवि तत्तुल्यकान्ति अतीव सातिशयं विलोचनहारि नेत्रप्रीतिकरं
 वपुर्विधत् दधत्, चपलायत् विद्युदिव कचिरा मनोज्ञा या अशुकवह्निः सत्तरीयवसन-
 लता तां धरतीति तथोक्तः सः हरिः मदीयं हृत् हृदयमेव अम्बुजं तस्य मध्यगतः अस्तु ।

२३० । यद्वेति ।—यत्र दण्डको प्रतिपादं स्वेच्छया परं केवलं रेफो गुम्फितः
 निवहः स्यात् स मत्तमातङ्गलीलाकरो नाम दण्डको भवेत् ।

हेमिति ।—शक्रनीलासिते इन्द्रनीलमणिवत् असिते श्यामवर्णे स्पष्टः समुज्ज्वलः
 दिव्यः मनोहरः यः अनुलेपः कस्तूरिकाद्यनुलेपनद्रव्यं तेन अङ्किते लिखे वर्षाणि

२२२ । यांशत्र ममल पादशुनि केवलं ‘न’ गणेशे गठितं इव, तांशके
 पण्डितगण ‘कूस्मसुवक’ छन्दः वनिशा थाटकेन ।

अञ्जनाभास्वरेणोन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरोद्भासहासोन्मिकोत्तूहलैः
 कंसरङ्गाद्रिगः पातु वञ्चक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥
 २३१ । लघुगुर्निर्जेच्छया यदा निवेश्यते तदेष दण्डको
 भव-“त्यनङ्गशेखरः ।”

उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः
 रतिखट्वस्त्रनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
 इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुज्जिगन् सुरारिरङ्गुताम्,
 प्रदोषकालसङ्गमोहसन्धना मनोजकेलिकौतुकौ करोतु वः कृतार्थताम् ॥

शरीरे हेमगौरं काञ्चनवत् पीतवर्णं अंशुकं वस्त्रं वसानः परिदधत् तारहारस्य
 मुक्ताहारस्य अंशुर्वन्न तथा भूतं वच्चः वच्चःस्त्रलं एव नभः आकाशं तस्मिन् चित्र-
 मालाच्चितः चित्रा विचित्रा या माला तथा अक्षितः समलङ्कृतः । मन्त्रा रम्या वा
 भूषा तथा उज्ज्वलं अङ्गं यस्य सः । अञ्जनाभास्वरेण नीलास्वरेण इन्दुचन्द्रः कुन्दः
 कुन्दपुष्पं तदामः तत्तुल्यवर्णविशिष्टो देहो यस्य तथाभूतेन सौरिणा बलरामेण समं
 सह लीलापरिहासानां ऊर्ध्वभिः परस्परभिः कौतूहलैश्च उपलक्षितः । कंसस्य यः
 रङ्गः रणभुनिः स एव अद्रिः पर्वतः तत गच्छतीति तथोक्तः गतिक्रीडया गतिखीलया
 मत्तमातङ्गलीलाकरः मत्तो यो मातङ्गो हस्ती तस्य लीलां विलासं करोतीति तथोक्तः,
 चक्रं पाथी यस्य सः श्लेषः वो युष्मान् पातु रचतु ।

२३१ । लघुरिति ।—यदा निजेच्छया आदौ लघुसतो गुरुवर्णः क्रमेण निर्विश्रुते
 तदा अनङ्गशेखरो नाम दण्डको भवेत् ।

उदेत्यसौ ।—हे राधिके ! अद्य इदानीं पुरः पूर्वस्यां दिशि सम्मुखभागं
 च विजृम्भमाणाः समुज्जसन्त्यः गौरदीधितयो यस्य तथाभूतः असौ सुधाकरः चन्द्रः

२७० । याशंश्च प्रतिपाद केवल 'व' गणे गठित इव, ताशाके
 'मत्तमातङ्गलीलाकर' पठ्यते ।

२३२ । यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधै-
 “रशोकपुष्पमञ्जरी”ति ।

मूर्द्धि चारुचम्पकसजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु,
 कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरौवतंसको गले च कान्तकेशरोपकृतमदाम ।
 फुल्लनागकेशरादिपुष्परैणुरूपयं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
 केशवः पुनातु वः स्वपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विह्वलः ॥

एते दण्डकाः ।

उदेति, इति विलोकय पश्य । असौ कलाकुतूहलेन शिल्पकौतुकेन हेतुना, चारुचम्पकैः
 रत्ना कामस्त्रिया सहस्रेण निर्मितः अनङ्गशेखरः अनङ्गस्य कामदेवस्य शेखरः शिरोभूषणं
 किं इति प्रमोदकारिणीं आनन्ददायिनीं प्रियाप्रसादलक्षणां प्रियायाः राधिकायाः
 प्रसन्नताविधायिनीं अङ्गुतां गिरं समुदगिरन् ब्रुवन् मनोजः कामः तस्य केलिकौतुकी
 क्रीडासमुत्सुकः प्रदोषकाले यः सङ्गमः तस्मिन् उल्लसन् आसन्नं मनो यस्य तथाभूतः
 सुरारिः श्रीकृष्णः वः युष्माकं कृतार्थतां अभीष्टपूरणं करोतु ।

२३२ । यवेति ।—यत्र क्रमात् गुरोः परो लघुर्बर्णो दृश्यते स बुधैः अशोकपुष्प-
 मञ्जरीनाम दण्डकः कथ्यते ।

मूर्द्धीति ।—मूर्द्धिं मस्तके चारुः रमणीया सा चम्पकस्रक् चम्पकपुष्पमाला
 तथा सलीलवेष्टनं मनोरमवन्धनम् । कचेषु कुन्तलेषु लसन्ति शोभमानानि खवङ्गानि
 कुसुमानि चारुचन्द्रिका रमणीयमल्लिका पुष्पञ्च । कर्णयोः अशोकपुष्पमञ्जरौवतंसकः
 अशोकपुष्पमञ्जरौवतभूषणं गले कान्तं मनोहरं केशरोपकृतं वकुलपुष्परचितं
 दाम माख्यं तनौ कलीवरे विचित्रं फुल्लानां प्रस्फुटितानां नागकेशरादिपुष्पाणां रेणुभिः

२३१ । श्लेषार्थं ये छन्दे एकटी लघू ७ एकटी शुरु एहे क्रमे अकर
 मन्निवेश करे दहेवे, तांशोर नाम “अनङ्गशेखर” ।

२३३ । यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपर-
दण्डकः “सिंहविक्रीड” नामा ।

२३४ । स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स
दण्डकः स्मृतो जयत्य “शोकमञ्जरी ।”

२३५ । यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया
रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको “मत्तमातङ्गलीलाकरः ।”

कथं रञ्जनं इति एवमकारेण उपात्तो विरचितो वेशो येन तथाभूतः स्वप्नमूषितः
स्वकीयेः पुष्पैरलङ्कितः अत्र कानने विहसुं आगतः स मूर्ध्निमान् शरीरो वसन्त इव
वसन्ताख्य ऋतुरिव स्थितः केशवः वो युष्मान् पुनातु ।

२३३ । यकारेति । कवीच्छानुरोधात् कवेरभिप्रायानुसारेण निवर्त्ययितैः
यकारैर्यग्यैः सिंहविक्रीडनामा विशुद्धः अपरः प्रसिद्धो दण्डको भवेत् ।

२३४ । स्वेच्छयेति ।—उदारधीर्यस्य तथाभूतः कविः यदि स्वेच्छया क्रमेण
रजौ गणौ संनिवेशयति तदा स दण्डकः अशोकमञ्जरी नाम स्मृतः ।

२३५ । यत्र कविः पाठसौकर्यसापेक्षया स्वेच्छया रेफान् रगणान् रोपयति
निवेशयति स दण्डकः धीरैः बुधैः मत्तमातङ्गलीलाकरः स्मृतः ।

२०२ । ये छन्दे प्रतिपादने प्रथमतः एकटी गुरु गतरे एकटी लघु
एहेकूपे अक्षरं सन्निवेशं कर्त्तुं इष्टं, तांश पण्डितगण कर्त्तुकं ‘अशोकमञ्जरी’
नामे कथितं इहेष्टं थाके ।

२०३ । कविरं श्रेष्ठाक्रमे केवलं यकारद्वारा प्रतिपादं रचितं
इहेले ‘सिंह-विक्रीड’ नामकं दण्डकं इहेष्टं थाके ।

२०४ । ये छन्दे प्रतिपादने प्रथमं ‘र’ गतरे ‘ज’ एहे भावे परस्परं
‘र-ज’ गण पण्डितगणकर्त्तुकं सन्निवेशितं इष्टं, तांश ‘अशोकमञ्जरी’ दण्डकं
नामे थात ।

২২৬ । নযুগলগুরুযুগেবং যকারাঃ কবীচ্ছানুরোধাত্, তদা যং
বচ্ছন্তে এষোঃপরো দৃষ্টকঃ পণ্ডিতৈরীরিতঃ 'সিংহবিক্রান্ত'নামা ।

ইতি হত্तरवाकरपरिशिष्टे ।

इति कन्दोमञ्जर्यां समवृत्ताख्यो द्वितीयः स्तवकः ।

तृतीयः स्तवकः ।

अथार्द्धसमवृत्तम् ।

स स स लग भ भ भ
२२७ । विषमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भादगुरुका-
ग ग
“वुपचितम् ।”

द्विरावृत्त्या श্লোকः पूरयितव्यः ।

২২৬ । আদৌ নগণ্যত্বং ততো গুরুত্বং ততশ্চেৎ যগণা বচ্ছন্তে নিবध्यন্তে তদা
সিংহবিক্রান্তনামা অপরো দৃষ্টকঃ পণ্ডিতৈরীরিতঃ ।

২৩৫ । যে ছন্দে কবি যেচ্ছায় পাঠ্যমৌক্যার্থে কেবল 'র' গণ
সন্নিবিষ্ট করেন, তাহা পণ্ডিতগণকর্তৃক 'মন্ত্যাতল্লীলাকর' দণ্ডকনামে
কথিত হয় ।

২৩৬ । বাহ্যর প্রতিপাদে কবিদের ইচ্ছাক্রমে প্রথমতঃ দুইটা 'ন'
একটা 'ল' দুইটা 'গ' এবং পরে 'ব' গণ মাত্র সন্নিবিষ্ট হয়, তাহা 'সিংহ-
বিক্রান্তনামক' অপর দণ্ডক বলিয়া জানিবে ।

(সমবৃত্ত অকরণ সমাপ্ত) ।

સ સ સ લ ગ ન મ

૨૩૮ । અયુજિ પ્રથમેન વિવર્જિતં દ્રુતવિલમ્બિતકં

મ ર

“હરિણપ્લુતા ।”

। । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ । । ૬ ।

સ્ફુટફેનચયા હરિણપ્લુતા વલિમનોજ્જતટા તરયોઃ સુતા ।

કલહંસકુલારવશાલિની વિહરતો હરતિ સ્મ હરેર્મનઃ ॥

ઉદાહરણ—ચરેતિ ।—આરવેગવતી કામમત્તા વ્રજરામા વ્રજાઙ્ગના કૈશવચંચરૈઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય વંશીધ્વનિમિઃ અતિમુગ્ધાં અત્યર્થં મોહતં પ્રાપ્તા અતएव ગુહ્યન્ શ્વયુરાદિગુહ્યજનાન્ ન ગણયન્તી તેભ્યો લજ્ઞાદિકમકુર્વ્યતી સતી રમસાન્ ચિત્તવેગાન્ હર્ષાન્ વા કેલિ-નિકુલ્લગ્નઘ્રાયા ક્રોડાર્થકલતામણ્ડપાય જગામ ।

૨૩૯ । અયુજીતિ ।—પૂર્વ્વે દ્વાદશાચરણત્તપ્રસજ્જે “દ્રુતવિલમ્બિતમાહ નમી ભરૌ” इति દ્રુતવિલમ્બિતલચણમુક્તમ્ । તદેવ દ્રુતવિલમ્બિતં અયુજિ વિષમે પાદે પ્રથમાચરણ વિવર્જિતં સત્ હરિણપ્લુતા નામ વૃત્તં ભવેત્ ।

ઉદાહરતિ—સ્ફુટેતિ ।—સ્ફુટઃ શોભમાનઃ ફેનચયઃ ફેનસમૂહઃ યસ્યાઃ સા હરિણાનાં સ્વગાનાં પ્રુતં લમ્ફનેન ગમનં યત્ત તથા મૂતા, વલિમિઃ પૂજીપકરણપુષ્પદૂર્વ્યાદિમિઃ મનોજ્ઞં તટં યસ્યાઃ સા કલહંસકુલારવશાલિની તરયોઃ સુતા યમુના, વિહરતઃ વિચરતઃ હરેઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય મનઃ હરતિ સ્મ આચકાર્ધં ।

૨૪૦ । પ્રથમ ઓ તૃતીય પાદે યદિ દોષક હ્રન્નેર પ્રથમાક્ષરશૂન્યા હ્ય એવં દ્વિતીય ઓ ચતુર્થપાદે દોષક હ્રન્નેર ભક્ષણ મજ્ઞ હ્ય, તવે તાહાં ‘વેગવતી’ હ્રન્નઃ ।

૨૪૧ । યદિ વિષમપાદે દ્રુતવિલમ્બિતલચણેર પ્રથમ અક્ષર શૂન્યા હ્ય ઓ મમપાદે ઉક્તહ્રન્નેર ભક્ષણ થાકે, તવે તાહાં ‘હરિણપ્લુતા’ હ્રન્ન હ્ય ।

न न र ल ग न ज ज र

२४० । अयुजि ननरत्ना गुरुः समे 'तदपरवक्त'मिदं नजौ जरौ ।

1 1 1 1 1 5 1 5 1 5 1 1 1 1 5 1 1 5 1 5 1 5

स्तुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।

मृगयुवतिगणैः समं स्थिता ब्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ॥

(क) वैतालीयं पुष्पिताग्राञ्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकम् ।

न न र य न

२४१। अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजी

ज   ज   र ग

जरगाश्च “पुष्पिताग्रा ।”

२४० । अयुजिनेति ।—अयुजि विषमं पादं ननरत्नगा गुरुय, समं द्वितीये पादे
नजौ, त्रौ च गणौ यदि तदा तदिदं वृत्तं अपरवक्तुं नाम ।

स्फुटति ।—ब्रजवनिता ब्रजस्त्रियः तं माघं श्रीकृष्णं स्फुटाः प्रव्यक्ताः सुमधुरा-
याः वेषुगीतयः वंशीध्वनयः ताभिः अपरं असाधारणं वक्तुं मुखं यस्य तथाभूतं प्रसिद्ध-
वंशीवादकमित्यर्थः, अवेत्य ज्ञात्वा मृगयुवतिगणैः हरिणीभिः समं सह धृतः चित्तविभ्रमो-
याभिस्ताः विभ्रान्तचित्ताः सत्यः स्थिताः श्रीकृष्णस्य वंशीगीतियवणेन ब्रजस्त्रियः हरिणी-
गणाय तुल्यं सुग्धा अभूवन् इत्यर्थः ।

(क) वैतालीयं पुष्पिताग्राच्च नाम वक्ष्यमाणं हृत्तं अपरवक्त्रकमिच्छन्ति, अनयो-
रपरवक्त्रमेव संज्ञेति इच्छन्ति न तु पृथक्त्वमिति ।

২৪০। যাহার বিষমপাদে 'ন' 'ন' 'র' 'ল' ও একটি গুরুবর্ণ থাকে,
ও সমপাদে 'ন' 'জ' 'জ' 'র' গণ থাকে, তাহা "অপরবক্তৃ" ছন্দঃ।

२४३ । भद्रयमोजगतं गुरुणो चेद् युजि च नजौ ज्ययुतो
“द्रुतमध्या” ।

२४४ । ओजि तपरो जरौ गुरुश्चेन् मसौ जगौ ग् “भद्रविराड्”
भवेदनोजे ।

२४५ । असमि सजौ सगुरुयुक्तौ “केतुमती” समे भरनगाद् गः ॥

यद्वोचदिति । सुन्दरी काचिद् गोपाङ्गना परितः समन्तात् संसमयेन चक्षुषा
उदीक्ष्य यद्वचनं अवोचत् दुर्वचं अन्यथा स्त्रिया वक्तुमशक्यं तद्वचनं कोमलरस्य
शीलणस्य अपि विषयं विदधीत जनयेत् ।

यद्वोचतेति ।—मानिनौ चन्द्रियकुलगीरवाभिमानशालिनौ द्रोपदी संसमयेन
स्नेहवहुलेन चक्षुषा विज्ञाननेत्रेण परितः समन्तात् वीक्ष्य विचार्य यत् वचनं अनोचत्
उक्तवती, वागधिपस्य ब्रह्मपतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यं तद् वचनं विषयं विदधीत ।
अथवा अन्यदुर्वचं तद् वचः वागधिपस्यापि अन्यस्य का कथा विषयं विदधीत ।

२४२ । यदि विषयपादद्वये दृष्टेौ ‘ज’ ‘झ’ गं ‘उ’ समपादद्वये ‘ज’
‘ड’ ‘ड’ ‘न’ ‘ग’ गण सन्निविष्टे ह्य, तदेव “सुन्दरी” छन्द इत्य ।

२४३ । यदि ऽञ्ज अर्थाञ्च विषय पादे त्रिनटी ‘ड’ एवः दृष्टेौ ऽङ्गवर्ण
सन्निविष्टे ह्य एवः समपादे ‘न’ ‘ल’ ‘झ’ ‘ग’ गण पादे, तदेव तादा
‘कृतमध्या’ छन्द इत्य ।

२४४ । विषयपादे ‘ड’ ‘झ’ ‘र’ ‘उ’ ऽङ्गवर्ण एवः अर्थाञ्च समपादे ‘ज’
‘ज’ ‘झ’ ‘ग’ दृष्टेौ ‘ग’ गण पादिके ‘ड’ ‘विराट्’ छन्द ।

२४५ । विषय पादे ‘ज’ ‘झ’ ‘ज’ ‘उ’ ऽङ्गवर्ण एवः समपादे ‘ड’ ‘र’
‘न’ ‘ग’ ‘ग’ गण सन्निविष्टे दृष्टेौ ‘केतुमती’ छन्द इत्य ।

२४६ । “आख्यानकी” तौ जगुरु ग ओजि जतावनोजि जगुरु
गुरुश्चेत् ।

२४७ । जतौ जगौ गो विषमे समे चेत तौ जगौ ग एषा
“विपरीतपूर्व्या” ।

२४८ । स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेद् जरौ जरौ गुरुर्जवात्
“परामतीयम्” ।

इति वृत्तरत्नाकरे ।

२४९ । अयुजि ननभमाः समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा
“कौमुदी” ।

२५० । यटि विषमे भवतो नजौ जरौ सजयाः समे तु रलौगो
“मञ्जुसौरभम्” ।

२४७ । विषमपादे द्वेष्टे ‘त’ एकटि ‘ज’ ओ द्वेष्टे षुक्कवर्ण एवम् सम-
पादे ‘ज’ ‘त’ ‘ज’ ओ द्वेष्टे षुक्कवर्ण धाकिले, ‘आख्यानकी’ छन्द इत्य ।

२४९ । विषमपादे ‘ज’ ‘त’ ‘ज’ ‘ग’ ‘ग’ गग सन्निविष्टे एवम् समपादे
द्वेष्टे ‘त’ एकटि ‘ज’ ‘ग’ ‘ग’ एहे गग षुलि सन्निविष्टे इहेले ‘विपरीतपूर्व्या’
छन्द इत्य ।

२४८ । विषमपादे ‘र’ ‘ज’ ‘र’ ‘व’ एवम् समपादे ‘ज’ ‘र’ ‘ज’ ‘र’
ओ षुक्कवर्ण सन्निविष्टे इहेले “परामती” छन्द इत्य (केह केह ईहाके
जवां परामती बलेन)

२४९ । विषमपादे ‘न’ ‘न’ ‘त’ ‘त’ एवम् समपादे द्वेष्टे ‘न’ द्वेष्टे
‘र’ सन्निविष्टे इहेले “कौमुदी” छन्द ।

२५० । यदि विषमपादे ‘न’ ‘ज’ ‘ज’ ‘र’ ओ समपादे ‘ज’ ‘ज’ ‘व’
‘र’ ‘ल’ ओ ‘ग’ सन्निविष्टे इत्य, तवे ‘मञ्जुसौरभ’ छन्द इत्य ।

२५१ । विषमे सजसा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु

“मा[का]लभारिणीयम्” ।

इति वृत्तरत्नाकरपरिग्रहे ।

इति छन्दोमञ्जर्यामर्हसमाख्यस्तृतीयः स्तवकः ।

—*—

चतुर्थः स्तवकः ।

—(*)—

अथ विषमवृत्तम् ॥

स ज स ल न स ज ग

२५२ । प्रथमे सजौ यदि सलौ च, नसजगुरुकाण्यनन्तरम् ।

भ न भ ग स ज स ज ग

यद्यथ भनभगाः स्युरथो, सजसा जगौ च भवतीय-“सुदृगता” ॥

। । ५ । ५ । । । ५ । । । । ५ । ५ । ५

विलंलास गोपरमणौषु तरणितनया प्रभोजता ।

५ । । । । ५ । ५ । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ।

कृष्णनयनचकोरयुगे दधतौ सुधांशुकिरणोर्ध्वविषमम् ।

२५२ । प्रथम इति । —यदि प्रथमे पादे सजौ सलौ च स्याताम्, अनन्तरं द्वितीय-

चरणे इत्यर्थः, नसजगुरुकाणि स्युः अथो अनन्तरं तृतीये पादे यदि भनभगाः स्युः अथो

अनन्तरं चतुर्थे पादे सजसा जगौ च स्युस्तदा इयं उदृगता नाम वृत्तभवति ।

२५३ । विषमपादे ‘ज’ ‘न’ ‘ज’ उ इहेनै उ कवर्ष एवः मभपादे ‘ज’

‘ल’ ‘न’ उ ‘व’ गण मन्निविष्टे इहेने ‘नान्तात्रिणी’ इत्येव ।

२५४ । त्रयमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रनभगेर्यथितं कथयन्ति "सौरभक"मेतदौदृशम् ॥

। । ५ । ५ । । । ५ । । । । ५ । ५ । ५

परिभूतफुल्लशतपलवनविस्तृतगन्धविभ्रमा ।

कस्य हृत् हरतौ हृ हरि सुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥

२५५ । नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके ।

तदुदितसुकुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं

यथोद्गता ॥

२५४ । त्रयमिति ।—इह विषमवृत्ते त्रयमेव यदि त्रयं पादत्रयं उद्गतासदृशमेव तृतीयं पदं पादः रनभगेरिवत् सत् अन्यथा अन्यप्रकारं उद्गताभिन्नमित्यर्थः, जायते तदा इदृशं एतत् वृत्तं सौरभकं नाम कथयन्ति ।

परिभूतेति । हे हरे ! परिभूतः पराजितः फुल्लानां विकसितानां शतपलवनानां पद्मवनानां विस्तृतगन्धविभ्रमः दिग्व्याप्तसौरभविलासः यया सा अद्भुता अतिविचित्रा एकस्यैव सुखपद्मस्य सौगन्धलेशेन समस्तपद्मवनविसारिसौरभं पराभूतमिति वैचित्र्यम् । तव सुखपद्मसौरभकला इह जगति कस्य हृत् चित्तं न हरति सर्वस्यैवेत्यर्थः ।

२५५ । नयुगमिति ।—तृतीयके चरणे यदि नयुगलं सगणयुगलं भवति, शेषः

२५७ । उद्गतां लक्षणां यथा—प्रथमपादे 'न' 'ख' 'न' 'न', द्वितीये पादे 'न' 'न' 'ख' शुद्धवर्ण, तृतीये 'ड' 'न' 'ख' 'न' 'उ' 'न', चतुर्थे 'न' 'ख' 'न' 'ख' 'न' गण धाकितेन "उद्गता" इत्यर्थः ।

२५८ । वाशान्तिनै पाद उद्गता इन्द्रेण शान्ति एव तृतीये पादौ अग्रे प्रकार, 'न' 'न' 'ड' 'न' वाशान्तिनै इत्यर्थः, इति 'सौरभक' नाट्य कथितम् ।

व्रजसुन्दरीसमुदयेन मुदितमनसा सा पीयते ।

हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं सुरारिसुखचन्द्रविद्रुतम् ॥

भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेऽत्र छन्दस्तदधुनोच्यते ॥ (क)

२५६ । 'वक्त्रं' युग्म्यां मगौ स्यातामब्धे र्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

वक्त्राभोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

वल्लवौनां सुरारातश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥

अन्यत् सकलं यथा उदगता तथा भवति तदा उरुमतिभिः धीमद्भिः तद्वृत्तं ललितं नाम उदितं उक्तम् ।

व्रजिति ।—सुरारिसुखचन्द्रविद्रुतं श्रीकृष्णसुखचन्द्रनिःसृतं ललितं मनोज्ञं अमृतकं हिमकरगलितमिव चन्द्रविनिर्गतं अमृतमिव व्रजसुन्दरीसमुदयेन व्रजरमणो-
समूहेन मुदितं प्रीतं मनो यस्य तथाभूतेन सता पीयते सा ।

(क) भवत्यर्द्धति ।—वक्त्रं वक्त्रनामकं वृत्तं कदाचन कदाचित् अर्द्धसमं विषमञ्च भवति, तयोर्द्वयोः वृत्तयोः उपान्ते सममवर्णपर्यन्ते यत् छन्दः अक्षरविन्यासप्रणाली तत् अधुना उच्यते । उपान्ते इति कथनात् अन्ते कोऽपि नियमो नास्तीति अव-
गन्तव्यम् ।

२५७ । बाह्यत्र तृतीये पादे इहेटी 'न' इहेटी 'म' एवं अपर भाग उद्गतात् डुना, ताहा पण्डितप्रकर्तृक "ललित" नामे कथित ।

(क) वक्त्रनामक छन्द कथनञ्च अर्द्धमय कथनञ्च विषम इहेटी धातेक ।
ताहार उपास (मधुम वर्ण पर्यास) छन्दानिग्रम कथित इहोत्तेह ।

२५७ । युजोश्चतुर्थतो जेन "पथ्यावक्त" प्रकीर्तितम् ॥

रासकैलिसदृणस्य कृणस्य मधुवासरे ।

आसौद् गोपमृगाक्षीणां पथ्या वक्तमधुसुतिः ॥

२५८ । पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठञ्च जानीयात् शेषेष्वनियमो मतः ॥

२५६ । वक्तमिति ।—अनुष्टुभि अष्टाक्षरघटिते वृत्ते युग्म्यां द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां य लोपे पञ्चमी, द्वितीयचतुर्थपादौ आश्रित्य सगौ स्यातां समयोः पादयोः प्रथमतस्तत्परो वर्णां गुरवो गन्धनीयाः । अञ्च्यतुर्थवर्णात् परं यः यगणः गन्धनीयः । एवञ्च तदा वक्तं नाम ख्यातम् ।

वक्ताम्भोजमिति ।—वक्ताम्भोजं गोपाङ्गनानां सदा स्मरं मन्दहासान्वितं विकसित-
मित्यर्थः । सुखाम्भोजं तथा फुल्लं विकसितं चचुर्नीलोत्पलं सुरारातेः श्रीकृष्णस्य
चैतोभङ्गं उच्चैः सातिशयं जहार आचकष्य ।

२५७ । युजोरिति ।—युजोः समयोः पादयोः चतुर्थतयतुर्थाचरात् परं जेन
जगणेन युक्तं पथ्यावक्तं नाम प्रकीर्तितम् । एतेन द्वितीयचतुर्थपादयोः पञ्चमसप्तम-
वर्णां लघू षष्ठो गुरुः अन्यत्र कोऽपि नियमो नास्तीति प्रतिपादितम् ।

रासिति ।—गोपमृगाक्षीणां गोपाङ्गनानां वक्तमधुसुतिः वदनमुधाविन्दुः मधुवासरे
चैत्रमासीयदिवसे रासकैलिसदृणस्य रासक्रीडादपान्वितस्य कृणस्य पथ्या अनुकूला
आसौत् । गोपाङ्गनानां वदनमुधापानेनैव कृणस्य रासकैलिसदृणा निवृत्तेति ।

२५८ । पञ्चममिति ।—सर्व्वत्र सर्व्वस्मिन् वक्तो श्लोके वा द्विचतुर्थयोः पादयोः
पञ्चमं सप्तमञ्च अक्षरं लघु षष्ठञ्च अक्षरं गुरु जानीयात्, एतेन चतुर्थवर्णात् परं जगणः

२५७ । यदि अष्टोत्तरवृत्ते द्वितीयं च चतुर्थं पादे 'य' 'ग' पत्रे चतुर्था-
क्षरेन पत्र 'य' गण थोके, तत्रे वाह "वक्तु" नामक छन्दः ।

२५९ । मयपादे चतुर्थाक्षरेन पत्र 'ज' गण मन्निविष्टे इत्येने 'पथ्यावक्तु'

बुद्ध ह्य ।

प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्तृलक्षणम् ।

लोकेऽनुष्टुपि विख्यातं तस्याष्टाचरता मता ॥ *

इति वक्तम् ।

इति छन्दोमञ्जर्यां विषमवृत्ताख्यचतुर्थः स्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ मातावृत्तम् ।

लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्थ्यायाः ॥ (क)

प्रयोक्तव्य इत्यायातम् । अत्र च प्रथमवर्णात् परं रगणौ न प्रयोक्तव्य इति विशेषो-
ऽवगन्तव्यः । शेषेषु अक्षरेषु अनियमः मतः नियमो नास्तीति ज्ञातव्यम् । प्रथम-
तृतीयपादे प्रथमाक्षरात् परं मणौ गणौ न प्रयोक्तव्यौ, चतुर्थवर्णात् परञ्च मणौ न
प्रयोक्तव्यौ इति नव्या मन्वन्ते, यन्त्रकारस्तु शेषेष्वनियमो मत इत्युक्ता नव्यमतविरोध्येव ।

* प्रयोग इति ।—केऽपि पण्डिताः प्रयोगे लोके एतत् पूर्वकथितं वक्तृलक्षणं
प्रायिकं बहुलं प्राहुः कथयन्ति । लोके तु अनुष्टुप् इति वृत्तं कथितं तस्य अष्टाचरता
मता अष्टाभिरक्षरैर्निबद्धमनुष्टुपवृत्तं स्यात् ।

(क) आर्थ्यायाः प्रथमार्द्धे निरूपयति—लक्ष्मैतदिति ।—गोपेताः अन्ते गुर्वैका-
चरयुक्ताः सप्तगणाः प्रथमार्द्धे प्रयोक्तव्याः । इह आर्थ्यायाः प्रथमार्द्धे विषमे प्रथम-

२६८ । अनुष्टुप्ते मर्कट पक्ष्म वन नद्यु, वितीव्र ७ चतुर्थ पादस्य मण्डमा-
क्षर नद्यु, एवम् षष्ठाक्षर ७ ; अवशिष्टे वर्णे विशेष कोन ७ नियम नाहै ।

* श्लोकेन प्रयोगे के० के० एहै वक्तृलक्षणं प्रायिकं वनेन,
उहै अनुष्टुप् वनिश्रयात एवम् तांशते 'अष्टाक्षरता' आहै ।

षष्ठे द्वितीयलात् परके नृल् सुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ (ख)

द्वितीयपञ्चमसप्तमगणेषु जः आद्यन्तलघुमध्यगुरुद्वयो जगणः न भवति । षष्ठो गणः जस्तु पूर्वोक्तो जगणो वा नलघु चतुर्लघुद्वयो लघुसहितनगणो वा भवति । नञ लघुय तयोः समाहारः नलघु । आर्याया एतत् लक्ष लक्षणं नियतं निश्चितं भवति । सप्तमगा इति ।—‘ज्ञेयाः सव्वादिमध्यान्तगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।’ इति पूर्वोक्तचतुर्मात्रात्मकसप्तमगाः । ‘एकमात्रो भवेद्द्वयो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते’ इत्येकमात्रया एकलघुः, मात्राद्वयेन च एकगुरुर्ज्ञातव्यः । एतेन लघुवतुटयं लघुद्वयसहितैकगुरुः गुरुद्वयं वा चतुष्कलगणो बोध्यः, यथा,—कृष्णः १ (५५) शिशुः सु २ (१५) तो मे ३ (५५) वल्लवः ४ (५५) कुलटा ५ (१५) भिराट् (१५) ६ तो न ग ७ हे इति अन्ते गोपेतः एवं सप्तमगा गणनीयाः । गोपेता इति मात्राद्वयोपलक्षणम् तेन अन्ते लघुद्वये प्रयोक्तव्येऽपि न क्षतिः । अतएव सर्वलघुरपि आर्या भवतीति कीचिन्मथ्यन्ते, अपरे तु आर्याया दीर्घान्ता नियतेति कथयन्ति ।

(ख) आर्याया यतिनियममाह—षष्ठे इति ।—षष्ठे गणे नृल् । । । । नगण-सहितले चतुर्लघुरूपे सति । नञ लय तयोः समाहारः नृलं तस्मिन् । द्वितीयलात् द्वितीयलघोः पूर्वं सयतिपदनियमः यतिः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । परके सप्तमे गणे नृले सति सुखलात् प्रथमलघुवर्णात् पूर्वं सयतिपदनियमः । एतेन यदा षष्ठगणचतुर्लघुरूपो भवति तदा प्रथमलघो यतिः । यदा तु सप्तमगणचतुर्लघुरूपः तदा षष्ठगणात् परमेव यतिः प्रयोक्तव्या इति विस्पष्टार्थः । आर्यायाः शेषार्द्धं लक्षयति—चरमे इति । चरमेऽर्द्धे शेषार्द्धे षष्ठो गणः लः एकलघुर्भवति । अन्यत् सर्वे प्रथमार्द्धवत् ज्ञेयम् । परार्द्धेऽपि यतिनियमो यथा—चरमेऽर्द्धे परार्द्धे पञ्चमके गणे नृले सति तस्मात् प्रथमलघुवर्णात्

(क) आर्याया प्रथमार्द्धे अष्टौ एकटी श्रुत्युक्त मष्ट गण मन्निविष्टे इहेव । प्रथमार्द्धेऽष्टौपादे प्रथम, तृतीय, पञ्चम ७ मष्टम गणे आश्रित नञ् मध्यगुरु ‘ज’ गण मन्निविष्टे इत्येव ना । अपरार्द्धे षष्ठे गण श्रुत्या ‘ज’ ७ ‘न’ नञ् आर्याया जगण Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

କ୍ଷଣାଃ ଶିଶୁଃ ସୁତୋ ମେ ବହ୍ନବକ୍ତୁଳଟାଭିରାହତୋ ନ ଗଢ଼େ ।

କ୍ଷଣମପି ବସତ୍ୟସାବିତି ଜଗାଦ ଗୋଷ୍ଠୀଂ ଯଶୋଦାର୍ଥ୍ୟାଂ ॥

ବନ୍ଦାବନି ସଲୌଳଂ ବଲ୍ଲୁଫ୍ଲମକ୍ଷାଞ୍ଜନିଚ୍ଛିତତନ୍ତୁଯଷ୍ଠିଃ ।

ସ୍ମେରମୁଖାର୍ପିତବିଷ୍ଣୁଃ କ୍ଷଣୋ ଯଦି ମନସି କାଃ ଶ୍ଵର୍ଗଃ ॥

ପଥ୍ୟା ବିପୁଳା ଚପଳା ମୁଖଚପଳା ଜଘନଚପଳା ଚ ।

ଗୌତ୍ୟୁପଗୌତ୍ୟୁଦଗୌତୟ ଆର୍ଥ୍ୟାଗୌତିଷ୍ଠ ନବଧାର୍ଥ୍ୟା ॥ (ଗ)

पूर्वं चतुर्थगणान्ते सयतिपदनियमः । अत्र षष्ठगणस्य एकमात्रारूपत्वेन पराङ्
मावावयकासः । तेन पूर्वार्द्धे विंशत्याद्याः पराङ् सप्तविंशतिमावाः । एतेन आर्था-
वृत्तपञ्चाशन्मावाघटितं स्यादिति आर्थाया भागद्वयं तदन्ते यतिरिति केषाञ्चिन्मतम् ।
बह्वक्ष आर्थायाः पादचतुष्टयं तदन्ते यतिनियम इति कथयन्ति, 'गुणलेषु पादः
स्वा'दित्यग्निपुराणोक्तेः परपञ्च एव समोचीनतया प्रतिभाति । गुणलघुमेदेन आर्थाया
बहुधा संज्ञामेदः पितृलादावनुसन्धेयः । विषमपादस्थजगणस्य दोषो यथा—“यस्याः
प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमस्थानेषु जगणो निवध्यन्ते सा आर्था गुर्विणीव गुणरहिता रसा-
ननुगुणा दोषमावहति” इत्यादि ।

(ग) क्खण इति ।—आर्था सम्मानार्हा यशोदा नन्दपତ୍नी गोଷ୍ଠୀଂ ରମଣୀସମାଜେ
इति वक्ष्यमाणं जगद कथयामास, यथा,—मे मम असौ शिशुः नतु प्रवीणः सुतः
क्खणः बह्वक्कुलटाभिः गोपजातीयदुश्चरित्राभिः रमणीभिः आहतः कुलेन स्थानान्तरं
नीतः अतएव क्षणमपि गृहे न वसति न तिष्ठति । अत्र चतुष्कलविच्छेदो यथा—

(थ) यष्ठ गणे 'न' ও 'ল' অর্থাৎ চারিটি লঘু থাকিবে, দ্বিতীয় লঘুর
পূর্বে যতি নিম্নম থাকিবে, সপ্তমগণে 'ন' 'ল' ও প্রথম লঘুর পূর্বে যতি
থাকিবে । ইহাতে বধন যष्ठ গণ চারিটি লঘুরূপ হইবে ; তখন প্রথম লঘুতে
যতি এবং সপ্তম গণ চারিটি লঘুরূপ হইলে যष्ठ গণের পরই যতি । চতুর্মাংস
পঞ্চম গণে 'ন' 'ল' থাকিলে প্রথম লঘুবর্ণের পূর্বে চতুর্থ গণের অস্ত
যতি থাকিবে । যष्ठ গণ একমাত্রক বলিয়া পরাংক্রে তিনটি মাংস কম ।

प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्तिता "पथ्या" ॥ (घ)

जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकाच्युतानन्त !

कुरु करुणामिति भणितिः पथ्या भवरोगदुःस्थानान् ॥

ऋणः १ । शिशुः सु २ । तो मे ३ । प्रथमः पादः वल्लव ४ । कुलटा ५ । भिराद्ध ६ ।
तो नम ७ । हे । ग । द्वितीयः पादः । इति प्रथमाह्वे अन्ते गोपेताः चतुष्कलाः
सप्तगणाः । क्षणमपि १ । वसत्य २ । साविति ३ । जगाद ४ । गोष्ठ्या ५ । य ६ ।
इति षष्ठो लः । शोदा ७ । र्था ग । इति द्वितीयाह्वे एकलघुपञ्चगणमुक्ता अन्ते
गोपेताः चतुष्कलाः सप्तगणाः । इति जगणषष्ठार्या ।

इदानीं नलघुषष्ठामार्यां प्रदर्शयति—इन्द्रावन इति ।—इन्द्रावने वल्लगुद्रुमकाख्ये
मनोजपादपक्ष्मणे सलीलं सविलासं निहिता अपिंता स्थापितेति यावत् तनुयष्टियेन
सः स्मरमुखे ईषद्वासन्वितमुखे ह्वेअपिंता वेषुर्वेशी येन सः ऋणः यदि मनसि वर्त्तते
तिष्ठति तदा स्वर्गः कः । एतत् सुखमेव स्वर्गादुत्तमम् । मात्राच्छेदो यथा—इन्द्रा
१ । वनेस २ । लीलं ३ । वल्लगु ४ । द्रुमका ५ । ख निहित ६ । इति नलघुषष्ठा ।
तनुय ७ । छिः—ग । अन्ते गोपेताः स्मरसु १ । स्थापितं २ । वेषुः ३ । ऋणो
४ । यदि मन ५ ॥ इति नलघुपञ्चमका सि ६—ल । इति षष्ठोलः । कः ख ७ ।
र्गः—ग इति अन्त गोपेताः ।

(घ) । पथ्येति ।—पथ्यादिभेदेन आर्याया नव भेदाः तत्र उभयोः दलयोः
प्रथमाह्वेशेषाह्वयोः प्रथमगणत्रयपरं विरतिर्यतिर्येत् पथ्या नाम प्रकीर्तिता ।

अथेति पथ्योदाहरणम् । हे सुरारे ! केशव ! नाथ ! कंसान्तक ! अच्युत !
अनन्त ! जय, जय, करुणां कृपां कुरु इति भणितिः स्तुतिः भवरोगदुःस्थानां संसार-
पीडापीडितानां पथ्या हितकारिणी भवति । श्रीहरिनामसङ्कोर्तनमेव भवरोगमहोषध-
मिति भावः । अत्र रारे इति भणितिरिति च प्रथमद्वितीयाह्वेचतुष्कलात्मकगणत्रयान्ते
विरामात् पथ्यानामार्याभेदः ।

(ग) आर्यां नम्र अक्षरं भेद यथा—पथ्या, विभूना, चपना, मुखचपना,
अक्षनचपना, गौति, उपगौति, उद्गौति ७ आर्यागौति ।

(घ) अथार्द्ध ७ अथार्द्धेन अथम गणत्रयैर पर विव्रति थाकिने

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो “विपुला”मिति समाख्याति ॥ (ङ)

पुंसां कलिकालव्यालहतानां नाख्युपहतिरपि ।

वीर्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥

दलयोर्द्वितीयतूर्यौ गणौ जकारौ तु यत्र “चपला” सा । (च)

द्विरावृत्य श्लोकः प्रयितव्यः ।

चपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेन्नक्तिभावना कृष्णे ।

धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥

(ङ) । संलङ्घ्येति ।—यस्या आर्यायाः द्वयोः शकलयोः खण्डयोः पूर्वार्द्धपराद्धयो-
रित्यर्थः, आदिमं आद्यं गणत्रयं संलङ्घ्य पादो भवति पिङ्गलनागः तां आर्यां विपुलां
नाम समाख्याति कथयति । लक्षणेऽस्मिन् पादः पञ्चमगणान्तः कृत इति ।

पुंसमिति । चेत् यदि कलिकाल एव व्यालः सर्पः तेन हतानां दष्टानां पुंसां
सुखे वीर्यविपुला अतितेजस्विनी गोविन्दाख्यमन्त्रकला गोविन्दनामरूपमन्त्रकीर्तनं
भवतीति शेषः, तदा अप्यापि उपहतिः चतिः नास्ति । कलिकालकालसर्पदंशनात्
मृत्युस्तु दूरे आस्तां विषज्वालादिरूपा किञ्चित् चतिरपि न स्यादिति ।

(च) दलयोरिति । यत्र आर्यायां दलयोः पूर्वपरयोः खण्डयोः द्वितीयतूर्यौ
गणौ जकारौ स्यातां सा चपला नाम भवेत् ।

चपलेति । तेषां जनानां कृष्णे भक्तिभावना भक्तियुक्ता चिन्ता कदाचिदपि
चपला चञ्चला न चेत् भवेत् तदा तेषां जनानां धर्मार्थकाममोक्षाः करस्थाः
वशीभूताः । न सन्देहः अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ।

(ङ) प्रथमं गणत्रयं अतिक्रम्य करिष्ये यदि इहे अर्द्धेहे पाद इव, तत्र
तांशके पिङ्गलनागं “विपुला” वनिष्ये थांकेन ।

(च) यदि इहे पादे द्वितीयं ७ चतुर्थं गणं जकारद्वयं थांके, तत्र तांश
“चपला” ।

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।

शेषः पूर्वजलक्ष्मा “मुखचपला” सोदिता मुनिना ॥ (छ)

नन्दसुत ! वच्चकस्त्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।

यत्र भवति ते रागः कापि जगादिति मुखचपला ॥

प्राक्प्रतिपादितमर्द्धं प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सीक्ता विशुद्धधीभि-“जघनचपला” ॥ (ज)

कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदरागचपलललिताङ्गः ।

आसीद् ब्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥

(छ) आद्यमिति ।—यस्या आद्यं प्रथमं दलं पूर्वाङ्गमित्यर्थः, समस्तं चपलागतं लक्ष्म लक्षणं भजेत आश्रयेत चपलावन यस्याः प्रथमार्द्धं भवेदित्यर्थः । शेषः उत्तरार्द्धं पूर्वजलक्ष्मा पूर्वकथितार्थापराङ्गलक्षणास्मिता सती मुखचपला मुखे प्रथमे चपला यस्याः सा मुनिना पिङ्गलेन उदिता कथिता ।

नन्दसुतेति ।—हे नन्दसुत ! त्वं वच्चकः प्रतारकः असि इति शेषः, ते तव प्रेम प्रणयः न दृढं स्थिरम् । यत्र ते तव रागः अनुरागः भवति तत्रैव गच्छ इति, एवमङ्कारं मुखचपला मुखरा कापि गोपाङ्गना जगाद कथयामास । अत्र प्रथमार्द्धं चपलावत् द्वितोऽर्धान्ते पूर्वाङ्गार्थापराङ्गलक्षणान्तरमिति ।

(ज) प्रागिति ।—या प्रथमे अर्द्धं प्राक्प्रतिपादितं पूर्वकथितं लक्ष्म आर्या-पूर्वाङ्गलक्षणं प्रथमेतरे द्वितीयाङ्गं चपलाया लक्ष्म लक्षणं च आश्रयेत भजेत सा जघनचपला जघने शेषार्द्धं चपला यस्याः सा नाम विशुद्धधीभिः पण्डितैः उक्ता ।

उदाहरति—कृष्ण इति ।—यौवनस्य मदेन चपलं ललितञ्च अङ्गं यस्य सः शृङ्गारपटुः सुरतनिपुणः कृष्णः जघनचपलानां नृत्यन्तीनामित्यर्थः, ब्रजाङ्गनानां मनोहरः चित्ताकर्षक आसीत् ।

(छ) याशंर आद्य अक्षरं चपलान्तरं लक्षणे लक्षितं उ अवशिष्टभाग पूर्वोक्त आर्यालक्षणाङ्गान्त, तांश “मुखचपला” वलिना श्यात ।

(ज) प्रथम अर्द्धे पूर्वप्रतिपादित आर्यालक्षणं उ द्वितीयाङ्गे चपलान्तरं लक्षणं सङ्गतं दृश्यते तांश “जघनचपला” ।

(भ) आर्या प्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां “गीतिम् ॥”

केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।

गोपीमानग्रन्येर्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥

(ज) आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुः—“रूपगीतिम् ॥”

नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे सुरारातिम् ।

अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः ॥

(ट) आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरि—“होद्गीतिः ॥”

नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।

अर्चायामासक्तिर्दस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥

(भ) आर्येति ।—यस्याः अपरार्द्धं शेषार्द्धं आर्यायाः प्रथमार्द्धसमं भवति, तां गीतिं आह कथयति ।

उदाहरति—केशवेति ।—गोपीनां मानग्रन्येर्मनिरूपवन्धनस्य अथवा मानग्रन्येर्मन-
क्रियायाः विमोचनी केदिका विनाशिका इत्यर्थः, लोकस्य मन एव हरिणः तं हर्तुं
यशोकर्तुं शीलमस्याः लोकमनोहरिणहारिणी, दंशीरवश्रवणात् हरिणा सुगन्धा भवन्तीति
प्रसिद्धिः । दिव्यगायनाः स्वर्गीयगायका ये गन्धर्वादयः तेषां आश्चर्या विस्मयोत्पादिका
केशववंशीगीतिर्जयति ।

(ज) आर्येति ।—यस्या दलद्वये पूर्वार्द्धं परार्द्धञ्च आर्यापरार्द्धतुल्ये स्यात्तां
तां उपगीतिं प्राहुः कथयन्ति ।

उदाहरति—नवेति ।—रासोल्लासे रासक्रीडायां नवगोपसुन्दरीणां युवतीनां गोप-
रमणीनां उपगीतिः गानं कर्त्तुं सुरारातिं श्रीकृष्णं स्वर्गकुरङ्गीदृशां अप्सरसां गीतेः
गीतिमित्यर्थः अस्मारयत् । श्रीकृष्णः गोपाङ्गनानां गीतिं श्रुत्वा अप्सरसां तां सुमधुरां
गीतिं मनसि अकरोत् । अप्सरसां गानमिव गोपाङ्गनानां गानमिति भावः ।

(व) यांशत्र अथमार्द्धेन तुल्यं अपत्रार्द्धं, त्रेदृश आर्यात्क ‘गीति’ कट् ।

(७) आर्यात्र पत्रार्द्धेन तुल्यं त्रैदृशेन अर्द्धे त्रैदृशेन तांशत्क ‘उपगीति’ कट् ।

(ठ) आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरुतादृगपराङ्ग-“मार्यागीतिः” ॥

हिरावृत्त्या श्लोकः पूरणीयः ।

हर्षाशुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकचुकाञ्चितदेहाः ।

आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रोपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावली सविलासा ।

आवह्वराममोहा वेलामूले विभावरो परिहोया ॥

इति भट्टै । १३-११ ॥

इत्याद्या ।

(ट) उदगीतिलक्षणमाह—आर्याशकलेति ।—आर्याशकलक्षितये आर्याया उत्तरखण्डे विपरीते सति आर्यायाः पराङ्गस्य पूर्वार्द्धे च पराङ्गत्वे इत्यर्थः, उदगीतिर्नाम वृत्तं स्यात् । यथा—नारायणस्तेति ।—सन्ततं अनवरतं भक्त्या भक्तिपूर्वकमित्यर्थः, नारायणस्य नारायण इति नाम्नः उदगीतिः उच्चैर्गानं तथा स्मृतिः स्मरणं तथा अर्चायां पूजायां नारायणस्तेति शेषः, आसक्तिः एकाग्रता दुस्तरसंसारसागरे तरणिर्नौकास्वरूपा भवेदित्यर्थः ।

(ठ) आर्याप्रागिति ।—आर्याप्राग्दलं आर्यायाः पूर्वार्द्धं अन्ते अधिकं गुरु यस्य तथाविधं यदि स्यात् एवं उत्तरार्द्धमपि चेत्तदा आर्यागीतिर्नाम वृत्तं स्यात् । यथा—हर्षेति । हर्षाशुभिः स्तिमिता आर्द्राभूता दृशो नेत्राणि येषां ते प्रमोदरोमाञ्च-रेव कचुकैः प्रकटपटविशेषैः अञ्चितो भूयितो देहो येषां तथाविधा आर्याः भक्ता इत्यर्थः, भक्त्या श्रोत्रणस्य चरितसम्बद्धा चरितविषयां गीतिं गायन्ति ।

चार्विंति ।—श्रीरामः पल्लवशयनमध्यष्ठादिति पूर्वमुक्तं साम्प्रतं नियमपूर्वकं सुप्रवतस्तस्य प्रभातमभूदिति वर्णयति—चार्विंति । रमयतीति रमणं, चारुणा मनोहरेण समीरणेन पवनेन रमणं मनोहरं तस्मिन् वेलामूले समुद्रतीरसमीपे हरिण-कलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावलीभिः सविलासा भासुरा अत एव आवह्वो जनितः रामस्य मोहो मूर्च्छा यया तादृशी विभावरो रात्रिः परिहोया गतवती ।

(ट) आर्याय प्रूर्त्तार्द्धे प्रार्त्तार्द्धे विपरीत इहेन (अर्थात् पूर्वार्द्धे प्रार्त्तार्द्धे, प्रार्त्तार्द्धे पूर्वार्द्धे इहेन) तांश 'उदगीति' ।

(ठ) यदि आर्याय अथर्गार्द्धे ७ द्वितीयांशेन अस्तु एकं अधिक

अथर्गार्द्धे, तदेव तांश 'आर्यागीति' ।

अथ वैतालीयम् ।

- २५८ । षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
 न समात्र पराश्रिता कला “वैतालीये”ऽन्ते रली गुरुः ॥
 षष्ठ्येन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
 सुदमातनुतेऽत्र पाकिमं वै तालीयमिदं फलं हरेः ॥
 २६० । तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्या “दौपच्छन्दसकं” कवीन्द्रहृद्यम्
 विराहच्छा श्लोकः पूरणीयः ।
 आतन्वानं सुरारिकान्ताख्यौपच्छन्दसकं हृदो विनोदम् ।
 कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥

—०—

- २५८ । इदानीं वैतालीयं लक्षयति—पङ्क्ति ।—विषमे पादे षट् कलाः मात्राः समे पादे अष्टौ ताः कलाः आदौ प्रयोज्याः इति शेषः । अन्ते षट्कलान्ते अष्ट-
 कलान्ते च रली गुरुः रलगाः प्रयोज्याः । एतेन प्रथमद्वितीयपादयोश्च चतुर्दशमात्रा-
 भवेयुः, द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः षोडशमात्रा भवेयुः । एतत् वैतालीयस्य लक्षणम् ।
 परन्तु अत्र वैतालीये समे द्वितीये चतुर्थे च पादे ताः प्रथमतः प्रयुक्ताः अष्ट कला
 नो निरन्तराः केवललघुरुपाः केवलगुरुपाश्च न भवेयुः, लघुगुरुमिश्रिता एव प्रयोज्यन्त्या
 इत्यर्थः । अत्र कलासु मध्ये समा द्वितीयाद्या कला पराश्रिता न कार्या । द्वितीय-
 तृतीयकलयोरैकगुरुर्न कार्य इत्यर्थः । एवं चतुर्थीपञ्चमीकलयोः षष्ठीसप्तमीकलयोश्च ।
 उदाहरति—घुसृणोति ।—इ राधिके । यत् तालीयफलं घुसृणेन कुङ्कुमेन,
 मदेन कसूरकया च चर्चितं लिप्तं तव कुचं निन्दति अनुकरोति । निन्दाविषयार्थ-
 कानि पदानि सादृश्याद्यंवाचकानि । अत्र अधुना पाकिमं पक्वं इदं तालीयफलं
 तालफलं हरेः श्रीकृष्णस्य सुदं आनन्दं आतनुते जनयति । वे पादपूरणे । “दै स्यात्
 सम्बोधने पादपूरणेऽनुनयेऽपि” चेति मेदिनी ।
 २६० । तत्रेति ।—तत्रैव वैतालीये हस्ते अन्ते गुरौ एकस्मिन् वर्ये अधिके सति
 कवीन्द्रहृद्यं कवीन्द्रप्रियं औपच्छन्दसकं नाम हस्तं स्यात् । औपच्छन्दसिकमिति केचित्
 पाठमामनन्ति ।

- ६० । विषये पादे छत्रौ मात्रा एवम् नमपादे आठौ मात्रा, छत्र
 ७ आठ मात्रात्र अल्ल ‘त्र’ ‘न’ ‘त्र’ अर्थात् प्रथम ७ तृतीय पादे चतुर्थ-
 मात्रा एवम् द्वितीय चतुर्थपादे षोडश मात्रा इहेने, उहा ‘देवतानीत्र’ ।

অথ পজ্জটিকা ।

প্রতিপদ্যমকিতষোড়শমাত্রা নবমগুরুত্ববিভূষিতগাচা ।

“পজ্জটিকা” পুনরত্র বিবেকঃ ক্বাপি ন মধ্যগুরুগণ একঃ ॥

তরলবতংসাস্তিষ্টক্সান্বশ্চলতরপজ্জটিকা কটিবন্ধঃ ।

মৌলিচপলশিখিচন্দ্রকব্ধন্দঃ কালিয়শিরসি ননর্তু সুকুন্দঃ ॥

উদাহরতি—আতন্ধানমিতি ।—যঃ দেবঃ সুরারিকান্তাসু দানবরমণীষু ঐপচ্ছন্দ-
সকং ইচ্ছানুরূপং উপচ্ছন্দসঃ অয়ম্ ঐপচ্ছন্দসঃ তম্ । “অমিপ্রায়চ্ছন্দ আগমঃ”
ইত্যমরঃ । দ্বয়ং বিনোদং চিত্তবিনোদং আতন্ধানং কুব্জলং কংসং নির্জ্ঞান হতবান্,
জগতাং নিখিলপদার্থানাং স্থিতিং বিদ্যমানতাম্ দধানং ধারয়ন্তাং বিশ্বম্বরত্বাৎ । অথবা
স্থিতিং মর্যাদাম্ । তং দেবং বন্দে প্রণমামি ।

২৬১ । পজ্জটিকাং লচয়তি—প্রতিপদেতি । প্রতিপদং প্রতিপাদং যমকিতা যুগ্ম-
বিচ্ছিন্না ষোড়শমাত্রা যত্র সা যদা অযুগ্মমাত্রায়া গুরুত্বং তদা যুগ্মে বিচ্ছেদঃ কর্তব্যঃ,
যুগ্মমাত্রায়া গুরুত্বে তু ন তথৈতি অযুগ্মযুগ্মমাত্রাভ্যোরেকগুরুঃ ন তু যুগ্মাযুগ্মভোরিতি ।
নবমস্য নবমমাত্রায়াঃ গুরুত্বেন গুরুত্ববিন্যাসেন বিভূষিতং গাত্রং যস্যাঃ সা পজ্জটিকা
নাম ভবতি । অত্র এষঃ বিবেকঃ বিবেচনা । ক্বাপি চরণে একঃ মধ্যো গুরুত্বস্য সঃ
মধ্যগুরুর্জগণ ইত্যর্থঃ, ন ভবেৎ । জগণবর্জিতেন লগণচতুষ্টয়মগণহর্ভেন লচতুষ্ক-
লাদিকৈয পজ্জটিকা ভবেদিতি ।

উদাহরতি—তরলীতি । তরলবতংসেন চঞ্চলকর্মমূষণেন আস্তিষ্টক্সান্বঃ সংসৃষ্ট-
ক্সান্বস্থানঃ । চলতরা অতিচঞ্চলা পজ্জটিকা শুভ্রচণ্ডিকা কটিবন্ধে কটিস্থানে
যস্য সঃ । মৌলী চূড়ায়াং চপলং চঞ্চলং শিখিনঃ ময়ূরস্য চন্দ্রকব্ধন্দং মেচকাবলী
যস্য সঃ । সুকুন্দঃ শ্রীকৃষ্ণঃ কালিয়শিরসি কালিয়নাগমস্তকোপরি ননর্তু দ্ব্যং
কৃতবান্ ।

২৬০ । উক্ত বৈতানীয়ে ছন্দে অস্ত্রে একটা অধিক গুরুবর্ণ থাকিলে
উহা ‘ঔপচ্ছন্দস[মি]ক’ নামে কথিত ।

২৬১ । প্রতিপাদে যদি যুগ্মবর্ণে যতি ও ষোড়শ মাত্রা থাকে এবং
নবম মাত্রা গুরু হয়, তবে তাহা ‘পজ্জটিকা’ । ইহাতে মধ্যগুরু গণ
থাকিলে না ।

नवमगुरुत्वं व्यभिचरति च ।

यथा—‘रणधरणीजितरजनिविहारौ’ति । (क)

२६१ । मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुक-विरामि ।

पञ्चादेकादशकन्तु “दोहड़िका” द्विगुणेन ॥

अपञ्चंशभाषायां प्रचारः ।

राई-दोहड़िपठण सुणि हसिअ काण्णगोआल ।

बिन्दावनघनकुञ्जचरचलिओ कमणरसाल ॥

इति छन्दोमञ्जरीं मात्रावृत्ताख्यः पञ्चमः स्तवकः ।

(क) नवमेति ।—नवममात्राया गुरुत्वस्य व्यभिचारोऽपि दृश्यते इत्यर्थः । यथा—रणधरणीत्यादौ । रणधरणां संयामभूमौ जितः रजनिविहारौ राचसो येन सः । पञ्कटिकायां नवमस्य गुरुत्वेन शोभा सञ्जायते न तु नवमगुरुत्वं पञ्कटिकायां लक्षणघटकमिति बोद्धव्यम् ।

२६२ । दोहड़िकां लचयति—मात्रेति ।—यदि पूर्वं प्रथमचरणे लघुक-विरामि अन्यवर्णलघुकं मात्रात्रयोदशकं पश्चात् द्वितीयचरणे एकादशकं एकादशमात्रा, अत्रापि लघुक-विरामोति प्रतिपत्तव्यम् । द्विगुणेन द्विरावृत्त्या दोहड़िका भवति । अपञ्चंश-भाषायामेवास्याः प्रचारो दृश्यते । यथा—राई इत्यादि । “राधिका-दोहड़िकापठनं श्रुत्वा हसित्वा कण्णगोपालः । वन्दावनघनकुञ्जगृहं चलितः कमलरसालः ॥” गोपोनां गीति-विशेषस्य दोहड़िकेति नाम । कमलः कामुकः रसालः रसिकः कण्णगोपालः राधिकाया दोहड़िकापठनं श्रुत्वा हसित्वा वन्दावनघनकुञ्जगृहं चलितः ।

इति पञ्चमः स्तवकः ।

२७२ । यदि प्रथमपादस्य अन्त्यवर्णलघु ज्ञानान्न मात्रा एव न पठ्यते एकादश मात्रा पादक, तत्रेतांशत्र द्वित्रावृत्तिवारा ‘दोहड़िका’ इत्यः इति ।

ষষ্ঠ: স্তবক: ।

অথ গদ্যপ্রকরণম্ ।

- ১। পদ্যং গদ্যমিতি প্রাহুর্বাঙ্গ্যং দ্বিবিধং বুধা: ।
প্রাগুক্তলক্ষণং পদ্যং গদ্যং সম্ভ্রতি গদ্যতে ॥
- ২। অপাদ: পদসন্তানো গদ্যং তচ্চ ত্রিধা মতম্ ।
চূর্ণকোত্‌কলিকা প্রায়ত্তগন্ধিপ্রমেদত: ॥
- ৩। অকঠোরাচরং স্বল্যসমাসং “চূর্ণকং” বিদু: ।
তচ্চ বৈদম্‌রৌতিস্থং গদ্যং হৃদ্যতরং ভবেত্ ॥

১। পদ্যমিতি। বুধা: বাঙ্গ্যং বাক্যাत्मকং কাব্যং পদ্যং গদ্যমিতি দ্বিবিধং প্রাহু: ।
তত্র পদ্যং ‘পদ্যং চতুষ্পদী’ত্যাदि प्रागुक्तलक्षणं प्राक् पूर्वं उक्तं लक्षणं स्वरूपं यस्य
तत् । सम्भ्रति गद्यं गद्यते निरूप्यते ।
২। অপাদ ইতি।—मावाचरप्रतिनियततथा निबद्ध: परिच्छेदविशेष: पाद: तदवर्जित:
पदसन्तान: पदसमूह: गद्यम् । तत्तु गद्यम् चूर्णकादिप्रमेदत: त्रिधा त्रिविधं मतम् ।
৩। অকঠোরিতি। न विद्यन्ते कठोराख्यचराणि यत्र तत् सदुवर्णनिबद्धमित्यर्थ: ।
स्वल्यसमासं दोषसमासरहितं गद्यं चूर्णकं विदु: । तत्तु चूर्णकं वैदम্‌রौतिस्थं सत्
हृदयतरं अतिप्रौक्तिकरं भवेत् । “माधुर्यञ्जलैर्वर्णं रचना लखितात्मिका । अवसिरल-
हसिर्व्या वैदम্‌রौ रौतिरिष्यते ॥” इति साहित्यदर्पण: ।

- ১। পণ্ডিতগণ বলেন—পদ্য ও গদ্য ভেদে বাক্য দ্বিবিধ। পূর্বে
পদ্যলক্ষণ কথিত হইয়াছে, সম্ভ্রতি গদ্যলক্ষণ কথিত হইতেছে ।
- ২। পাদশৃঙ্খল পদসমষ্টি গদ্যনামে কথিত হয়, উহা ত্রিবিধ যথা—চূর্ণক,
উৎকলিকা প্রায় ও বৃত্তগন্ধি ।
- ৩। ললিতাকরযুক্ত স্বল্পসমাসযুক্ত গদ্যকে ‘চূর্ণক’ বলে। উহা
বৈদম্‌রৌ রৌতির অনুকূল হইলে কবিরচিত্রের আত্মাদজনক হয় ।

४ । भवे-“दुत्कलिकाप्रायं” समासाद्य दृढाचरम् ।

वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् “वृत्तगन्धि” पुनः स्मृतम् ।

चूर्णकं यथा—

(क) स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषो-
त्तमो हृत्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदय-
स्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुदंशे-
ऽवततार । यस्तु प्रसङ्गेनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो वा गृहीतनामा
पुंसां संसारसागरपारमवलोकयति ।

उत्कलिकाप्रायं यथा—

(ख) प्रणिपातप्रवणसप्रधानाशेषसुरासुरादिबृन्दसौन्दर्यप्रकट-
किरीटकोटिनिविष्टस्यष्टमपि मयूखच्छटाच्छ्रितचरणनवचक्र !
विक्रमोद्दामवामपाटाङ्गुलनखरशिखर-खण्डित-ब्रह्माण्ड-विवर-

४ । भवेदिति । समासाद्य दीर्घसमाससन्निवद्धं दृढाचरं कर्कशवर्णमयं उत्-
कलिकाप्रायं नाम गद्यप्रभेदो भवेत् । कर्कशवर्णास्तु ओजोगुणव्यञ्जकाः । यथा दर्पणे—
“वर्गस्यादित्तौघाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ । उपर्यधो हयोर्वा सरफैः पटडडैः सह ।
शकारस्य पकारस्य तस्य व्यञ्जकतां गताः” । वृत्तस्य गन्धिः सम्बन्धः सोऽस्यास्तीति
वृत्तगन्धि एकदेशे सम्बन्धादित्यर्थः । तृतीयप्रभेदो वृत्तगन्धीति ।

(क) चूर्णकमुदाहरति—स ह्येत्यादि !—गतिः अवलम्बनं, हृत्तो गन्धितः ।
भङ्गुराङ्गीं विनाशोन्मुखीं । गृहीतं भक्तैरिति शेषः, नाम यस्य सः । अवलोकयति
दर्शयति प्रापयति इत्यर्थः । पुंसामिति सम्बन्धविवक्षया पठ्यते । अकटोरवर्णवाङ्मुखात्
स्वल्पसमासघटितत्वाच्च चूर्णकमिदम् ।

(ख) उत्कलिकाप्रायमुदाहरति—प्रणिपातेत्यादि ।—प्रणिपातप्रवणाः प्रणाम-
परायणाः ये सप्रधानाः प्रधानैः इन्द्रप्रह्लादादिभिः सहिताः सुरासुरादयः तेषां
बृन्दस्य निचयस्य, सौन्दर्येण प्रकटानां समुज्ज्वलानां किरीटानां कोटिषु, अग्रभागेषु
निविष्टाः स्थिता ये मणयः रत्नानि तेषां मयूखच्छटाभिः किरणद्युतिभिः कुरितं रञ्जितं

४ । दीर्घं समासयुक्तं ७ पृष्ठाङ्कत्रयस्थित गच्छन्न नाम ‘उत्कलिकाप्रायं’ ।
छन्दोमञ्जरी एकदेशेन संसर्गे ‘वृत्तगन्धि’ वृत्त इति शब्दोक्तः ।

निःसरच्छरदमृतकर-करप्रकरभासुरसुरवाहिनी-प्रवाह-पवित्रो-
क्तपिष्टपत्रितय ! कैटभारे ! क्रूरतरसंसारसागर-नानाप्रका-
रावर्त्तविवर्त्तमानविग्रहं मामनुगृहाण ।

वृत्तगन्धि यथा—

(ग) जय जय जनार्दन ! सुकृतिमनस्तडागविक्रसरचरण-
पद्म ! पद्मपत्रनयन ! पद्मापद्मिनोविनोदराजहंस ! भास्वर-
यशःपटलपरिपूरितभुवनकुहर ! हरकमलासनादिवन्दारक-
वृन्दवन्दनोपदारविन्दहन्त ! हन्तनिर्मुक्तयोगीन्द्रहृदयमन्दिरा-
विष्कृत-निरञ्जन-ज्योतिःस्वरूप ! विश्वरूप ! अनाथनाथ !
जगन्नाथ ! मामनवधिभवदुःखव्याकुलं रत्न रत्न ।

चरणखचक्रं चरणखपङ्क्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं विक्रमोद्दामस्य पराक्रमोद्दामस्य
पराक्रमोद्दामस्य वामपादस्य अङ्गुष्ठनखाद्येण खण्डितं यद् ब्रह्माण्डविवरं तस्मात्
निःसरता निर्गच्छता, शरदक्षतकरकरवत् शरच्चन्द्रकिरणसमूहवत् भास्वरेण शोभमानेन
सुरवाहिनीप्रवाहेण गङ्गाप्रवाहेण पवित्रीकृतं पिष्टपत्रयं भुवनत्रयं येन तत्सम्बोधनम् ।
हे कैटभारे कैटभदानवान्तक ! क्रूरतरसंसारसागरस्य नानाविधेषु आवर्त्तेषु
“स्वादावर्त्तोऽश्वसां धमः” इत्यमरः । विवर्त्तमानः घूर्णमानः विग्रहः देहः यस्य
तथाभूतं मां अनुगृहाण ।

(ग) जयेत्यादि ।—जननामानमसुरविशेषमर्द्धितवानिति जनार्दनः तत्सम्बोधनम् ।
सुकृतिनां पुण्यवतां मनांसि एव तडागाः पद्माकराः । “पद्माकरस्तडागोऽस्त्री” इत्यमरः ।
तेषु विक्रसरं विराजमानं चरणपद्मं यस्य तत्सम्बोधनम् । पद्मा लक्ष्मीः सैव पद्मिनी
कमलिनी तस्यां विनोदराजहंसस्वरूपः तत्सम्बोधनम् । भास्वरयशःपटलेन समुज्ज्वल-
यशःसमूहेन परिपूरितं भुवनकुहरं यस्य तत्सम्बोधनम् । हरः शिवः कमलासनो ब्रह्मा
एतौ आदौ देवां तथाभूता ये वन्दारकाः देवाः तेषां हन्तेन समूहेन वन्दनीयं पदार-
विन्दहन्तं यस्य हे तादृश ! हन्तैः सुखदुःखादिभिः निर्मुक्ताः विरहिताः ये योगीन्द्राः
योगिग्रंथाः नारदादयः तेषां हृदयमन्दिरे आविष्कृतं प्रकाशितं निरञ्जनं निर्मलं
तेजोरूपं स्वं स्वकीयं रूपं लक्षणं येन हे तथाभूत ! विश्वं जगदेव रूपं यस्य हे तादृश !

उपसंहारः ।

- ५ । व्यवहारोचितं प्रायो मया छन्दोऽत्र कौर्त्तितम् ।
 प्रस्तारादि पुनर्नोक्तं केवलं कौतुकं हि तत् ॥
- ६ । सर्गैः षोडशभिः समुज्ज्वलपदैर्नव्यार्थभव्याशयै-
 र्येनाकारि तदच्युतस्य चरितं काव्यं कविप्रौतिदम् ।
 कंसारेः शतकं दिनेशशतकद्वन्द्वञ्च तस्यास्त्वसौ
 गङ्गादसकवेः श्रुती कुतुकिनां सच्छन्दसां मञ्जरी ॥

इति छन्दोमञ्जर्यां गद्यप्रभेदो नाम षष्ठः खण्डः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

अनाथानां अनाश्रयाणां । हे जगन्नाथ ! न विद्यते अवधिः सीमा यस्य तथाभूतं
 यद्भवदुःखं तेन व्याकुलं मां रच रच । अत्र सुकृतिमनसाङ्गाग इति खचिरावृत्तस्य, पञ्च-
 पन्नयनेति स्वागतावृत्तस्य, पद्मिनीपिनोदराजहंस इति तूष्णस्य, हन्दारकद्वन्द्व-
 इति नीयपदारविन्देति च शाङ्खलविक्रीडितस्य, द्वन्द्वनिर्मुक्तयोगीन्द्रेति अनुष्टुभयैक-
 देशो दृश्यते ।

५ । व्यवहारिति ।—मया अत्र ग्रन्थे प्रायो बाहुल्येन व्यवहारोचितं छन्दः
 कौर्त्तितं निवर्द्धं । पुनः किन्तु प्रस्तारादि प्रसारः खड्गगुरुवर्णज्ञानोपायक्रिया तदादिः न
 उक्तः हि यतः तत् केवलं कौतुकं कौतुककरमेव ।

६ । सर्गैरिति ।—येन गङ्गादासकविना समुज्ज्वलानि पदानि येषु तैः मनोहरार्थ-
 गुदाभिप्रायैः षोडशभिः सर्गैः परिच्छेदैः निवर्द्धं कविप्रौतिदं तं प्रसिद्धं अच्युतस्य चरितं
 अच्युतचरितनामकं काव्यं कंसारेः गोपालस्य शतकं दिनेशशतकद्वन्द्वञ्च सूर्यशतकद्वयञ्च
 अकारि प्रणीतं तस्य गङ्गादासकवेः कृतिरिति शेषः, असौ सच्छन्दसां मञ्जरी
 कुतुकिनां पाठाभिलाषिणां श्रुती कथं अस्तु छन्दोबोधसमुत्सुकाः सन्नदयाः प्रयत्न-
 त्पर्यः ॥ इति शिवम् ॥

इति श्रीगुरुनाथशर्माकृतछन्दोमञ्जरीव्याख्या सम्पूर्णा ।

कुंजन लाल
 २००३ मुम्बई
 V.P. Mirajipure

हिन्दी भाषानुवाद ।

मुखबन्ध ।

१। बैद्यकुलोत्पन्न, गोपाल दासके पुत्र, सन्तोषाका गर्भमें पैदा हुआ, गङ्गादासनामक कवि श्रीश्रीगोपालको नमस्कार कर छन्दोग्रन्थ प्रणयन करता है।

२। परिङ्कितगणरचित अनेकानेक छन्दोग्रन्थ रहनेसे न, वालोंको वास्ते प्राचीन ग्रन्थोंसे सार लेके मैं वहाँ ग्रन्थ लिखता हूँ।

३। श्रीकृष्णकी लीलासे परिपूर्ण, वृत्तिशालिनी, जाति-वाली मनोहर छन्दोंकी मञ्जरी सभ्यजनोंका करउद्देश नूतन करेगा।

४। श्लोकका भागके एक भागको पाद कहते हैं, जिसका ४ पाद है, उसका नाम पद्य। वही पद्यका दोनो प्रकार है—वृत्त और जाति। अक्षर गिण कर यो पद्य होता है, उसके “वृत्त” कहते हैं, तथा मात्रा अनुसार रचित पद्यका नाम “जाति” है।

५—६। वही वृत्त तिनोप्रकारसे विभक्त है—सम, अर्द्धसम और विषम। जिसका चारो पाद समानः समान अक्षरसे निबद्ध, उसके समवृत्त कहते हैं। जिसका आधा भाग उत्तर

आधा भागके समान, उसका नाम अर्द्धसम (अर्थात् पहिला पादमें जितना अक्षर तिसरा पादमें भी तथा, और दुसरा पादमें जितना अक्षर धृथ पादमेंभी तथा) । जिसका ४ चरणोंमें अक्षर समान नहीं है, उसका नाम विषम वृत्त ।

७ । गङ्गादास कवि सङ्केतसे ही छन्दोंका लक्षण प्रकट करते हैं । म, य, र, स, त, ज, भ, न, ग और ल,—इन दश अक्षरोंसे समस्त छन्दोका सङ्केत दिखलाया गया है । यथा विष्णु निखिल संसार व्याप्त कर विराजमान है, तथा वही दश अक्षर तमाम छन्दोंमें अधिष्ठित है ।

८—६ । तिन तिन अक्षर एकत्र रख कर ही छन्दः ठिक करने पड़ते हैं । इनको 'गण' कहते हैं । पूर्वोक्त 'म'से 'न' तक कुल आठ गण हैं । क्रमसे तिन अक्षर गुरु होनेपर उनके 'म' गण कहते हैं । अर्थात् जहांपर 'म' देखेगे वहांपर तिन अक्षर गुरु वर्ण जानना चाहिये । अन्यत्र भी इसी प्रकार क्रमसे तिन अक्षर लघु होने पर "न" गण होता है । जिन तिन वर्णोंके पहिला वर्ण गुरु, उसका नाम "म" । तिनवर्णोंका आदि वर्ण लघु होनेसे 'य' गण होता है । जिन तीन वर्णोंका मध्य वर्ण गुरु, उनका नाम 'ज' गण । तीन वर्णोंका मध्यवर्ण लघु होनेसे 'र' गण होता है । जिन तीन वर्णोंका शेष वर्ण गुरु है, उनके 'स' कहते हैं । अन्तलघु तीन वर्णोंको 'त' गण नाम है । 'ल' और 'ग' द्वारा एक एक वर्णका परिचय होता है, तीन अक्षरोंका नहीं । एक लघु वर्णका परिचायक 'ल' है, मात्र एक

अक्षर गुरु होनेसे 'ग' गण होता है। गुरुका चिह्न (5) तथा लघुका चिह्न (।) इस प्रकार दिया जायगा।

१०। अब मात्रा गणना नियम लिखते हैं। आर्यादि जाति छन्दोंमें ४ मात्रा लेकर पांचठो गण है, यथा—सर्वगुरु, सर्वलघु, अन्तगुरु, मध्यगुरु, तथा चतुर्लघु। चांये उरुके उपर चांया हात मण्डलाकार करके घुमलानेमें जितना बक्त लगता है, उनका नाम मात्रा है। जिस अक्षर उच्चारण करनेके उस तरहकी एक मात्राका प्रयोजन होता है, उसको ह्रस्व कहा जाता है। इस तरह दो मात्राविशिष्टका नाम दीर्घ, तीन मात्रा विशिष्टका नाम प्लूत, और आधे मात्राविशिष्टका नाम व्यञ्जन होता है। एक लघु वर्णसे एक मात्रा होता है। एक दीर्घ वर्णसे दो मात्रा होता है।

११—१६। अनुस्वारवाला, (जैसे—कं) दीर्घस्वरविशिष्ट (जैसे—वा) विसर्गसंयुक्त (यथा—मः) तथा संयुक्त वर्णके आद्य अक्षर (यथा—'मुक्ता'का मु) गुरु होता है। इस तरह पदोंका अन्तस्थित लघुवर्ण विकल्पसे गुरु तथा गुरुवर्ण विकल्पसे लघु होता है। अर्थात् जिस जगो गुरु कर लेना आवश्यक है, उस जगो गुरु गिन लेना चाहिये। आवश्यक न होतो लघुही रहने देना। 'प्र' तथा 'ह' वर्णोंका पूर्ववर्ती वर्ण विकल्पसे ह्रस्व होता है।

१७। जब तीव्र प्रयत्न करके पड़नेका प्रयोजन है, तब संयुक्त वर्णोंका पूर्ववर्ण ह्रस्व माननेसे छन्दोभङ्ग नहीं होता है, परिणतलोग इस कहते हैं।

१८। पङ्केका बखत जिस जगह जिह्वा स्वेच्छापूर्वक विश्राम लेता है, उसकी 'यति' कहते हैं। विच्छेद, विरामादि उसका नामान्तर है।

१९—२३। यति छन्दोंका तमाम जगह नहीं रहते हैं। जब पदान्ते यति रहता, तब चमत्कारिता होता है, पदमध्ये यति रहनेसे शोभा नष्ट होता है। परन्तु सो यति स्वरसन्धिसमन्वित होनेसे बढ़िया उत्कर्ष होता है।

२४—२६। अक्षरोंका हास वृद्धि अनुसार समवृत्त छन्दोंका नाम निर्देश किया जाता है। एक अक्षरवाला छन्दोंसे लेकर एक एक अक्षर वृद्धि हो कर २६ अक्षरवाला छन्दोंका नाम उक्थादि। अर्थात् १ अक्षरवाले छन्दोका नाम उक्था, २ अक्षरवाला छन्दोका नाम अत्युक्था इत्यादि। वैसा सर्वत्र अलग् अलग् नाम होगा।

द्वितीय स्तवक ।

(१ से ७ अक्षरवाला छन्द)

१। प्रतिपादमें 'ग' गण (एक गुरुवर्ण) रहनेसे उसको नाम 'श्री' छन्द होता है।

२। जिसका प्रतिपादमें दोठो 'ग' गण (२ठो गुरुवर्ण) रहे, उसको 'स्त्री' छन्द कहते हैं।

३। जिसका प्रतिपादमें एकठो 'म' गण (तिन गुरुवर्ण) रहे, उसको नाम 'नारी' छन्द होता है।

४। प्रतिपादमें एक 'र' गण (पहिला और शेष वर्ण गुरु, तथा मध्यवर्ण लघु) रहनेसे उसको नाम 'मृगो' छन्द होता है।

५। जिसका प्रतिपादमें ४ ठो गुरु अक्षर रहते हैं, उस छन्दका नाम 'कन्या'।

६। जिस श्लोकके प्रतिपादमें तिन लघुवर्ण तथा एक गुरु वर्ण है, उसको 'सती' छन्द कहते हैं।

७। जिसके प्रतिचरणमें एक 'म' गण और दो 'ग' गण रहे, उसको 'पङ्क्ति' छन्द कहते हैं।

८। जिस छन्दका प्रतिपादमें एक 'म' गण, एक 'ल' कार तथा एक 'ग' गण रहे, उसका नाम 'प्रिया' छन्द।

९। जिसके प्रत्येक पादमें 'त' गण और 'य' गण रहे, उसको नाम "तनुमध्या"।

१०। क्रमसे ४ वर्ण लघु च दो वर्ण गुरु होनेसे "शशि वदना" छन्द होता है।

११। जिस पद्यका तमाम पादमें दो 'य' गण रहे, उसका नाम "सोमराजी" छन्दः।

१२। जिस छन्दका प्रतिपादमें दो 'म' गण रहे, उसका नाम "चिद्युल्लेखा"।

१३। जिसमें दो 'न' गण और एक 'स' गण रहे, उसके "मधुमती" छन्द कहते हैं।

१४ । जिसके प्रत्येक पादमें 'ज' गण और 'स' गण तथा 'ग' गण रहे, उस छन्दका नाम 'कुमारललिता' ।

१५ । जिस सात अक्षरवाला छन्दमें चतुर्थ और पञ्चम वर्ण लघु हैं, उसको "मदलेखा" छन्द कहते हैं ।

(= अक्षरवाला छन्द)

१६ । जिस छन्दका प्रतिपादमें दो 'भ' गण और दो 'स' गण रहे, उसका नाम "चित्रपदा" ।

१७ । प्रतिपादमे क्रमसे 'भ' 'त' 'ल' और 'ग' गण रहनेसे "भ्राणवक" छन्द होता है ।

१८ । जिस आठ अक्षरवाला छन्दका तमाम अक्षर गुरु होता है, उसका नाम "विद्युन्माला" ।

१९ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'ग' गण, 'ल' गण, 'र' गण, और 'ज' गण रहें, उसके 'समानिका' छन्द कहते हैं ।

२० । प्रतिपादमें 'ज' 'र' 'त' गण तथा 'ग' गण रहनेसे "प्रमाणिका" छन्द होता है ।

२१ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'न' गण, 'भ' गण, 'ल' गण रहे, उसको "गजपति" छन्द कहते हैं ।

२२ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'न' और दो 'ग' गण रहे, उसका नाम 'हंसस्त' ।

२३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'त' गण 'र' गण 'ल' गण और 'ग' गण रहे, उसको "नाराचिका" छन्द कहते हैं ।

(६ अक्षरवाला छन्दः)

२४ । जिसके प्रत्येक पादमें क्रमसे दो 'न' गण और एक 'म' गण रहे, उसको नाम "भुजगशिशुभृता" ।

२५ । प्रतिपादमें क्रमसे 'भ' गण 'म' गण 'स' गण रहनेसे "मणिमध्य" छन्द होता है ।

२६ । क्रमसे प्रतिपादमें 'स' गण 'ज' गण और 'र' गण रहनेसे "भुजङ्गसङ्गता" छन्द होता है ।

२७ । जिसके प्रतिपादमें 'र' गण 'न' गण 'ग' गण रहे, उसका "हलमुखी" कहते हैं ।

२८ । प्रतिपादमें क्रमसे 'र' गण 'न' गण और 'र' गण रहनेसे "भद्रिका" छन्द होता है ।

२९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो 'न' गण और एक 'म' गण मात्र रहे, उसको नाम "कमला" छन्द ।

३० । जिसके प्रतिपादमें नयठो दीर्घ वर्ण रहे, उसका नाम "रूपामाली" ।

(१० अक्षरवाला छन्दः)

३१ । प्रतिपादमें क्रमसे 'भ' 'म' 'स' और 'ग' गण रहनेसे "रुक्मवती" छन्द होता है ।

३२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'म' 'स' और 'ग' गण रहे, उसको नाम 'मत्ता' छन्द ।

३३ । प्रतिपादमें क्रमसे 'न' 'ज' 'न' और 'ग' गण मात्र रहनेसे उसको नाम "त्वरितगति" छन्द होता है ।

३४ । जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे 'न' 'र' 'ज' और 'ग' गण मात्र रहे, उसको 'मनोरमा' वृत्त कहते हैं ।

३५ । जिसके प्रत्येक चरणमें क्रमसे 'म' 'स' 'ज' और 'ग' गण मात्र रहे, उसको नाम 'शुद्ध विराट्' ।

३६ । प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'न' 'य' और 'ग' गण रहनेसे 'पणव' वृत्त होता है ।

३७ । जिसका प्रतिपादमें 'र' 'र' 'ज' और 'ग' गण मात्र रहे, उसका नाम 'मयूरसारिणी' कहते हैं ।

३८ । प्रतिपादमें क्रमसे एक 'त' गण, दो 'ज' गण, तथा एक गुरुवर्ण रहनेसे 'उपस्थिता' वृत्त होता है ।

३९ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे म, म, ज, और ग गण रहे, उसका नाम 'दीपकमाला' छन्द ।

४० । प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, और ग गण रहनेसे 'हंसी' वृत्त होता है ।

(११ अक्षरवाला छन्दः)

४१ । जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे दो 'त' गण, एक 'ज' गण और दो 'ग' गण रहे, उसको नाम 'इन्द्रवज्रा' होता है ।

४२ । प्रतिपादमें क्रमसे ज, त, ज, और दो ग गण रहनेसे उसका 'उपेन्द्रवज्रा' छन्द कहते हैं ।

४३ । जिस श्लोकमें पहले कहे हुए 'इन्द्रवज्रा' और 'उपेन्द्रवज्रा' इन दोनोंका चरण विन्यस्त रहे अर्थात् जिस श्लोकका कोई पाद इन्द्रवज्राकी कोई पाद उपेन्द्रवज्राकी लक्षणसे रचित हो,

कविलोग उसको 'उपजाति' छन्द कहते हैं । उपजाति नाना प्रकारकी है, वंशस्थविलके साथ इन्द्रवंशका चरण मिलनेसे भी उपजाति छन्द होता है । सङ्कीर्ण (मिश्रित) चरणवाला तमाम श्लोकका छन्द 'उपजाति' समझना ।

४४ । प्रतिपादमें यथाक्रमसे न, ज, ज, ल, और ग गण मात्र रहनेसे उसको 'सुमुखी' कहते हैं ।

४५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक म गण, दो त गण, और दो ग गण रहे, उसको 'शालिनी' वृत्त कहते हैं । इसमें चार और सात अक्षरमें यति होगी ।

४६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'भ' 'त' और दो 'ग' गण रहे, उसको 'वातोर्मि' वृत्त कहते हैं ।

४७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' गण, 'ग' गण और दो 'न' गण और एक 'ग' गण रहे, उसको 'भ्रमरविलसिता' वृत्त कहते हैं ।

४८ । प्रतिचरणमें क्रमसे भ, त, न, और दो ग गण रहनेसे 'अनुकूला' वृत्त होता है ।

४९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे र, न, र, ल, और ग गण रहे, उसको 'रथोद्धता' वृत्त कहते हैं ।

५० । जिस छन्दका प्रतिपादमें यथाक्रमसे र, न, भ गण और दो ग गण रहे, उसको नाम 'स्वागता' ।

५१ । जिस श्लोकमें प्रतिपादमें क्रमसे तीन 'भ' गण और दो 'ग' गण रहे, उसका नाम 'दोधक' ।

५२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'त' गण और दो 'ज' गण, एक 'ल' और एक 'ग' गण रहे, उसको 'मोटनक' कहते हैं ।

५३ । जिस श्लोकमें प्रत्येक पादमें क्रमसे र, ज, र, ल और ग गण रहे, उसको नाम 'श्येनी' छन्दः ।

५४ । जिस छन्दके प्रतिपादमें यथाक्रमसे दो 'न' गण, एक 'स' गण और दो गुरु रहे, उसको 'वृत्ता' नामक वृत्त कहते हैं ।

५५ । जिस छन्दके क्रमसे दो 'न' गण, एक 'र' गण और ल गण और एक गुरु हैं, उसको 'भद्रिका' कहते हैं ।

५६ । जिस छन्दमें क्रमसे ज, स, त और दो 'ग' गण रहे, उसको 'उपस्थित' वृत्त कहते हैं ।

५७ । जिस छन्दमें क्रमसे ज, स, त, और दो ग गण रहे, उसको 'शिखण्डित' वृत्त कहते हैं ।

५८ । जिस छन्दमें क्रमसे तिन 'स' गण एक 'ल' गण और 'ग' गण रहे, उसको नाम 'उपचित्र' कहते हैं ।

५९ । जिस छन्दमें क्रमसे दो 'न' गण, एक 'र' गण, और दो 'ग' गण रहे, उसका नाम 'कुपुरुषजनिता' ।

६० । जिस पद्यमें क्रमसे न गण, य गण, भ गण और दो गुरु रहे, उसको नाम 'अनवसिता' छन्द ।

६१ । जिस छन्दमें तिन 'त' गण और दो 'ग' गण रहे, उसका नाम "विध्वङ्गमाला" ।

६२ । जिस छन्दमें क्रमसे भ, त, न, ग और ल गण रहे, उसको 'सान्द्रपद' कहते हैं ।

६३ । जिस पद्यके तमाम पादमें २ गण, ज गण, स गण, और एक लघु, तथा एक 'गुरु वर्ण' रहे, उसको 'द्रुता' वृत्त कहते हैं ।

६४ । जिसके छन्दमें क्रमसे न गण, दो र गण, एक ल गण, और एक गुरु रहे, उसका नाम 'इन्दिरा' ।

(१२ अक्षरवाला छन्दः)

६५ । जिस छन्दमें क्रमसे र, न, भ, और स गण रहे, उसका 'चन्द्रवर्त्म' कहते हैं ।

६६ । जिस श्लोकका प्रतिपादमें ज, त, ज, और र गण रहे, उसका नाम 'वंशस्थविल' छन्दः ।

६७ । जिस छन्दमें प्रतिपादमें क्रमसे दो त गण, एक ज गण और एक र गण रहे, उसका 'इन्द्रवंश' वृत्त कहते हैं ।

६८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज गण, स गण, ज गण, और स गण रहे, उसको 'जलोद्धतगति' वृत्त कहते हैं ।

६९ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे चार 'य' गण रहे, उसको नाम 'भुजङ्गप्रयात' ।

७० । जिस छन्दमें क्रमसे चार 'स' गण रहे, उसको नाम 'तोटक' ।

७१ । जिस छन्दमें यथाक्रमसे चार 'र' गण रहे, उसका नाम 'स्रग्विनी' ।

७२ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो 'म' गण और एक

‘य’ गण रहे, उसको ‘यैश्यदेवी’ कहते हैं । उसका प्रथम पांच और सात अक्षर पर विश्राम होता है ।

७३ । प्रतिपादमें क्रमसे स, ज, और दो स गण रहनेसे ‘प्रमिताक्षरा’ वृत्त होता है ।

७४ । जिसमें एक ‘न’, दो ‘भ’, और एक ‘र’ गण रहे, उसका नाम ‘द्रुतविलम्बित’ छन्दः ।

७५ । ‘मन्दाकिनी’ छन्द दो ‘न’ गण और दो ‘र’ गणसे रचित होता है ।

७६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, य, और न, य गण रहे, उसको ‘कुसुमविचित्रा’ छन्द कहते हैं ।

७७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक न गण, दो ज गण और एक य गण रहे, उसको ‘तामरस’ छन्द कहते हैं ।

७८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक न गण, दो ज गण और एक र गण रहे, उसको ‘मालती’ कहते हैं ।

७९ । प्रतिपादमें क्रमसे त, य, फिर त तथा य गण और षष्ठ अक्षरमें यति रहनेसे, उसको ‘मणिमाला’ छन्द कहते हैं ।

८० । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, भ, और म गण रहे, उसको ‘जलधरमाला’ कहते हैं । उस छन्दमें चार और द्वादश अक्षरोंमें यति रहेगी ।

८१ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो न गण, एक म गण, और य गण रहे, उसको ‘पुट’ छन्द कहते हैं । इस छन्दमें आठ और चार अक्षरों पर यति रहेगी ।

८२। श्लोकके प्रतिपादमें क्रमसे न, भ, ज, और र गण रहनेसे 'प्रियंवदा' छन्दो होता है।

८३। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे त, भ, ज, और र गण रहे, परिडित लोग उसको 'ललिता' वृत्त कहते हैं।

८४। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो न गण, एक भ गण और र गण रहे, उसको 'उज्ज्वला' वृत्त कहते हैं।

८५। जिस छन्दके प्रत्येक पादमें क्रमसे न, ज, भ, और य गण रहे, उसको 'नवमालिका' वृत्त कहते हैं।

८६। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक भ, म, और दो स गण रहे, प्रथम पांच और सात अक्षरमें यति रहनेसे उसको 'ललना' छन्द कहते हैं।

८७। जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे दो न गण, एक म, गण और र गण रहे, उसको नाम 'ललित' वृत्त।

८८। जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे न, भ, न, य गण रहे, उसको 'द्रुतपद' वृत्त कहते हैं।

८९। जिसके प्रतिपादमें चौथा 'म' गण रहे, उसको 'विद्याधर' छन्द कहते हैं।

९०। १२ अक्षरवाला श्लोकका प्रतिपादमें क्रमसे एक लघु, और एक गुरु वर्ण रहनेसे उसको 'पञ्चचामर' छन्द कहते हैं।

९१। जिस छन्दमें प्रतिपादमें त गण रहे, उसको नाम 'सारङ्ग'।

९२। प्रतिपादमें क्रमसे ४ 'ज' गण रहनेसे उसको नाम

'मौक्तिकदाम'।

६३ । प्रतिपादमें क्रमसे ४ 'भ' गण मात्र रहनेसे उसको नाम 'मोटक' होगा ।

६४ । जिस १२ अक्षरवाला छन्दका प्रतिपाद लघु वर्णोंसे गठित होता है, उसको 'तरलनयन' कहते हैं ।

(१३ अक्षरवाला छन्दः)

६५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, न, ज, र, और ग गण रहे, उसको तृतीय और १०म अक्षरोंमें यति होनेसे, इसका नाम 'प्रहर्षिणी' ।

६६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, भ, स, ज, और ग गण रहे, उसको 'खचिरा' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें चार और नवो अक्षरोंमें यति हीगी ।

६७ । जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे म, त, य, स, और ग गण रहे, उसको 'मत्तमयूर' नामक छन्द कहते हैं । इस छन्दमें चार और नवो अक्षरोंमें यति होगी ।

६८ । जिसके प्रतिपादमें दो 'न', दो 'स', और एक 'ग' गण रहे, उसको 'चण्डी' नामक छन्द कहते हैं ।

६९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स, ज, स, ज, और ग गण रहे, उसको 'मञ्जुभाषिणी' कहते हैं ।

१०० । जिस छन्दका प्रतिपादमें क्रमसे दो 'न' गण और दो 'त' गण और एक गुरु रहे, उसको 'चन्द्रिका' कहते हैं । इस छन्दके सात और छः अक्षरोंमें यति होती है ।

१०१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, ज गण, और दो स और एक ग गण रहे, उसको नाम 'कलहंस' ।

१०२ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे स, ज, स, ज, और ग गण रहे, उसका नाम 'प्रबोधिता' ।

१०३ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक न, दो ज, एक र, और एक ग गण रहें, उसको 'मृगेन्द्रमुख' नामक वृत्त कहते हैं ।

१०४ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक य, एक म, दो र गण और एक गुह रहे, उसका नाम 'चञ्चरीकावली' कहते हैं ।

१०५ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक न, एक स, दो र और एक ग गण रहे, उसको 'चन्द्ररेखा' कहते हैं । इस छन्दमें षष्ठ और सप्तम अक्षरोंमें यति होगी ।

१०६ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे ज, स, त, स गण और एक गुह रहे, उसको 'उपस्थित' नामक छन्द कहते हैं ।

१०७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, त, स, ज और ग गण रहे, उसको 'मञ्जुहासिनी' कहते हैं ।

१०८ । जिस श्लोकके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, त और ग गण रहे, उसको 'कुटजगति' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें प्रथमतः सप्तम और षष्ठम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१०९ । जिसके प्रतिपादमें चार 'य' एक 'ग' गण रहे, उसको 'कन्दुक' कहते हैं ।

११० । यदि प्रतिपादमें क्रमसे त, भ, स, ज गण और ग गण रहे, उसको 'प्रभावती' कहते हैं । इस छन्दोमें चार और नवो अक्षरोंमें यति रहेगी ।

(१४ अक्षरवाला छन्दः)

१११ । जिस श्लोकके प्रतिपादमें क्रमसे एक म गण, दो ग गण, दो न गण और एक मगण रहे, उसका नाम 'असम्बाधा' छन्दः । इस छन्दमें पांच और नवो अक्षरोंमें यति रहेगी ।

११२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक त, एक भ, दो ज गण और दो ग कार रहे, उसको 'वसन्ततिलक' कहते हैं ।

११३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक र, एक स गण एक लघु और एक गुरु रहे, उसको 'अपराजिता' कहते हैं । इस छन्दमें सात अक्षरोंमें यति होगी ।

११४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक भ, एक न, तथा ल और ग गण रहे, उसको 'प्रहरणकलिका' नामक छन्द समझना ।

११५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, त, न, म गण और दो 'ग' गण रहे, उसको 'वासन्ती' छन्द कहते हैं ।

११६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें यथाक्रमसे म, स, म, म, भ गण और दो 'ग' गण रहे, तथा सात अक्षरोंमें यति होनेसे उसको नाम 'लोला' होती है ।

११७ । यदि प्रतिपादमें क्रमसे दो न, दो त, और दो

ग गण रहे, तब उसको 'नान्दिमुखी' वृत्त कहते हैं । इस छन्दमें सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

११८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, स, न गण और दो गुरु रहे, उसका नाम 'इन्दुवदना' ।

११९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक त, एक ज गण और दो गुरुवर्ण रहे, सात अक्षरोंमें यति होनेसे उसका नाम 'नदी' कहते हैं ।

१२० । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, स, त, न गण, और दो गुरुवर्ण रहे, उसको 'लक्ष्मी' नामक छन्द कहते हैं । इस छन्दमें सात अक्षरोंमें यति होगी ।

१२१ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे चार 'न' और दो 'म' गण रहे, उसको 'सुपवित्र' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें आठ अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१२२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, भ, न, य गण और दो ग गण एवं ४, १० अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'मध्यक्षामा' नामक छन्द कहते हैं ।

१२३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स, भ, न, य गण और दो ग कार एवं चार और १०म अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'कुटिल' नामक छन्द कहते हैं ।

१२४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज गण, एक लघु और एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'प्रमदा' छन्द कहते हैं ।

१२५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स, ज, स, य गण, एक ल

कार और एक ग कार रहे, उसको 'मञ्जरी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पांच और नवो अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१२६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज गण और दो गुरु वर्ण रहे उसको 'कुमारी' छन्द कहते हैं । इसमें अष्टम और षष्ठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१२७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, र, न, र गण, एक ल और एक ग कार रहे, उसको 'सुकेसर' नामक छन्द कहते हैं ।

१२८ । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे म, भ, न, य, ल और ग गण रहे, उसको 'चन्द्रोरस' छन्द कहते हैं ।

१२९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, त, न, य गण और दो ग कार रहे, उसको 'वासन्ती' नामक छन्द कहते हैं ।

१३० । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक भ, तिन न, एक लगण और एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'चक्रपद' नामक छन्द कहते हैं ।

१३१ । जिसमें १४ लघु वर्ण एवं अन्तमें एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'शशिकला' नामक छन्द कहते हैं ।

१३२ । शशिकला छन्दमें लघु गुरु वर्णका नियम ठिक रहने पर यदि षष्ठ और नवो अक्षरों में यति रहे तब उसको 'स्रक' छन्द कहते हैं ।

१३३ । शशिकला छन्दोंके लघुगुरुनियम ठिक रहने पर यदि अष्टम और सप्तम अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'मुनिगणनिकर' छन्द कहते हैं ।

१३४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक म, दो य गण

एवं आठ और सात अक्षरोमें यति रहे, उसको 'मालिनी' नामक छन्द कहते हैं ।

१३५ । जिस छन्दके प्रतिपाद दीर्घ पञ्चदश अक्षरोंसे घटित होता है, उसको 'छोलाखेल' छन्द कहते हैं ।

१३६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, स, न और दो र गण रहे, उसको 'विपिनतिलक' नामक छन्द कहते हैं ।

१३७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे र, ज, र, ज, र गण रहे, उसको 'तुणक' छन्द कहते हैं ।

१३८ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, र, म, और दो य गण रहे, उसको 'चन्द्रलेखा' छन्द कहते हैं । इसमें सात और आठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१३९ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे तिन 'म' और दो 'य' गण रहे, उसको 'चित्रा' छन्द कहते हैं ।

१४० । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे न, ज, भ, ज, और र गण रहे, उसको 'प्रमद्रक' नामक छन्द कहते हैं ।

१४१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, ज गण, दो न गण और एक य गण रहे, उसको 'एला' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पांच और दशम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१४२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो र गण, एक म गण, एक स गण, और य गण रहे, उसको 'चन्द्रकान्त' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें सात और आठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१४३ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो न गण, एक त

गण, भ गण और र गण एवं आठ और सात अक्षरोंमें यति होनेसे उसको 'उपमालिनी' नामक छन्द कहते हैं ।

१४४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, ज गण, दो स गण और एक य गण रहे, उसको 'ऋषभ' नामक छन्द कहते हैं ।

१४५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, दो ज गण, एक भ गण और एक र गण रहे, उसको 'मानस-हंस' छन्द कहते हैं ।

१४६ । जिसका प्रतिपाद ५ ठो 'स' गणसे गठित है एवं पांच अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'नालिनी' छन्द कहते हैं ।

१४७ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे भ, ज, स, न गण और र गण रहे, उसको 'निशापालक' छन्द कहते हैं ।

१४८ । समानिका छन्दका दो पादमें जिसका एक पाद गठित होता है उसको 'चित्रसंज्ञ' नामक छन्द कहते हैं ।

१४९ । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे भ गण, र गण और तीन न गण एवं एक गकार रहे, उसको 'ऋषभ गति-बिलसित' नामक छन्द कहते हैं । इसमें सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१५० । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे भ, स, म, त, न गण और गकार रहे, उसको 'चक्रिता' छन्द कहते हैं । इसमें आठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१५१ । जिसके प्रतिपाद प्रमाणिकाका दो पादमें गठित होता है, उसको 'पञ्चचामर' छन्द कहते हैं ।

१५२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, भ, न, म, न गण

और गकार रहे, उसको 'मदन ललिता' नामक छन्द कहते हैं ।
इस छन्दमें चार और षष्ठ अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१५३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज, र गण और गकार रहे, उसको 'वाणिनी' छन्द कहते हैं ।

१५४ । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे य, म, न, स, र गण और एक गकार रहे, उसको 'प्रवरललित' छन्द कहते हैं ।

१५५ । जिसके प्रतिपाद षोडश लघु अक्षरोंमें रचित होता है, उसका नाम 'अचलधृति' छन्दः ।

१५६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज, त गण और गकार रहे उसको 'गहड़खत' कहते हैं ।

१५७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे भ, र, न, र गण और गकार रहे उसको 'धीरललिता' वृत्त कहते हैं ।

१५८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे पांच 'भ' गणका पर एक गुरु रहे, उसको 'अश्वगति' छन्द कहते हैं ।

१५९ । जिसके प्रतिपादमें न गण, ज गण, र गण, दो भ गण और एक गकार रहे, उसको 'मनिकल्पलता' वृत्त कहते हैं ।

१६० । जिसका प्रतिपाद १७ गुरुवर्णोंसे गठित होता है, उसको नाम 'ब्रह्मरूप' वृत्त है ।

१६०-क । जिस छन्दके प्रतिपादमें भ गण, र गण, य गण, दो न गण, और एक गकार रहे, उसको 'वर्युवती' छन्द कहते हैं ।

१६०-ख । जिसके प्रतिपादमें त, न, भ, त, य गण और गकार रहे, उसको 'वाला' कहते हैं ।

१६१ । जिसका तमाम पाद य, म, न, स, भ गण, लकार और गकारसे निवद्ध हैं, एवं प्रथमतः षष्ठ और एकादश अक्षरोमें यति रहेगी, उसको 'शिखरिणी' छन्द कहते हैं ।

१६२ । जिसका तमाम पाद ज, ख, ज, स, य गण और एक लघु और एक गुरु रहे, आठ और नवम अक्षरोमें यति रहनेसे उसको 'पृथ्वी' छन्द कहते हैं ।

१६३ । जिसके प्रतिपादमें भ, र, न, भ, न, ल और ग गण, रहे, उसको 'वंशपत्रपतित' कहते हैं ।

इस छन्दमें दशम और सात अक्षरोमें यति रहेगी ।

१६४ । जिसके प्रतिपादमें म, भ, न गण, दो गकार और दो यगण रहे, उसको 'मन्दाक्रान्ता' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें चतुर्थ षष्ठ और सप्तम अक्षरोमें यति रहेगी ।

१६५ । जिसका तमाम पादमें न, ख, म, र, स, ल और ग गण रहे, उसको 'हरिणी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें षष्ठ चतुर्थ और सप्तम अक्षरोमें यति रहेगी ।

१६६ । जिसके प्रतिपादमें न, ज, भ, दो ज गण, एक लकार और एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'नर्दटक' छन्द कहते हैं ।

१६७ । यदि नर्दटक लक्षणका गुरु लघु नियम रहने पर भी सप्त षष्ठ और चतुर्थ अक्षरोमें यति रहे, तब उसका नाम 'कोकिलक' वृत्त है ।

१६८ । यदि प्रतिपादमें क्रमसे म, भ, न, म, य, ल और गगण रहे; उसकी 'हारिणी' वृत्त कहते हैं । इस छन्दमें चार षष्ठ और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६९ । यदि प्रतिपाद क्रमसे म, भ, न, र, स गण, लकार और एक गुरु वर्णोंसे निविद्ध हो एवं चार षष्ठ और सात अक्षरोंमें यति रहे उसको 'भाराक्रान्ता' छन्द कहते हैं ।

१७० । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक म, र, स, ल और गगण रहे, उसको 'हरि' वृत्त कहते हैं । इस छन्दमें षष्ठ चतुर्थ और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१७१ । जिसका तमाम पाद यथाक्रमसे य, भ, न, र, स गण लकार और गकारसे निविद्ध है एवं चार छः और सात अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'क्रान्ता' नामक छन्द कहते हैं ।

१७२ । जिसका तमाम पाद क्रमसे दो स गण, एक ज गण, भगण, ज गण और दो गुरु वर्णसे निविद्ध है; उसको 'अति-शायिनी' नामक छन्द कहते हैं ।

१७३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, र, ज, र, ज, ग एक लघु वर्ण रहे, उसको 'पञ्चचामर' नामक छन्द कहते हैं ।

१७४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, त, न गण, तीन यगण रहे, एवं पांच षष्ठ और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी, उसको 'कुसु-मितलतावेलिता' छन्द कहते हैं ।

१७५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज गण और दो

र गण रहे, उसको 'नन्दन' नामक छन्द कहते हैं । इस छन्दमें एकादश और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१७६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो 'न' गण, चार 'र' गण, रहे, उसका नाम 'नाराच' वृत्त है ।

१७७ । मन्दाक्रान्ता छन्दका अपरांश तुल्य रहनेपर यदि गर्में दो न गण रहे (अर्थात् जिसका प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, ल गण, दो ग गण, और दो य गण रहे) उसको 'चित्र-लेखा' नामक छन्द कहते हैं ।

१७८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, स, ज, ख, त, स गण रहे, उसको 'शादूलललित' छन्द कहते हैं । इसमें १२श और षष्ठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१७९ । इसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, दो जगण, एक भ गण और र गण रहे, उसको 'हरिणप्लुता' छन्द कहते हैं । इसमें अष्टम पञ्चम और दशम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१८० । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे पांच 'भ' गण और एक 'स' गण रहे, उसको 'अश्वगति' छन्द कहते हैं ।

१८१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, न, स, त और सगण रहे, उसको 'सुधा' नामक छन्द कहते हैं । इसमें प्रतिषष्ठाक्षरोंमें यति रहेगी ।

१८२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म गण, दो न गण, दो त गण, एक म गण रहे, एवं एकादश और सप्तम अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'चित्रलेखा' नामक छन्द कहते हैं ।

१८३। जिसके प्रतिपादमें भ गण, र गण, तिन न गण और एक स गण रहे, उसको 'भ्रमरपदक' नामक छन्द कहते हैं।

१८४। जिसके प्रतिपादमें म, स, ज, स, र और मगण रहे, उसको 'शाद्गूल' नामक छन्द कहते हैं। इस छन्दमें द्वादश और षष्ठ अक्षरोंमें यति रहेगी।

१८५। जिसके प्रतिपादमें म, भ, न, य और दो र गण रहे, उसको 'केशर' छन्द कहते हैं। इस छन्दमें चार और सात सात अक्षरोंमें यति रहेगी।

१८६। जिसके प्रतिपादमें म, भ, न, ज, भ और र गण रहे, उसको 'चल' वृत्त कहते हैं। इसमें चार और सात सात अक्षरोंमें यति रहेगी।

१८७। जिसके प्रतिपादमें 'त' गण, 'न' गण, और चार 'र' गण रहे, एवं अष्टम अक्षरोंमें यति रहनेसे 'लालसा' छन्द कहते हैं।

१८८। जिसके प्रतिपादमें दो 'न' गण, एक 'र' गण, 'भ' गण रहे, उसको 'गजेन्द्रलता' छन्द कहते हैं, इसमें दशम अक्षरोंमें यति रहेगी।

१८९। जिसके प्रतिपादमें दो मगण, एक भगण, मगण और दो यगण रहे उसको 'सिंहविस्फूर्जित' छन्द कहते हैं, इस छन्दमें पांच छः और सात अक्षरोंमें यति रहेगी।

१९०। जिसके प्रतिपादमें र गण, स गण, दो ज गण, एक भ गण, और र गण रहे, उसको 'हरनर्त्तन' छन्द कहते हैं। इसमें अष्टम पञ्चम और शेष अक्षरोंमें यति रहेगी।

१६६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, स, ज, संगण और दो त गण एवं एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'शाद्' लविक्रीडित' छन्द कहते हैं । इसमें द्वादश और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६७ । जिसके प्रतिपादमें म, र, भ, न, य, न गण और एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'सुरसा' छन्द कहते हैं । इसमें सात और पांच अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६८ । जिसके प्रतिपादमें एक म गण, दो गकार, दो न गण, दो त गण और दो गकार रहे, उसको 'फुल्लदाम' छन्द कहते हैं । इसमें पांच और सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६९ । जिस १६ अक्षरवाला श्लोकका प्रतिपादमें दो न गण, एवं क्रमसे एकवर्ण गुरु तब एक वर्ण लघु ऐसा गुरु लघु-वर्ण रहनेसे 'पञ्चचामर' वृत्त होता है ।

२०० । जिसके प्रतिपादमें म, त, न, स, दो त गण एवं एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'विम्ब' वृत्त कहते हैं । इस छन्दमें पांच और सात सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०१ । जिसके प्रतिपादमें य, म, न, स, दो ज एवं एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'मकरन्दिका' छन्द कहते हैं । इसमें षष्ठ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०२ । जिसके प्रतिपादमें य, भ, न, य, दो जगण और एक गगण रहे, उसको 'मणिमञ्जरी' कहते हैं । इस छन्दमें १२श और सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०३ । जिसके प्रतिपादमें ज, स, ज, स, त, भ गण और

२१२ । जिसका प्रतिपाद दो मगण, दो गकार, चार नगण और दो गकारने रचित हो, उसको 'हंसी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें ५म और १४श अक्षरोंमें यति होगी ।

२१३ । जिस श्लोकका प्रतिपाद क्रमसे सात भगण और एक गकारसे रचित हो, उसका 'मदिरा' छन्द कहते हैं ।

२१४ । जिस श्लोकका प्रतिपाद क्रमसे भ, र, न, य, न, र, नगण और एक गुरुवर्ण द्वारा रचित हो, उसको 'मद्रक' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें १०म अक्षर और १२श अक्षरमें यति होगी ।

२१५ । जिस श्लोकका प्रतिपाद क्रमसे म, स, र, स, त, ज, नगण और एक गुरुवर्णसे रचित हो, भुजगराज उसको नाम 'लालित्य' कहते हैं ।

२१६ । जिस छन्दका प्रतिपाद क्रमसे स, ज, त, न, सगण दो रगण और एक गकारसे रचित हो, उसको 'महास्त्रधरा' कहते हैं । इस छन्दमें ८म, ७म और ७म अक्षरमें यति होगी ।

२२७ । जिसका प्रतिपाद क्रमसे न, ज, भ, ज, भ, ज, भगण और एक लघुवर्ण एवं गुरुवर्णसे रचित हो, परिडतगण उसको 'अद्रितनया' कहते हैं ।

२१८ । जिसका प्रतिपाद क्रमसे दो मगण, दो गकार, १४ लघुवर्ण और एक गुरुवर्णसे रचित हो, उसको 'मत्ताकीड़' छन्द कहते हैं, इस छन्दमें ८म ५म और १०म अक्षरोंमें यति होगी ।

२१९ । जिसका प्रतिपाद दो स, एक भ, स, त, जगण एवं.

एक लकार, एक भगण और एक गकारसे गठित है, पिङ्गलमुनि उसको 'सुन्दरिका' कहती है ।

२२० । जिसका प्रतिपाद भ, त, न, स, दो भ, एक न और एक यगणसे रचित है, उसको 'तन्वी' कहते हैं । इस छन्दके पांच सात और द्वादश अक्षरमें यति होगी ।

२२१ । जिसके प्रतिपादमें ८ भगण रहे, उसको पिङ्गल मुनि 'किरीट' छन्द कहते हैं ।

२२२ । जिसका प्रतिपाद क्रमसे ८ सगणसे रचित है, पण्डित लोग उसको 'दुर्मिल' छन्द कहते हैं ।

२२३ । जिस श्लोकका प्रतिपाद भ, म, स, भगण और १२ लघु एव' एक गुरुवर्णसे रचित है, उसको 'क्रौञ्चपदा' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पांच आठ और सात अक्षरोंमें यति होगी ।

२२४ । जिसका प्रतिपाद दो म, एक त, तीन न, एक र, एक सगण, एक लकार और एक गकारसे गठित है, उसको 'भुजङ्गविजृम्भित' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें आठ ग्यारह और सात अक्षरोंमें यति होगी ।

२२५ । प्रतिपाद एक म, छः न, एक स, और दो गकारसे रचित होनेसे 'अपवाह' छन्द होता है । इसमें ६, ७, ५ अक्षरोंमें यति होगी ।

दण्डक ।

२२६ । प्रतिपाद दो नगण, और सात रगणसे गठित होनेसे 'चण्डवृष्टिप्रपात' नामक दण्डक होगा ।

गकार रहे, उसको 'समुद्रतता' छन्द कहते हैं। इसमें अष्टम चतुर्थ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी।

२०४। जिसके प्रतिपादमें म, र, भ, न य, भ, लकार और गकार रहे, उसको 'सुवदान' छन्द कहते हैं। इस छन्दमें सात सात और छः अक्षरोंमें यति रहेगी।

२०५। जिसके प्रतिपादमें स, दो ज, और भ, र, स, लकार एवं गकार रहे, उसको 'गोतिका' छन्द कहते हैं।

२०६। जिस छन्दके प्रतिपादमें र, ज, र, ज, र, ज और एक गुरुवर्ण एवं एक लघुवर्ण रहे, उसको 'वृत्त' नामक छन्द कहते हैं।

२०७। 'मेघविस्फूर्जिता' छन्दमें जब दोठो 'न' गणसे और एकठो 'ग' कारसे वैसाद्वय हो एवं छः और सात अक्षरमें यति रहे, तो तब उसको 'शोभा' छन्द कहते हैं।

२०८। प्रतिपादमें म, र, भ, न, दो स गण और दो गुरुवर्ण होनेसे पण्डित लोग उसको 'सुवंशा' छन्द कहते हैं।

२०९। जिसके प्रतिपादमें स, भ, र, न, म, यगण लकार और गकार रहे एवं १३ अक्षरमें यति रहनेसे उसको 'मत्ते भवि-क्रीडित' छन्द कहते हैं।

२१०। प्रतिपादमें म, र, भ, न और तीन यगण एवं सात सात अक्षरोंपर यति रहनेसे 'स्वधरा' छन्द होगा।

२११। जिसके प्रतिपादमें न, य, मगण, तीन जगण और रगण रहे, तब कवि लोग उसको 'सरसी' छन्द कहते हैं।

२२७। प्रतिपादमें चण्डवृष्टिप्रपात दण्डकापेक्षासे एक गण अधिक होनेसे अर्णो नामक दण्डक होगा। क्रमसे एक एक रगण वृद्धिसे अर्णव, व्यास, जीमूत, लीलाकर, उद्दाम, शङ्ख प्रभृति दण्डक होगा।

२२८। जिसका प्रतिपाद दो नगण, सात यगणसे रचित है, पण्डित लोग उसको 'प्रचितक' कहते हैं।

२२९। जिसका पाद षठो सगणसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'कुसुमस्तवक' कहते हैं।

२३०। प्रतिपाद सिर्फ षठो रगणसे रचित होनेसे 'मत्त-मातङ्गलीलाकर' दण्डक कहते हैं।

२३१। जिस २७ अक्षरवाला छन्दमें प्रतिपाद एक लघुवर्ण पर एक गुरुवर्ण—इस क्रमसे लघु गुरु अक्षरोंसे रचित है, उसको 'अनङ्गशेखर' दण्डक कहते हैं।

२३२। जिस २७ अक्षरवाला छन्दका प्रतिपाद प्रथमसे एक गुरुवर्ण तब एक लघु वर्ण—इस प्रकारसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'अशोकपुष्पमञ्जरी' कहते हैं।

२३३। कवियोंकी इच्छानुसार सिर्फ प्रतिपाद यकारसे रचित होनेसे उसको 'सिंहविक्रीड' नामक दण्डक कहते हैं।

२३४। क्रमशः प्रतिपाद रगण, जगण—इस प्रकारसे परस्पर 'र' 'ज' गणसे रचित होनेसे उसको नाम 'अशोकमञ्जरी'।

२३५। जिसमें प्रतिपाद केवल रगणसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'मत्तमातङ्गलीलाकर' दण्डक कहते हैं।

२३६ । जिसका प्रतिपाद दो नगण, एक लकार, दो गकार तत्पर केवल यगणके निबद्ध है, उसको 'सिंहविक्रान्त' नामक दण्डक कहते हैं ।

(समवृत्त प्रकरण समाप्त)

तृतीय स्तवक ।

अर्द्धसम वृत्त ।

२३७ । जिसका प्रथम और तृतीयपाद तिन सगण, एक लकार और एक गगणसे रचित हैं, द्वितीय और चतुर्थ पाद तिन भगण, और दो गुरुवर्णसे निबद्ध है, उसको 'उपचित्र' छन्द कहते हैं ।

२३८ । यदि प्रथम और तृतीय पादमें 'दोधक' छन्दको प्रथमाक्षर नहीं हो और द्वितीय एवं चतुर्थ पादमें दोधक छन्दका लक्षण सङ्गत हो, तो वह 'वेगवती' छन्द है ।

२३९ । यदि विषम पादमें द्रुतविलम्बित लक्षणका प्रथम अक्षर झूट जाता हो, और समपादमें उक्त छन्दका लक्षण हो, तब उसको 'हरिणप्लूता' छन्द कहते हैं ।

१४० । जिसका विषमपादमें दो नगण, एक रगण, एक लकार और एक गुरुवर्ण रहे, समपादमें नगण, जगण, रगण रहे, उसको 'अपरवक्तृ' छन्द कहते हैं ।

२४१ । जिसका विषमपाद दो नगण, एक रगण, एक यगणसे रचित है, समपादमें एक न गण, दो जगण, एक रगण और गकार रहे, उसको 'पुष्पिताग्रा' छन्द कहते हैं ।

२४२ । यदि विषम पादद्वयमें दो सगण, एक जगण, गकार और समपादमें सगण, भगण, रगण, लकार एवं गकार रहे, तब उसको 'सुन्दरी' छन्द कहते हैं ।

२४३ । यदि विषम पादमें तीन भगण एवं दो गुरुवर्ण समपादमें एक नगण, दो जगण और एक यगण रहे, तब उसको 'द्रुतमध्या' कहते हैं ।

२४४ । जिसका विषमपादमें त, ज, रगण और गुरुवर्ण, समपादमें म, स, जगण और दो गकार रहे, उसको 'भद्रविराट' छन्द कहते हैं ।

२४५ । विषमपादमें स, ज, सगण और गुरुवर्ण एवं समपादमें भ, र, न, दो गकार होनेसे उसको 'केतुमती' छन्द कहते हैं ।

२४६ । जिसका विषम पादमें दो तगण, एक जगण और दो गुरुवर्ण एवं समपादमें ज, त, जगण और दो गुरुवर्ण रहे, उसकी 'आख्यानकी' छन्द कहते हैं ।

२४७ । जिसका विषम पादमें ज, त, जगण दो गकार एवं समपादमें दो तगण, एक जगण, दो गकार रहे, उसको 'विपरीतपूर्वा' छन्द कहते हैं ।

२४८ । जिसका विषम पादमें र, ज, र, यगण एवं समपादमें ज, र, ज, रगण और गुरुवर्ण रहे, उसको 'परामती' छन्द कहते हैं । (कोई कोई इसको 'जवात् परामती' कहते हैं ।)

२४९ । जिसका विषमपादमें दो नगण, दो भगण एवं

समपादमें दो नगण, दो रगण होनेसे, उसको 'कौमुदी' छन्द कहते हैं ।

२५० । यदि विषमपादमें एक न, दो ज, एक रगण और समपादमें स, ज, य, रगण, लकार और गकार रहे, तब उसको 'मञ्जूसौरभ' छन्द कहते हैं ।

२५१ । जिसका विषमपादमें दो स, एक जगण और दो गुरुवर्ण एवं समपादमें स, भ, र और यगण रहे, उसको 'कालभारिणी' छन्द कहते हैं ।

विषम वृत्त ।

२५२ । प्रथम पादमें स, ज, सगण और लकार, द्वितीय पादमें न, स, जगण और एक गुरुवर्ण, तृतीयपादमें भ, न, भ और एक गकार, चतुर्थ पादमें स, ज, स, जगण, और गकार रहे, उसको 'उद्गता' छन्द कहते हैं ।

२५३ । उद्गताका दुसरी लक्षण जैसाकी प्रथम पादमें स, ज, स, लकार एवं द्वितीय पादमें न, स, ज, एक गुरुवर्ण तृतीयपादमें भ, न, जगण, लकार और एक गकार चतुर्थपादमें स, ज, स, ज और गकार हो, तब उसको 'उद्गता' छन्द कहते हैं ।

२५४ । जिसका तिन पाद पूर्वोक्त उद्गता छन्दके जक्षणयुक्त होती, तृतीय पादमें र, न, भ और एक गकार रहे, उसको 'सौरभक' छन्द कहते हैं ।

२५५ । जिसका तृतीयपाद दोठ नगण, दोठ सगणसे रचित हो अन्य तिन पाद पूर्वोक्त उद्गता लक्षणयुक्त हो, उसको परिद्धत लोग 'ललित' नामक छन्द कहते हैं ।

(क) वक्तू नामक छन्द कमी अर्द्धसम और कमी विषम

होता है, उसकी उपान्त (सप्तम वर्णतक) 'छन्दोनियम' कहा जाता है।

२५६। अष्टाक्षर वृत्तमें द्वितीय और चतुर्थ पाद मगण और गकारके बाद जेसाकी चतुर्थाक्षरोंकी उपरान्त यगण हो तो वह 'वक्त्र' नामक छन्द है।

२५७। यदि समपादमें चतुर्थाक्षरोंके बाद यगण युक्त हो तो उसे 'पथ्यावक्त्रवृत्त' कहा जाता है।

२५८। अनुष्टुभ छन्दमें सर्वत्र पञ्चम वर्ण लघु, द्वितीय और चतुर्थ पादोंके सप्तमाक्षर लघु, षष्ठाक्षर गुरु और शेषभागमें कोई विशेष नियम नहीं है।

श्लोकका प्रयोगमें किसी किसीने यह वक्त्रलक्षणको प्रायिक कहता है और वह अनुष्टुभके नामसे प्रसिद्ध एवं उसमें अष्टाक्षरता है।

(क) अर्याका प्रथमाद्धके अन्तमें एक गुरुयुक्त सप्तगण सन्निविष्ट होंगे, प्रथमाद्धस्थितपादके प्रथम, तृतीय, और सप्तम गणमें आद्यन्त लघु मध्यगुरु 'ज'गण नहीं मेलता है। अपराद्धमें षष्ठगण उपर लिखे हुए 'ज' और 'न' लघु आर्याकी लक्षण है।

(ख) षष्ठगणमें नगण और लकार यानीकी चारों लघु रहेंसे, द्वितीय लघुके पहले 'यति' नियम रहेगा, सप्तमगणमें नगण लकार और पहला लघुके पूर्वमें 'यति' रहेगा, इसमें यव षष्ठगण चारों लघुरूप रहेंगे तब प्रथम लघुवर्णके 'यति' रहेगा, सप्तमगण चारों लघुरूप होनेसे षष्ठगणके बाद यति होंगे। चरमाद्धका पञ्चमगणके नगण, लकार होनेसे प्रथम लघुवर्णकी पूर्वसे चतुर्थगणका अन्तमें यति रहेगा, षष्ठगण एक मात्रक होनेकी कारण पराद्धमें तिन मात्रक कम होते हैं।

(ग) आर्या छन्दकां नवप्रकार भेद है, जैसा—पथ्या, विपुला, चपला, मुखचपला, जघनचपला, गीति, उपगीति, उद्गीति, आर्यागीति ।

(घ) प्रथमाद्ध और शेषाद्धका प्रथम गणत्रयका बाद विरति रहनेसे 'पथ्या' होती हो ।

(च) यदि दो पादमें द्वितीय और चतुर्थगणमें दो जकार होगा, तब उसको 'चपला' छन्द कहते हैं ।

(छ) जिसका प्रथम भाग चपलका सदृश हो, शेषभाग आर्यालक्षणयुक्त हो, उसको 'मुखचपला' वृत्त कहते हैं ।

(ज) प्रथमअर्द्धमें पूर्वप्रतिपादित आर्यालक्षण और द्वितीयाद्धमें चपला लक्षण सङ्गत होनेसे तो 'जघनचपला' होता है ।

(झ) जिसका प्रथमाद्ध सदृश अपराद्ध होगा, ईदृश आर्याछन्दका नाम गीति होता है ।

(ञ) आर्याका पराद्ध सदृश दो अर्द्ध होनेसे, उसको 'उपगीति' कहते हैं ।

(ट) आर्या छन्दका पूर्वाद्ध पराद्धका विपर्यय होनेसे (अर्थात् पूर्वाद्ध पराद्ध, पराद्ध पूर्वाद्ध होनेसे) तो उसको 'उद्गीति' छन्द कहते हैं ।

(ठ) यदि आर्याका प्रथमाद्ध और द्वितीयाद्धके अन्तमें एक अधिक गुरुवर्ण रहे, तब उसको 'आर्यागीति' कहते हैं ।

२५६ जिसका विषमपादमें छह मात्रा एवं समपादमें आठ मात्रा छ और आठ मात्राके अन्तमें रगण, लकार और गकार अर्थात् प्रथम और तृतीय पादमें चतुर्दश मात्रा एवं द्वितीय और चतुर्थपादमें षोडशमात्रा होनेसे उसको 'वैतालीय' छन्द कहते हैं

२६० । उक्त धैतालीय छन्दके अन्तमें अधिक एक गुरुवर्ण रहनेसे उसको 'उपछन्दस' [सि] क, छन्द कहते हैं ।

२६१ । प्रतिपादमें यदि युग्मवर्णमें यति और षोडशमात्रा रहे, एवं नवममात्रा गुरु होगी, तब इस 'पञ्चभट्टिका' होगी, इसमें मध्यगुरुगण नहीं रहेगी ।

२६२ । यदि पहिला पादमें अन्त्य वर्ण लघु होकर १३ मात्रा हो, एवं पश्चात् ११ मात्रा रहे, तब दूना आवृत्तिमें 'दोहाड़िका' वृत्ति होती है । इसका प्राय अपभ्रंश भाषामें होता है ।

षष्ठ स्तवक

गद्य प्रकरण ।

१ । पण्डित लोग कहते हैं कि—काव्य,—पद्य और गद्य भेदसे द्विविध है । पद्य लक्षण त चुक् गया है, अब गद्यका लक्षण कहते हैं ।

२ । (मात्राक्षरादि नियमसे निवद्ध) पादविहीन पदसमूह की गद्य समझना । वही गद्य त्रिविध होता है, यथा—चूर्णक, उत्कलिकाप्राय और वृत्तगन्धि ।

३ । मृदुवर्णनिवद्ध दीर्घसमासविहीन गद्यका चुर्णक नाम है । वैदर्भीरीतिका अनुकुल होनेसे उस बड़ी मजेदार होता है ।

४ । दीर्घ समासयुक्त कठोर वर्णसंयुक्त गद्यका नाम उत्कलिकाप्राय । किसी छन्दका एकदेश रहनेसे 'वृत्तिगन्धि' होता है ।

५ । ६ । श्लोकका कुछ जरूरत नहीं है ।

समाप्त ॥ ॐ तत्सत् ॥

परीक्षापाठ्यभूतानि पुस्तकान्यपराणि च
लभ्यन्ते न्याय्यमूल्येन, परीक्षा प्रार्थ्यते सततम् ।

सुखविज्ञापः—

श्रीजानकीनाथ शर्मा (काव्यतीर्थ)

छात्र-पुस्तकालय,

निवेदिता लेन, बागवाजार, कलिकाता ।